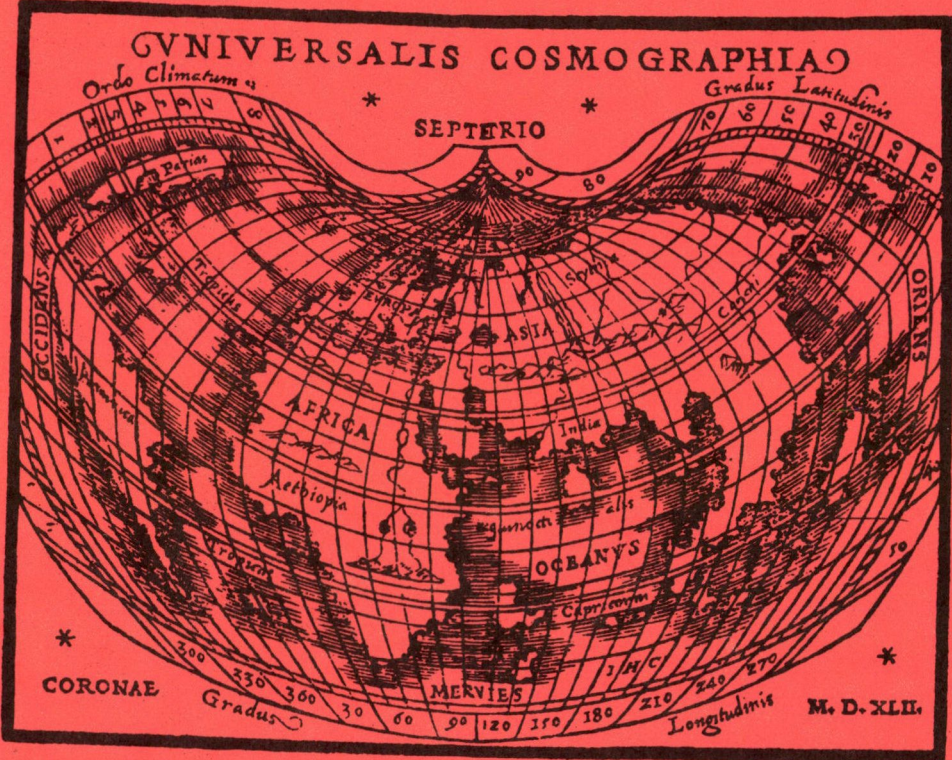

K-110

2001 FEBR 15.

VILÁGTÖRTÉNET

2000 ősz-tél

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

2000. ősztél

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Illés Valér: A tudás arisztokratái. A francia akadémiák története 1789–1799	3
Molnár Péter: Egy diktatúra tankönyvei. A hitleri Németország tankönyvpolitikája	23
Szilágyi Ágnes Judit: A brazil nemzeti tanterv megalkotására tett kísérlet az 1930-as évek közepén	42
Bíró László: A zadrugák felbomlásáról	51
Matus László: Ján Kollár és a pesti szlovák evangélikusok asszimilációjának problémája a 19. század húszas éveiben	61
Hornyák Árpád: A belgrádi konvenció	74
Pankovits József: Jegyzetek, olvasmányok titkosszolgálati ügyekről	85
SZEMLE	
J. Lee Thompson: Northcliffe. Press Baron in Politics (Ism.: H. Haraszi Éva)	93
Báttonyi Gábor: Britain and Central Europe 1918–33 (Ism.: Rab Virág)	93
Péteri György: Revolutionary Twenties. Essays on International Monetary and Financial Relations After World War I (Ism.: Rab Virág)	95
G. Kovács László–Ivan Kamenec: Jozef Tiso (Ism.: Janek István)	97
M. V. Latüs: „Prazsszkaja veszna” 1968 g. i reakcija Kremlja (Ism.: Alekszandr Sztikalin)	98
Marxims and Struggle. Towards the Millennium (Ism.: Jemnitz János)	101

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. OSZK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 360,-Ft, példányonkénti eladási ára: 180,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadványt a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17.),
Tel.: (42) 447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Míterli Nikolett
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

A TUDÁS ARISZTOKRATÁI. A FRANCIA AKADÉMIÁK TÖRTÉNETE 1789–1799

A francia forradalomra vonatkozó szakirodalomban jelentős mennyiségben találkozhatunk olyan véleményekkel, amelyek a forradalom és az ancien régime között teremtődött éles szakadék létrejöttét, a múlttal való radikális szakítás gondolatát erősítik. Vajon a tudományok területén, nevezetesen az akadémiák életében is ilyen hirtelen váltást jelöl korszakunk? Mennyiben folytatja a forradalom a régi rend hagyományait – építkezik az elért szellemi és társadalmi vívmányokra vagy eltörli az elmúlt korszak szellemi központjai által létrehozott eredményeket?

A királyi alapítású akadémiák

Az akadémiák már a forradalom előtt is jelentős szerepet töltek be a tudományos élet szervezésében Franciaországban. Ha definiálni akarjuk, egyértelműen nevezhetjük őket művészeti és tudományos társaságoknak, amelyek országszerte szellemi központokat és az elit gyülekezőhelyét jelentették. Megállapítható, hogy ezek a testületek alapvetően járultak hozzá a felvilágosodás eszméinek terjesztéséhez.¹

Az első az akadémiák sorában a Francia Akadémia volt (1635), amely egyszerre elégítette ki a francia nyelv fejlesztését szorgalmazó nyelvészek, költők igényeit, valamint az államét, amikor a nyelv fejlesztésével a kor követelényeihez igazította azt. A következő alapítások is ennek az érdekeknek a szolgálatában álltak. Így a Francia Festészeti és Szobrászati Akadémia 1648-ban, a Táncakadémia vagy a Zeneakadémia. Az 1660–70-es években sorra lehetünk tanúi a királyi példa követéseként az egyes művészeti és tudományos területek irányítására létrehozott akadémiai szervezetek megalakításának. Ennek az állam által gyakorolt ellenőrzésnek és irányításnak a tudományos életet érintő alapvető megnyilvánulása volt az 1666-ban alapított Académie des Sciences (Tudományos Akadémia) létrehozása.²

A minta országszerte elterjedt. Párizs példáját követve 1674 és 1715 között 12, 1760-ig 20 szervezet született meg. Ezek királyi pátenssel ellátott művészeti és tudományos akadémiák vagy anélkül működő irodalmi társaságok voltak, és nem nélkülözték a püspökök, a gazdag nemesi réteg és az intendánsok támogatását sem. Az anyagi finanszírozás a helyi municipalitás és a tartományok feladata volt. A társaságok a nagyobb vidéki városokban gyökereztek meg legelőször, főleg a húszezernél nagyobb lélekszámú települések bizonyultak fogadóképesnek, hiszen ezekben a városokban alakult ki igény a költészet, az irodalom, az ékesszólás gyakorlására. Ezekben a helyeken befogadásuk hamar megtörtént, de a tudományos társaságok segítséget nyújtottak például azoknak a városi ünnepeknek a megszervezéséhez is, amelyekhez a tudósok szakértelme nélkülözhetetlennek bizonyult.

Több szemszögből is módunkban áll megvizsgálni a működésüket. Ha a forradalom korszakában alkalmazott megközelítés alapján tesszük ezt meg, a tudóstársaságok társadalmi hasznosságát, a tudományos haladásban játszott szerepüket, a közjó érdekében kifejtett tevékenységüket kell nagyító alá vennünk.

A salut public érdekében kifejtett tevékenységükről a következő mondható el. A tudás terjesztését mindennél fontosabb feladatnak tekintve, bebizonyították a tudomány társadalmi hasznosságát, és azt, hogy képesek összeegyeztetni a helyi hagyományokat az új tudományos eredményekkel. Társadalmi feladataik közé tartozott egy iránymutató életfilozófia kialakítása, a tudomány, a társadalom haladását szívügyüknek tekintő polgárok összefogása, a tudás és kultúra kialakítása, asszimilálása és terjesztése. Miben mutatkozott meg ez gyakorlatilag? Nyilvános felolvasások, a kölcsönzés lehetővé tételével népszerűsítették az újságok, hirdetések, általános és szakkönyvek olvasását. Nagy szerepet játszottak ebben azok az akadémiai tagok, akik jelentős magángyűjteménnyel rendelkeztek, amelyet a köz javára is hajlandók voltak könyvtárak szabad használatba adásával biztosítani. Lyonban például a városi vezetés és a helyi akadémia hagyatékokból, adományokból és vásárlással beszerzett készlettel kívánta segíteni az olvasóközönség könyvhöz jutását. Rouenban a már fentebb említett módszerrel az akadémikusok saját könyvtárak közkinccsé tételével elégitették ki a kultúraéhséget. Dijon és Marseilles városa pedig bevezette a kölcsönzés gyakorlatát.³ Így vált általánossá az olvasás művészete, s ennek a folyamatnak köszönhetően terjedtek el az ország területén a felvilágosodás eszméi is. Megszülettek az első közgyűjtemények, amelyek műtárgy- és növényritkaságokat is bemutattak. A vidék fővárosaiban ezek a tudományos társaságok a társadalmi hierarchia csúcán elhelyezkedő vagy ahhoz felzárkózni igyekvők „szalonjaiként” is működtek. A vidék körülményei között is a tudomány és a hatalom találkozási pontjaként, a királyi hatalom kisugárzójaként és az új ismeretek terjesztőiként funkcionáltak.⁴

A 18. század második felétől a tudományos tevékenység visszaszorulását lehetett tapasztalni. A vidéki akadémiai hálózat elterjedésével és a testületek és tagok között rendszeressé váló levelezéssel kiszélesedtek a lehetőségek az új tudományos eredmények „áramoltatására”, megvitatására és a helyi elszigeteltség feloldására. A tudományok művelése és terjesztése divatos tevékenységgé emelkedett. Természetesen nem minden város alapított tudományos társaságot.⁵

Vizsgáljuk meg, milyen társadalmi összetétel jellemezte az akadémiaikat! Természetesen a tudománnyal foglalatoskodó társaságok többségében a nemesség képviselői jeleskedtek a legnagyobb számban. Ezt a statisztikai adatot azonban nem lenne helyes arra felhasználni, hogy átvéve a korszak akadémiaellenes véleményeit, a régi rendhez és a privilégiumokhoz való kötődést bizonyítsuk vele. Mérlegelnünk kell azt a tényt, hogy ebben a korszakban is a nemesség gyermekei voltak azok, akik a legnagyobb számban tudtak megfelelő tanulmányok után a tudományos életbe bekapcsolódni. De nem volt szó valamiféle korlátozásról, amely csak a nemesi réteg számára tette volna lehetővé a tudományos életbe való bekerülést. Az akadémiaik soraiban éppúgy találhatunk harmadik rendbeli orvosokat, jogászokat, pénzembereket, tanárokat, kis számban kereskedőket, manufaktúra-tulajdonosokat, mint az első és

második rend képviselőit. Megállapítható tehát, hogy az igen vegyes képet mutató társadalmi részvétel ellenére a korszak az új tanok megismerését nem tekintette a kiváltságos rendek privilégiumának, s az együttes célokért történő munka adott esetben fontosabbnak tűnt a féltett presztízis őrzésénél.

A haza tudós arisztokratái és az új rend ellentétei

A tudóstársaságok szempontjából a forradalom mindenképpen válságidőszakot jelentett, ha csak az általuk betöltött szerep átértékelésének, politikai vagy egyéni célokra való felhasználásának tendenciáját vizsgáljuk. Az elmúlni látszó korszak krízise a tudományt is kíméletlenül elérte, s az akadémiák által betöltött magasabb rendű feladatok elvégzésének eredményességét, sőt eszmei alapjait is kritika alá vonta. A rendi gyűlés összehívása az akadémiái tagok számára is korszaknyitányt jelölt. Már a forradalom legelső napjaiban vita indult a testületekről. Sokan fejtették ki véleményüket jövőbeni sorsukról: Le Gentil és Bossuet meg kívánta őrizni a társaságokat a királyi fennhatóság alatt, s ellenlábasaikat azzal vádolták meg, hogy politikai tribünné kívánják degradálni a tudomány szent mezejét. Laplace ellenben a nemzetgyűlés irányítása alatt látta volna szívesen, s a közvélemény is ellenségesen lépett fel az akadémiákkal szemben. Monge és Fourcroy – lelkes forradalmárokként – a mérsékelteket az arisztokrácia védelmezőinek vélték.

1793. augusztus 8-án a Nemzeti Konvent elrendelte az az idáig az állam által pénzügyileg is támogatott akadémiák és irodalmi társaságok feloszlását. Súlyos csapást jelentett ez az akadémiák életében, amelyek az irodalom és a művészetek legfőbb propagálóinak bizonyultak; mindemellett összegyűjtötték a kor legtehetségesebb tudósait és művészeit. Véget vetett ez annak a protektori szerepnek is, amelyet idáig a király képviselt mint a művészetek és tudományok támogatója és védelmezője.⁶ Megszűnt a tudományos élet irányítása, amit leginkább azért értékelték sorscsapásnak művelői, mert eltűnt a tanácsot, támogatást és országos szintű értékelést nyújtó testület. A tudományos akadémiák, ha minimális szinten is, de kapcsolatokat tartottak fenn külföldi társaságokkal, ami biztosította a francia eredmények nemzetközi szintű összehasonlítását.

Az új republikánus rend kiépülésével az olyan társaságok számára, amelyek az előző korszakban több szállal kötődtek a királyi mecenatúrához, erkölcsi, politikai és anyagi támogatást nyertek a hatalomtól, szükségesnek bizonyult volna új legitimitásuk bizonyítása.

Ellenérzést szült a tagok kinevezésébe beavatkozó hatalom állandó közreműködése és a közöttük mutatkozó egyenlőtlenség is. A társaságok természetes ellenségeinek mutatkoztak azok a tudósok, áltudósok, művészek és dilettánsok, akik nem jutottak akadémiái székhez, hírnévhez, megbecsüléshez. Számukra a kiváltságos testületek mindenféleképpen zsarnoki társaságoknak, a fejlődés és haladás ellenségeinek tűntek. D’Alembert állítása szerint az akadémiái tagok megválasztásánál sok visszaélést lehetett tapasztalni, s az idő múlásával a választás csak egyre bonyolultabb lett. Számosan igyekeztek bejutni a tudományos elit berkeibe, amiért alkalmanként nagy áldozatot kellett vállalni. Az akadémiák szervezeti felépítése a kor

követelményeinek nem felelt meg, mivel egy teljesen hierarchizált rendszerről volt szó, amely saját kezdeményezéseinek is gátat vetett. A tagok igen különböző jogállásúak voltak, így más és más jogokkal bírtak a szervezeten belül. Rendes állandó és tiszteletbeli címekkel ruházták fel a csatlakozottakat, de ahhoz, hogy valaki véglegesen bekerüljön például az Académie des Sciences nagy tekintélyű tagjai közé, a király kegyét is el kellett nyernie.

A sikeres felvételt azonban pénzügyileg lehetett a legjobban megalapozni. Sok vagyonos ember, elsősorban a nemesek köreiből, támogatott anyagilag valamilyen kutatást, tudományos karrierjének és hírnevének megalapozása érdekében. Példa erre Lavoisier, aki adóbérlőként jutott akkora vagyonhoz, hogy életének későbbi időszakára biztosítania sikerült tudományos karrierjének, laboratóriumának és publikációinak anyagi hátterét. A legjobb eset tehát az volt, ha valaki vagyonos családba születve áhítozott tudományos karierről. Még a súlyos anyagi áldozatok ellenére is megtörténhetett, hogy a megüresedett akadémiai székre várva több éven keresztül vizsgálták a jelölt alkalmasságát, majd végül, Lavoisier esetében is, a végeredmény csak egy segédkémikusi hely odaítélése volt.

Sok olyan emberben okozott ez törést, akik kevesebb tehetséggel megáldva indultak neki az akadémiai posztok elnyerésének. Kérdés, hogy ez a sértettség a forradalmi eseményektől átitatva mennyire fokozódott fel és jelentett komoly támadási alapot 1789 után. Az mindenesetre megállapítható, hogy a forradalom előestéjén már jelentkező szabadabb sajtóhangok és az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatában lefektetett sajtószabadságnak köszönhetően 1792 augusztusáig szinte semmilyen korlátozástól nem szenvedő publicisztika tág teret adhatott a társaságok ellen éles kirohanásokat intéző véleményeknek, a közvéleményt is az akadémiák ellen fordították.⁷

A Mercure de France 1790. októberi számában következőképpen rajzolták meg az akadémikus portréját: "Un académicien mange dans un fauteuil de velours, et à lui seul, la nourriture de quarante ménages de campagne. Plus l'académiciens rentés tant qu'il y aura des travailleurs à salarier, des pauvres à nourrir, des créanciers à satisfaire... Les académiciens ont toujours été les lanternes sourdes des tyrans."⁸ („Az akadémikus bársonyszékben eszeget, és egyedül annyi ételme van, mint negyven vidéki háztartás ételmisszeradagja. Minél több járadékból élő akadémikus van, annál több munkást kell fizetni, annál több szegényt kell táplálni, és annál több hitelezőt kell kielégíteni... Az akadémikusok mindig is a türannoszok alattomos ügynökei voltak.”)

Ez a hangnem azonban nemcsak az akadémiák osztályrésze volt, hanem az ancien régime-ből átöröklött intézmények mindegyikét ilyen mértékű ellenszenv kísérte a forradalom egy évtizedén keresztül. 1789 előtt a tudományos társaságok működéséről csak pozitív véleményeket lehetett hallani, azonban július 14-e után az utcákon már megjelentek az első olyan jelszavak, amelyek az akadémiák eltörlését követelték.

A régi rend monarchisztikus alapjainak kiszolgálói szerepébe történő beszorítás, amelyet a politikai publicisztika sugallt, azonban igen egyoldalú megközelítésnek bizonyulhatott és azoknak az érdekeit szolgálhatta, akik személyes okokból vagy politikai meggyőződésükből adódóan, kizárólag a fentebb említett látószögből szemlélték működésüket. Ezek a kritikusok figyelmen kívül hagyták, hogy

a felvilágosodás eszméinek elterjedése mindenekelőtt az akadémiai hálózatnak tulajdonítható. Közvetlenül a forradalom első napjaiban már kisebb támadások zavarták meg az akadémiák életét. A híres csillagász Bailly köszöntését, aki az Alkotmányozó Nemzetgyűlés elnöki tisztét is betöltötte, például megzavarta az a tény, hogy Rochefoucauld herceg evvel szinte egy időben javasolta az akadémiai címek közötti egyenlőtlenség eltörlését.

1789. szeptember 2-án egy röpirat is a fokozódó ellenérzéseket fejezte ki: „Min-den akadémiai testület eltörlése, mint amelyek terhesek az államnak és ártalmasak a tudományoknak, az irodalomnak és a művészeteknek” címmel jelent meg az az írás, amely egyértelműen fogalmazta meg a jövő politikáját, s előrevetítette a tudományos testületek sorsát.

A kérdés azonban nem élvezett prioritást, így a nemzetgyűlés elé először csak az 1790-es évben kerül. Ettől az időponttól kezdődően több éven keresztül folyt a vita az akadémiák sorsát illetően. Az egyik első lépés a probléma megoldásának érdekében Talleyrand nevéhez fűződik, akinek javaslatára 1790. október 13-án egyéves moratóriumot fogadtak el annak reményében, hogy az Alkotmányügyi Bizottság egy újjászervezési tervet alkot a tudóstársaságok egészére vonatkozólag.

Marat, a meg nem értett tudós

Marat véleményét az akadémiai testületeket illetően 1791-ből ismerjük, amelyet „Les Charlatans modernes ou Lettres sur le charlatanisme académique” címmel fogalmazott meg. Ebben meglehetősen rossz véleménnyel nyilatkozott Párizs legnépszerűbb újságírója az akadémikusokról, akik szerinte középszerűek és kevés tudással rendelkeznek, mégis mindentudónak nyilvánítják magukat anélkül, hogy a tudományok fejlődéséhez egy lépéssel is hozzájárultak volna. „Az ósdi előítéletek menedéke” – fogalmazza meg Marat. Ennek a véleménynek a kialakításában személyes kudarcai is nagy szerepet játszottak, ugyanis a Tudományos Akadémia nem volt hajlandó arra, hogy jelöléséről döntsön, pedig Marat saját magát korszakának egyik legkiemelkedőbb tudósaként definiálta. Csalódottságában ezt írta: „Cette collection d’hommes vains, très fiers de s’assembler deux fois par semaine pour bavarder à leur aise sur les fleurs de lys.” („Ez a semmirekellő emberek gyülekezete, akik arra büszkék, hogy egy héten kétszer azért gyűltek össze, hogy a Bourbon liliumról csevegjenek.”)

Ez a pamflet nagy hatást gyakorolt a közvéleményre, ugyanis az írás politikai pályafutásának legnépszerűbb időszakában született.

Chamfort és David támadásai

A kemény hangú pamfletjeiről híres Chamfort, aki az akadémiák legádázabb ellenségének bizonyult, írásaiban Condorcet-t semmirekellő tollforgatónak, Lalande-ot korcs macskának, a csillagász Rochon-t pedig egy olyan felkapaszkodott vidékinek nevezte, aki életében egyetlen dolgot sem volt képes feltalálni. Mi egy akadémiai szónoklat? – tette fel a kérdést. Két ember beszélgetése, melynek során az egyiket agyondicsérte az a második, aki már saját magát is agyondicséri olyan nézőközönség jelenlétében, amely mindkettőn jól szórakozik.⁹

Hatalmas erkölcsi és politikai nyomás nehezedett feloszlatásukig az akadémiákra és azok tagjaira. A Tudományos Akadémia a régi rend kiváltságából élősköllő maradvány jelképévé vált, az akadémikusi cím pedig egyenesen sértésnek minősült – emlékszik vissza Grégorie abbé. Elég volt műveltnek és tudósnek lenni ahhoz, hogy valakit „arisztokrataként” letartóztassanak.

Pedig igen hamar bebizonyosodott, hogy az akadémiák közreműködésére nagy szüksége van a köztársaságnak. Sok megoldandó feladat került a tudósok elé. Hogy csak egy példát említsünk meg ebből a korszakból, jelentős erőkkel kellett megmozdítani a tudóstársadalomnak az új súly- és mértékrendszer kialakításához, de a haza védelmére is felhasználták ismereteiket. A haza védelmében tevékenykedtek akkor is, amikor részt vettek polgártársaik hadi kiképzésében, a közéleti szervezésében vagy az ipari termelés fellendítésében.

Az akadémiával szembeni ellenszenv nyíltan is megnyilvánult, amikor 1793. március 12-én a Tudományos Akadémia ülésterméből minden híres régi tudós mellszobrát eltüntették. 1793. július 27-én az ülésükre érkező akadémiai tagok megdöbbenve tapasztalták, hogy termükből eltávolították a szőnyegek és festményeket, s tíz nap múlva egy teljesen üres teremben kellett megtartaniuk esedékes ülésüket.¹⁰

Más éles támadások is megfogalmazódtak. Jacques Louis David már 1789 nyarán kifejtette ellenérzéseit a régi rend despotizmusát megtestesítő intézményekkel szemben. Később a Nemzeti Konvent és a Nemzeti Közoktatási Bizottság tagjaként éles kirohanásokat intézett a tudományos társaságok ellen, vitatva azok létjogosultságát. David támadásainak elsősorban a Festészeti és Szobrászati Akadémia (Académie de peinture et de sculpture) képezte tárgyát, amelynek eltörlését 1792 novemberében már javasolta. Quatremère de Quincy is hasonló véleményt fogalmazott meg, amikor szuverenitásukat féltő, minden kiváltságot megőrző és a szabad szellemre saját elképzeléseiket ráerőltető csoportként tüntette fel őket. A leg-erőteljesebb támadásra azonban 1793. augusztus 8-án került sor, amikor megszületett az akadémiák megszüntetéséről szóló Konvent-határozat.¹¹

Mi volt ennek az ellenséges érzületnek az oka? Számos tényezőt lehet felsorolni, a legkomolyabbnak tűnő érv a David által a Nemzeti Konventben annyiszor megfogalmazott gondolat: az akadémiák által megtestesített despotizmus. Kifogásolni lehetett azt az igen ártalmas gyakorlatot is, hogy a Festészeti Akadémia fiatal művészei rákényszerültek mestereik kedvkeresésére akkor, amikor azok szinte minden hónapban váltották egymást. David ezt mondta: „Pour avoir appris douze fois l’art, [finissait] par ne rien savoir, parce qu’il ne [savait] pas à quoi s’en tenir.” („Akár ugyanazt a művészeti fogást is egy tucatszor kellett megtanulni úgy, hogy a végén semmit sem tudtál, mivel nem voltál tisztában azzal, hogy mihez tartsd magad.”)

Sokak szemében ezek a társaságok politikailag egy archaisztikus korszak képviselői voltak. Többen európai szintű kitekintést tettek, alátámasztandó ezt a véleményt. Összehasonlítási alapot képviselt a kor több francia politikusa szemében a mind gazdasági, mind politikai szempontból eszményi állapotokat megtestesítő Anglia. Brissot már 1782-től beszélt arról, hogy egy olyan modern országban, mint Anglia az akadémiák ritkaságszámba mennek, míg például az olyan monarchisztikus berendezkedésű, nem tudástól és babonától szenvedő országokban, mint például az itáliai félsziget államai, ezek a társaságok nagy számban működnek. Ezek az intézmények megsértik az újonnan kialakult társadalom eszméit, az egyenlőtlenség ideáját táplálva többek között azzal, hogy tagjaik között már a régi rend által is elvetett és a jelenben elfogadhatatlan hierarchikus berendezkedést őriznek. A Gironde vezető személyisége híres pamfletjében, amely „Un mot à l’oreille des académiciens de Paris” címet viselte, a következőket mondta: „Malheur à vous, docteurs de la loi, qui vous êtes saisis par la clef des sciences, et qui n’y étant point entrés vous – même, l’avez fermé à ceux qui voulaient y entrer.” („Ó jaj nektek, törvények tudói, kiket a tudomány titkai tartanak fogva, de nem léptetek be szentélyébe, még azok elől is elzárjátok, akik meg akarták azt tenni!”)

Az akadémikusok szemére vetette még, hogy megalázzák a független szellemiséggel rendelkező tudósokat, és nem ismernek el olyan különleges eseményekhez kapcsolódó felfedezéseket, mint az alvajárás vagy az állati magnetizmus.¹²

Ez a hierarchikus berendezkedés olyan külsőségekben is megmutatkozott, mint a Festészeti és Szobrászati Akadémiában bevett gyakorlat, ahol felszólalási jog és fenntartott ülészek csak az akadémia tisztviselőit illette meg. Az akadémiák tagjai külön csoportot képezve féltékenyen őrizték kiváltságaikat, soraikba pedig ritkán sikerült felvételt nyerni. A korszak embere számára valóban képviselhetek az akadémiák elitista tendenciákat, legfőképpen azért, mert ezek éppen a politikai érintkezés, működés területén mutatkoztak meg. Az akadémiákon belül is csak egy szűk réteg volt képes kiszolgálni a monarchia kulturális igényeit, főleg akkor, amikor gyakran ezt politikai fűszerrel itatták át. Ezek a személyek bizonyos védettséget is élveztek, s nagy erőfijesztést mutattak a társadalmi heterogenitás, a szellemi és kulturális homogenitás megbékítésének érdekében.

Demokratizmus vagy elitizmus

Demokratizmus vagy elitizmus uralkodott tehát az akadémiák sorai között? Még a korszak emberének is el kellett fogadni, hogy évszázados hagyomány alapján működtek ezek a társaságok, s formálták mind az erkölcsi, mind a politikai viselkedést. A monarchisztikus berendezkedés alatt tehát a társadalmi kompromisszum kivételes megtestesítésének helyévé váltak, amelyet a kijelölt célok is képviseltek: így a társadalmi jóért való tevékenykedés, és annak szolgálatba állítása mind a nemzet, mind a hatalom üdvére. Ezt a nemes gondolatot talán Achard de Germanes, a grenoble-i akadémia tagja fogalmazta meg a legszebben: „Il devrait exister dans chaque pays une institution fondamentale, qui connaît une classe d’hommes pour imaginer tout ce qui peut contribuer à la félicité de ses habitants... enfin pour indiquer

à ceux qui ont l'autorité la route qu'ils ont à suivre pour réussir dans le plan du bien publique...¹³ („Minden országban léteznie kellene egy olyan alapintézménynek, amely összefogja azoknak az embereknek a csoportját, akik azon gondolkodnak, mivel lehetne hozzájárulni lakóik boldogulásához, és jeleznek a hatalmon lévők számára, milyen úton kell haladni a köz javának érdekében.”)

Kettős cél eléréséről volt tehát szó. Megfogalmazódott az akadémiai elit óhaja arra, hogy az uralkodó tanácsadójaként tevékenykedhessen, megvalósítva mindenki üdvére a felvilágosodás által átadódott Franciaország tudósainak régi álmát, a hatalom és tudás összebékítését.

Bizonyosan így volt ez? A korszak filozófusai és az akadémiai tagok megosztott felelősséggel dolgoztak a régi rend felszámolásán. Ellentmondásosnak tűnhet tudományos szervezetek soraiban keresni a politikát. Ahogy Daniel Roche fogalmaz: meg kell értenünk, hogyan tette lehetővé a kulturális szociabilitás a közvélemény kialakulását, amely az állam és a polgárok közötti űrt töltötte ki, s hogyan működhetek nemcsak tudományos, de politikai fórumként is a cenzúra gyakorlásának idején. A forradalom idején megfogalmazott kritikák abból az alapvető és közismert kapcsolatból fakadhattak, amely az első akadémiák létrejöttétől kezdődően a tudomány és a hatalom között épült ki. A Francia Akadémia volt az első, amely létrehozta, a gyakorlatban megvalósította és működésében is megtestesítette az irodalom, a tudományok és az abszolutista állam egységét.

Tagadhatatlan, hogy a kezdeti időszakban része volt a cenzúra kiépítésében, működtetésében, illetve a születőben lévő sajtó ellenőrzésében. A király közvetlen felügyelete alatt a kultúra irányításában részt vevő hivatalok részévé vált. Segítette a király protokolláris fellépéseit, kialakította és ellenőrizte a nyelvhasználatot, közetikát és kultúrát formált. Azonban ez az együttműködés nemcsak a királyi udvar számára jelentett elsőrangú kapcsolatot: mindez fordítva is jelentős szereppel bírt, hiszen a „tudomány mindennapi alkalmazása” annak elismerését jelezte. Szükség is volt erre, hiszen a Bignon abbé és Colbert által létrehozott Académie royale des Sciences más, az egyház és az egyetemek által megtestesített külső hatás ellen is ideológiai támaszt nyújtott. A monarchiának szüksége volt az ünneplésre és dicsőítésre, aminek érdekében az akadémiai tagokat mozgásba is lendítették: jelszavakat, rendezvényeket, kitüntetésekkel kellett gyártani, amelyek a király dicsőségét hirdették. Kitűnő alkalom nyílt augusztus 25-én, Szent Lajos napján a hűség bizonyítására. A szuverén betegsége, felgyógyulása, születések, halálozások, békekötések is munkát biztosítottak. Ennek az esetlegesen túlzónak és funkciójában korlátozottnak tűnő „igénybevétel” eredményeként az akadémiák berkein belül is megindultak bizonyos antiabszolutista tendenciák már a 18. század legelején, támogatva a tudomány gyakorlati hasznosítását.

A forradalom tudósaiban leginkább két tényező izzította fel az akadémia-ellenességet. Az egyik sérelem az akadémiai tagfelvételi gyakorlatából származott, mivel a kortársak számára nem derült fény egyértelműen a beválasztás kritériumaira. A másik a cenzurázás volt, az akadémiai betekintési joggal rendelkeztek minden nyomtatásban megjelenő szövegbe. Ez alapozta meg azokat az igen éles kritikákat, amelyek a forradalom tudósainak szájából hangzottak el.

Megállapítható bizonyos kényszerpályán történő mozgás is a tudóstársaságok működési körülményeiben, s figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy a 18. századi akadémiák nemcsak hogy támogatást nyertek, de nagyrészt függő helyzetben voltak a kormányzóktól, intendánsoktól és municipalitásoktól.¹⁴ Így a monarchiával kiépült kapcsolatrendszer bizonyos védelmet, stabilitást nyújthatott számukra.

Martineau nézetei fejezik ki talán leghatásosabban a korszellem ítéletét; nem ellenséges érzületből, hanem annak az érzésnek a megjelenéséből fakadt, amely egy új civilizációs szint elérésének tényét sugallta: „Nem azért fizetnek minket, hogy tudósok legyünk. A valóban nagy írók, a nagy emberek megszületnek, és boldogulnak minden nehézség ellenére. Elfogadtuk, hogy az akadémiák régebben a szellemi újjáéledésben nélkülözhetetlenek voltak: azt képviselték a nép számára, amit az iskolák a gyermekeknek. Franciaország azonban kinőtt gyermekkorából, tehát bezárásuk szükség-szerűvé vált.”

Nem volt érdektelen a finanszírozás megoldása sem. A költségvetési viták keretén belül került megtárgyalásra a párizsi társaságok finanszírozása is, amelyet ez ideig a királyi ház látott el. Grégoire abbé javaslatát elfogadva a nemzetgyűlés egyéves időtartamra hitelnyújtásról döntött, előírva az akadémiák számára, hogy jogállásuk rendezésére javaslatot nyújtsanak be. 1791-től kezdődően a Pénzügyi Bizottság nem kívánt összeget fordítani a tudósok fizetésére, s az ez ügyben érdeklődő Lakanalt is megfenyegették, hogy vádat emelnek ellene, ha tovább kérdezősködik.¹⁵ A Konvent megtiltotta ezenkívül, hogy a megüresedő helyekre új tudósokat nevezzenek ki. Lavoisier, aki 1791. decemberétől látta el a Pénzügyi Bizottság pénztárosi funkcióját, megpróbálta menteni a menthetőt, és különböző összegek kiutalásával támogatta a már megkezdett kutatások befejezését.¹⁶ A vidéki akadémiák csak állandó egyzetetéssel tudták elérni, hogy a helyi municipalitások kiutalják számukra a fenntartáshoz szükséges pénzüsszegeket, és erre az az egyre meghatározóbb szerep jogosította fel őket, amelyet a közélet szervezésében töltek be. Elmondható azonban, hogy a központi támogatás egyes időszakokban nem volt elégséges, vagy éppen akadozott. Így ha a társaságok biztosítani akarták a működésükhöz szükséges feltételeket, támogatók, mecénások segítségét kellett igénybe venniük.¹⁷

Mirabeau, Talleyrand és Condorcet tervei

A francia akadémiák sorsa elválaszthatatlannak bizonyult a nemzeti oktatás történetétől. 1791-től kezdődően sorra születtek meg azok a tervezetek, amelyek országos szintű oktatás megszervezésére tettek kísérletet. Ezek közül az elsőt Mirabeau készítette el. Elgondolásait 1791. április 2-án ismertette a törvényhozásban. Tervezetében az akadémiák helyzetéről is részletes elemzést adott, amelyben lényeges igény merült fel az akadémiák működésére vonatkozólag. A történelmi szükség-szerűségből adódóan minden olyan körülményt fel kellett számolni, ami az oktatás vagy a tudományszervezés területén a régi rend emlékeit élesztette fel. Meg kellett tehát semmisíteni az akadémiák kiváltságait, demokratizálni kellett a testületek tagságának megválasztását, és biztosítani kellett, hogy tevékenységük a köz hasznára

szenteltessék. Mirabeau ennek biztosítására a népi ellenőrzés kialakítását tartotta a legideálisabb megoldásnak. A kontroll kiépítésével biztosíthatóvá vált, hogy az akadémiai székeket olyan egyéneknek ítéljék oda, akiket a közvélemény is érdemesnek tart rá. A jelölést tehát a népnek kellett megtennie, és saját soraiból kellett választania. A királyi jóváhagyást a népakarat váltotta fel. Végleges szakítást kívánt Mirabeau a múlttal: „Je propose de faire tout le contraire de ce qu'on a faisoit sous notre ancien régime.”¹⁸ („Javasolom, hogy pont az ellenkezőjét tegyük annak, amit a régi rend alatt megcselekedtünk.”)

Az akadémiák ellenőrzését a département-ok kezébe kívánta helyezni, és új formában kívánta működésüket biztosítani. Mirabeau a társadalom megtisztításának jegyében kívánta a tudóstársaságok sorsát rendezni. Tervezetével megindította azt a forradalom számára lényeges folyamatot, amely a régi kiváltságok felszámolásának beteljesítését és a „demokratizálódás” visszafordíthatatlanságát képviselte. Utódai sokkal részletesebben beszéltek a királyi akadémiák reformjáról. Mirabeau nem dolgozta ki egy új intézet tervét, az ő elgondolásai a múlttal való szakítást, a meglévő rendszer átalakítását képviselték.

1791. szeptember 10–11-én és 19-én az Alkotmányügyi Bizottság nevében Talleyrand, Párizs képviselője tervezetet nyújtott be a nemzetgyűlésben a közoktatás átszervezéséről. Ennek keretén belül, amely egy erősen hierarchizált rendszert hozott létre, egy Nemzeti Intézet megalapítását szorgalmazta, amely az oktatási rendszer csúcán, tíz osztályra felosztva, a régi akadémiákat volt hivatott helyettesíteni. Talleyrand tervezetében külön fejezetet szentelt a Nemzeti Intézet (Institut National) létrehozásának, amelynek az alapfokú és középszintű oktatás megszervezése után kellett biztosítania a tudományok, a művészetek és az irodalom fejlődését. Ennek biztosítását elengedhetetlennek nyilvánította a szerző. Az intézet céljaként a korszak minden felmérhető és elérhető tudásának összegyűjtését és ápolását jelölte meg, amely minden tudományos tevékenység számára mércét nyújtana. Talleyrand kiemelte a tudomány egységesítő szerepét, mivel megítélése szerint a Nemzeti Intézet hozzájárulhatna ahhoz, hogy a département-ok Párizshoz, és Párizs a département-okhoz ezeken a hasznos kapcsolatokon keresztül kerüljön közelebb. A tudományos eredmények közzététele, a nemzet tudósai közötti levelezés és eszmecsere beindulásával a tudomány nagy családja alakulhatna ki. Egyesülhetnének a nemzet laboratóriumai, közgyűjteményei, közkönyvtárai, hogy az emberiség számára bemutassák, „mit tehet a filozófia a szabadságért”. Ennek érdekében az intézet minden tudományág tevékenységének összehangolását kell, hogy elvégezze: „Pour que ce projet ait son entière exécution, l'Institut doit embrasser tous les genres de connaissances et de savoir.”¹⁹ („Ennek a tervnek a tökéletes megvalósulásához az intézetnek a tudás és az ismeretek egész tárházát fel kell ölelnie.”)

Talleyrand az irodalom és a szépművészetek számára tervezetén belül külön programot dolgozott ki, amelyben a szubjektum szemszögéből közelítette meg a tudomány és művészet gyakorlását. Ez leginkább akkor nyilvánul meg, amikor az ember tehetségét műalkotások, műemlékek létrehozására koncentrálja, vagy saját gyökereit kutatja – állította a szerző. A tudomány szerepét Talleyrand leginkább a gyakorlati feladatok megoldásában látta. Hosszasan sorolta azokat a gyakorlati tevékenységeket, amelyekben a tudomány segítségül szolgálhatott. A nemzet feladata

pedig éppen ezek elsajátításának lehetővé tételében áll. Két nagy részre osztotta fel Talleyrand a tudomány területét, aszerint, hogy az ember a történelem során miként alakította és csoportosította ismereteit. Ahogy az emberi lénynek vannak érzelmei és fizikális megnyilvánulásai, úgy egymás mellett lépdel a tisztán filozofikus és tapasztalatokra épülő tudomány is. „Az első esetén minden racionális, filozofikus és művészi, a másodiknál minden a tapasztalatokra épül. De mind a két esetben az észnek kell dominálnia.”

Talleyrand igyekezett érvekkel alátámasztani, miért van szüksége a nemzetnek tudományokat szervező intézetre. Negatív példaként a forradalom előtti kor helytelen kultúrpolitikai lépéseit említette, olyan érveket felsorakoztatva, amelyeket számtalan esetben alkalmaztak már a forradalom szónokai. Leginkább a gyűlölt kiváltságoknak, előítéleteknek és a születési előjogoknak tulajdonította azt a tényt, hogy az egyes tudományágak összhangját és harmóniáját nem sikerült megteremteni. A forradalommal az illúzió kora szűnt meg, és lehetőség nyílt arra, hogy a diszharmóniát megszüntessék. Ez azt a tudományos egységet hozhatta létre, amely meggátolja az egyenlőség és szabadság megsértését.

Talleyrand az intézet konkrét céljait az alábbiakban jelölte meg. A Nemzeti Intézet a tudományok, művészetek és az irodalom fejlesztésére, a nemzeti oktatás segítésére szánt intézmény. Az egyenlőség szellemében mindenki részt vehet munkájában, aki vagy bekapcsolódni kíván a kutatásokba, vagy tanácsot kér tevékenységéhez. A köztársaság állampolgáraival a megjelentetett értekezéseken és az elért tudományos ismeretek publikálásán keresztül kommunikál: „L'institut doit donc être enseignant: et ce nouveau rapport d'utilité publique formera l'un de ses principaux caractères.” („Az intézetnek oktató jelleggel is bírnia kell, és ez az új kapcsolat a közérdekkel fogja egyik fő jellegzetességét képezni.”)

A struktúra kiegészült volna még olyan nagy intézményekhez kötött tanszékekkel, mint a Jardin du Roi, a Collège royal vagy az Hôtel des monnaies.²⁰ Talleyrand egy igen aktív és a köz javát szolgáló, a tudományos élet felett örökös intézmény képét rajzolta meg tervezetében. Legnagyobb érdeme annak tudható be, hogy a közoktatási terv nem hanyagolta el a tudományos élet fejlesztését, és a négy évvel később megalapított intézet működési elveinek kialakítását jelentős mértékben befolyásolta. Így 1791-től kezdődően a közélet folyamatosan megoldandó problémái között tartotta számon a királyi akadémiák utódainak létrehozását.

Az alapításra azonban még nem kerülhetett sor, mivel a forradalmi események közbeszóltak. A királyi szökési kísérlete után az országban kibontakozó köztársasági mozgalmak – megosztva a társadalmat – éles szembenállást hoztak létre, s az alkotmányos monarchisztikus rendszer megszilárdulása sem látszott biztosítottnak. A király visszatért a trónra, azonban általános bizalmatlanság alakult ki személyével szemben, s egy közelgő háború lehetősége is felrémlett. Ebben a bizonytalan szituációban másodlagos kérdésnek bizonyult a tudományok és művészetek megszervezése. A vita elhalasztódott, s ennek köszönhetően az akadémiák haladékot kaptak a sorstól régi kereteik között végzett munkájuk folytatásához. A Közoktatási Bizottság Talleyrand tervét elvetve bizottsági kereteken belül kívánta az új rendszer kidolgozását megvalósítani. A kérdés tárgyalását a következő időszakban viszont nem a higgadság jellemezte.

1792. április 20–21-én olvasta fel Condorcet közoktatási tervezetét, amely a „Rapport et projet de décret sur l’instruction public” címet viselte. Ez a terv az 1791–92-es év során született meg és szerves továbbgondolása volt az 1790-ben publikált „Mémoires sur l’Instruction publique” értekezésének. Condorcet a Törvényhozó Nemzetgyűlés és a Közoktatási Bizottság tagjaként vett részt a közoktatás és az ezzel szoros összefüggésben álló tudományos testületek sorsának kialakításában. Az emberi szellem töretlen fejlődésébe és az egyén boldogulásába vetett hite alapozta meg elgondolásait a tudomány- és oktatásszervezés területén. Tervezetében feltárta, milyen összefüggést vél felfedezni az ember (espèce humaine) és a tudományok művelésének hasznosságában. Véleménye szerint az emberi szellem fokozatos és általános művelése minden társadalom végső célja felé, a közüdv és az egyén boldogsága felé vezet. Alapelvként említette meg, hogy egyetlen közhatalomnak sincs joga az új tudományos eredmények áramlását és köztulajdonná válását befolyásolni vagy akadályozni.

Hierarchikus felépítés keretein belül képzelte el a közoktatási feladatok ellátását. Öt szinten folya az oktatás, amelynek a csúcán az Institut nationale des sciences et arts (Tudományok és Művészetek Nemzeti Intézete) állna. Ez az öt szint együttesen képviselte Condorcet elméletében az elsajátítható emberi tudást, így az intézet a tudományok legfelső vezetőjeként és koordinátoraként működne. Feladata közé tartozna az oktatási intézmények felügyelete és igazgatása, a köz szempontjából hasznosnak bizonyuló felfedezések összefogása, bátorítása, alkalmazása és terjesztése. Megjegyzésre érdemes, hogy már ekkor szóba került a kiváltságlevéllel ellátott akadémiák és irodalmi társaságok feloszlatása, amelyeket olyan, a régi rend felszámolása igényének megfelelő, szabad társaságok helyettesítenének, amelyek küldetése lenne a tudományos élet, a művészetek és az irodalom eredményein alapuló fejlődés. A törvényhozó testület feladatának tekintette, hogy az intézetet a közüdv és a haza dicsőségének szolgálatába állítsa avval, hogy tudományos feladatokat tűz elé.²¹ Condorcet elképzelése szerint a Tudományok és Művészetek Nemzeti Intézete köteles minden évben jelentésben beszámolni a tudományok és művészetek fejlődéséről, szekcióinak tevékenységéről és a közoktatás aktuális állapotáról.

Condorcet a következő négy tevékenységi körben szabta meg az intézet cselekvési terét: 1.) matematikatudomány, 2.) erkölcs és politika, 3.) tudományok alkalmazása a mesterségek területén, 4.) irodalom és szépművészetek.

Ez a felosztás azt jelentette, hogy a négy terület szakemberei külön üléseznének. Condorcet abból a gyakorlati elgondolásból indult ki, hogy egy olyan társaság, amely túlzottan nagyszámú tagsággal rendelkezik, nem képes hathatós gyakorlati munka megvalósítására, és sorait egyrészt végeláthatatlan viták, másrészt egy jelentős rész érdektelensége bontaná meg. Kihangsúlyozta, hogy az egy intézeten belül művelt tudományok átjárhatósága ily módon fokozódik, és a gyakorlati tapasztalatok is kölcsönösen segítenék egymást. Indokai szerint nem szerencsés szétválasztani önálló intézetekre azoknak a tudományágaknak a művelését, amelyek több diszciplína együttes alkalmazását követelik meg. Példaként lehetne említeni egy különálló tengerészeti akadémia feleslegességét, mivel annak számos testvértudományból kellene ismereteket merítenie.

Létre kívánta hozni az elméleti tudomány és gyakorlati alkalmazásának egységét, mivel a gyakorlati célú oktatás hiányát vélte felfedezni a pedagógiai gyakorlatban. Egy közös rendszerben egyesítette a különféle tudományágak szakembereit annak érdekében, hogy megnyíljon a lehetőség a közös cselekvésre. Ez a tudomány erejének meghatározását jelentette azokkal szemben, akik egy szakterületet külön műveltek. A szabadság eszméje erősödik – vélte Condorcet –, ha hagyjuk az emberi szellemet szabadon működni, amely leginkább a felvilágosodás eszméinek terjesztésével érheti el ezt a célját. Ennek az elképzelésnek a gyakorlati megvalósítását leginkább abban látta, hogy az intézeten belül lehetővé kívánta tenni a tagok számára, hogy más tudományterületek munkájában is részt vegyenek.

Az egyes szakterületen dolgozó tudósok származását illetően szerencsésnek tartotta, ha fele párizsi, fele pedig az ország különféle vidékeiről érkező lenne, mivel ilyen módon biztosítani lehetne az intézet egyik legfőbb feladatát: a közoktatás ellenőrzését és a felvilágosodás eszméinek gyakorlati terjesztését. Az intézet belső életének ilyen nagyfokú liberalizálása a tudomány demokratizálását jelentette. A tagok számának limitálását is szerencsés tényezőnek ítélte Condorcet, negatív példaként emlegetve a Royal Society tevékenységét. Feltette a kérdést, hogyan lehet hét- vagy nyolcszáz tagnak ugyanolyan mértékű joga a tudományos tevékenység gyakorlására? Sehogy – érvel –, hiszen a tagság legnagyobb hányada nem képes megfelelő tudományos tevékenység felmutatására: „Il faut donc ou borner le nombre des membres, ou avoir, comme à Londres, un comité aristocratique, ou se réduire à une nullité absolue.” („Vagy korlátozni kell a tagok számát, vagy ahogy Londonban is, egy arisztokratikus jellegű bizottságot kell létrehozni, ellenben a tökéletes haszontalanság jellemzi tevékenységét.”)

Condorcet felismerte annak igazságát, hogy a tudományok sorsa nagymértékben függött a közvélemény ítéletétől és jóindulatától. Ennek példáját a legszembetűnőbben a forradalom periódusa hozta. A jakobinizmus a közüdv szolgálatába kívánta például állítani a tudóstársadalmat, amikor a tudósok a haza védelmére szervezett iskolákban tanították az állampolgárokat a hadtudományra, de abban a pillanatban, amikor nem akadt a tudóstársadalom számára megfelelő hazafias tevékenység, a közvélemény a sarlatanizmus és haszontalanság vádjával illette a tudósokat. Az akadémiai hálózat ellen megfogalmazott kritikák újbóli fellángolását a fentebb említett alapelvek kialakításával és folytonos szem előtt tartásával kívánta megakadályozni.

Ideális képe a tudóstársaságról egy politikától független, a szabad véleménynyilvánítást gyakorló és a társadalom számára hasznot hozó intézmény kialakításában fogalmazódott meg. A tudomány demokratizálódását előfeltételnek tekintette egy művelt és saját magát minden tekintetben fenntartani képes társadalom kialakításához. Az irodalomról és szépművészetekről szóló cikkely IX. paragrafusában a tudomány legújabb eredményeinek publikussá tételét kívánta elősegíteni a havi rendszerességű felolvasások propagálásával. Az optimizmus azonban hiányzott Condorcet véleményéből, mivel ennek az ideális állapotnak az eljövételét csak a távoli jövőre jósolta. Határozott véleményével mindazonáltal rehabilitálta korának oly sok megpróbáltatást elviselő tudóstársadalmát, és magának a tudománynak is sikerült méltó helyet biztosítania a nemzet jövőképeben. A forradalom előidézőjeként definiálta a tudományokat. A létrehozandó intézet működésének alapelveiről szólva a IX. cikkelyben a

következőket mondta: „L’Assemblée nationale, reconnaissante envers les sciences et la philosophie, dont les lumières ont produit la révolution française, et fondé la liberté et égalité, déclare que les fonctions de la société nationale, celle des professeurs et des instituteurs, sont des plus importantes de la société, et elle met ceux qui les remplissent au nombre des fonctionnaires publics.” („A nemzetgyűlés, elismeréssel nyilatkozva a tudományról és filozófiáról, amelyek ragyogása hozta létre a forradalmat és rakta le a szabadság és egyenlőség alapjait, kinyilatkoztatja, hogy a nemzeti társaság tisztsegei, úgy a tanároké, mint az oktatóké, a társadalom számára a legfontosabbak, és azokat, akik ezen tevékenységet gyakorolják, a köztisztviselők sorai közé emeli.”)

Lavoisier és Lakanal szélmalomharca

1792. április 20-ról december 12-re került át a kérdés napirendre tűzése és komolyabb megtárgyalása. Condorcet terve a Hegypárt és a girondisták kettős ellenállásába ütközött, és a Közoktatási Bizottság határozata értelmében a Nemzeti Intézet kérdését elválasztották az oktatás megszervezésének problémájától. Ez hátrányosan érintette az akadémiák kérdését, hiszen a kérdés felbontásával szinte kiszolgáltatott helyzetbe kerültek; a politikai csatározások színpadán egyedül kényszerültek érdekeik megvédelmezésére.

Lavoisier és Lakanal – nagy tekintéllyel bíró tudósai a korszaknak, akik közül Lakanal a Közoktatási Bizottság jeles tagja is volt – a nemzeti hasznosság tükrében próbálták védelmezni az akadémiák megmaradását, s ez ebben az időszakban úgy tűnt, sikerrel jár. Lavoisier vállalta a védő szerepét. Érvéle szerint a különféle tudományágak művelésének tudható be, hogy Franciaország előnyt szerzett Angliához képest a természettudományok területén, például a kémiában vagy a geometriában. Ez annál is inkább figyelemre méltó Lavoisier szerint, mivel ez idáig Anglia bitorolta az első helyet ezeknek a tudományágaknak a művelésében. Ez az eredmény annak is köszönhető, hogy a francia tudóstársadalom nemcsak a kutatást, de annak a gyakorlati életbe történő áthelyezését is kiemelten fontosnak tartotta. Olyan gyűjtőhelyként említette meg Lavoisier az akadémiákat, amelyek egyértelműen és vitathatatlanul járultak hozzá az emberiség jólétének javulásához. 1793 júliusában, a vita végső periódusában döntő kérdésként tette fel a kérdést Lavoisier: „Meg akarja állítani a Nemzeti Konvent a köztársaságban a tudományok progresszív fejlődését?”²²

A sors fintoraként Lakanal kapott megbízatást a Közoktatási Bizottságtól, hogy készítsen jelentést az akadémiák felszámolásáról. Felháborodottan írta Lavoisier-nak:

„Il me serait plus doux de me taire que de stipuler pour la barbarie. Tout est entre vos mains, moins pour l’intérêt public et celui des sciences que pour la Gloire de la Convention, pour que le temple des sciences reste debout au milieu de tant de ruines.”²³ („Kényelmesebb lenne hallgatnom, mint a barbarizmusról szólni... Minden az önök kezében van, kevésbé a közérdek és a tudomány javára, mint a Konvent dicsőségére, annak érdekében, hogy a tudomány temploma annyi sok rom mellett állva maradhasson.”)

Ezt a politikai támogatást ítélte sikertelenségre Grégoire 1793. augusztus 8-án benyújtott törvénytervezete, amely az akadémiák eltörlését és a Tudományos Akadémia (l'Académie des Sciences) megőrzését irányozta elő. Az utóbbi ideiglenes megbízatást nyerve intézte volna azokat az ügyeket, amelyeket a Nemzeti Konvent határoz meg számára. Ezt tervezetének 6. pontja tartalmazta, amely célul tűzte ki a természettudományos, művészeti, kémiai és mesterségekről szóló órák további megtartását és finanszírozását, legalább a közoktatás megszervezéséig.

Emlékirataiban Grégoire megpróbálta lekiismeretét nyugtatva döntését megmagyarázni, amennyiben arra hivatkozott, hogy a tudóstársadalom megmentésének érdekében egy módon lehetett cselekedni: alkalmazkodni kellett a körülményekhez, s saját maguknak kellett javasolni az akadémiák feloszlatását, hozzátevé érdemei felsorolása mellett, hogy a legfontosabb tényező a Tudományos Akadémia megmentése.

Természetesen nemcsak ellenzők, de támogatók is részt vettek az akadémiák sorsáról folyó vitában, ahol alapvető érvnek bizonyult a hálával tartozás gondolata az akadémiák felé, amelyek az új gondolatok kialakulásának és terjesztésének bölcsőjét jelentették a forradalom kitöréséig. LeBrun a közeliismerés jogára hivatkozva hívta fel a nemzetgyűlés figyelmét arra, hogy az akadémia finanszírozását továbbra is fenn kellene tartani, illetve hogy sokakat tagjai közül „a szabadság apostolai”-nak lehet nevezni. Fontos erkölcsi és politikai oktató szerepet tölthettek be az akadémiai szónoklatok is, sőt ha arra a tényre vagyunk tekintettel, hogy az udvar szemében a lázadás központjainak és a függetlenség gondolatának támogatói voltak, nem is beszélhetünk eszmei szembenállásról a forradalom első történései után sem.

Chabanon szerint az akadémiai tagság elnyerésének eldöntését irodalomtudománnyal foglalkozó emberekből álló társaságra kellene bízni, ahol a találat és az érdem, nem pedig az intrika alapján válik méltóvá valaki a cím elnyerésére. Condorcet megadná mind az irodalmároknak, mind a tudóstársadalom többi tagjának a szabad társaságalapítás lehetőségét, sőt az állami finanszírozás is hasznára válna mindenkinek, mert annak megvonásával a gazdag réteg számára privilegizálnánk a tudomány művelését.

Lavoisier elének állítja az ideális tudós képét, megállapítva, hogy létezik még az érdeknélküliség szelleme, az igazi tudóseMBER megkülönböztető jegye. Csak kötődésből és a tudományok hírnevének öregbítéséért munkálkodik, akit nem érint meg a spekuláció szelleme, s felfedezését nem saját dicsőségére, hanem a közjó emelésére fordítja. Chabanon az irodalomra és egyéb tudományokra kifejtett jótékony hatás tükrében is védelmezte az akadémiákat, kiemelve, hogy a görög és római kultúrák tanulmányozásával és népszerűsítésével az irodalomban újra felbukkant az ideális szépség. Delandine, aki legerőteljesebben fejezte ki szimpátiáját a tudóstársaságok iránt, a felvilágosodás új eszméinek az egész ország területén kifejtett gyakorlati elterjesztésében látta legfőbb hasznosságukat. Dacier bebizonyította az egész nemzet gazdasági és politikai érdekeinek képviselését például a keleti nyelvek megismerésének területén kifejtett tevékenységben: „hiszen [enélkül] Franciaország nem tudta volna lábát Indiában megvetni és győzelmet aratni a legfőbb rivális, Anglia felett.” Ezt a tevékenységet erősíti a francia nyelv védelmezésében és megőrzésében kifejtett munkásság is. De azt is meg kell említenünk, hogy nem igaz az akadémiai rendszert élesen támadók azon érve, hogy nem szolgálják a társadalom javát-

haladását. Igen is, nagyon körülhatárolható és fellelhető, ahogy azt már fentebb bebizonyítottuk, a közüdvért munkálkodás jelensége. Ezek a tudományos társaságok alapvetően járultak hozzá a felvilágosodás eszméinek, az új tudományos eredmények és a kultúra terjesztéséhez.

Sok pozitív és negatív véleményt mutattunk be, azonban egyértelművé kell tenni, hogy a gondolatok ilyen mérvű burjánzásának időszakában melyik tényező az, amely határozottan eldöntötte a vitát az akadémiai szervezet kárára. Véleményünk szerint a korszak nem akart és nem tudott különbséget tenni egy fontos kérdésben. Nevezetesen nem kezelte külön a párizsi székhelyű, nagy befolyással rendelkező akadémiák és a vidéki a felvilágosodás – és talán állíthatjuk –, a forradalmi eszmék elterjedésében főszerepet vállaló, kisebb befolyással, de annál nagyobb munkát végző társaságok kérdését. Egyszóval tévesen általánosított. A forradalom előestéjén magán az akadémiákon belül is két kultúrakoncepció ütközött egymással. Az első Párizs főségét, mindenhatóságát hirdette, egyedüli megoldásnak tekintette elismerését a felvilágosodás győzelemre vitelében, és a párizsi akadémiák elsőségének támogatásával a tudományos és filozófiai mozgalmat egy liberális-reformer monarchiával kapcsolta össze. A másik, nem elfelejtve egy évszázados küzdelmet, a tudóstársadalom egyénei számára autonómiát és egyenlőséget, az akadémiáknak azonos jogalapot kívánt. Párizs nem képviselhet egyedüli dominanciát. Bizonyára az ország legnagyobb városa gyűjtötte össze a legnagyobb számban a korszak tehetségeit, akik közül sokan a modern nagyváros előnyeit kihasználva szerettek volna karriert csinálni. Sokszor szorult háttérbe a vidék zsenialitása, mivel jó néhány nagy eredmény született Párizsban. Nem egyértelmű azonban, hogy csak a nyüzsgő, világvárosi feltételek kedveztek az alkotásnak. Ez mesterséges szembeállítás lehet. Sok alkotó kimondottan kedvelte a magányt, s a tudományos infrastruktúra: könyvtárak, olvasóegyletek, klubok, szaksajtó hasonló esélyt nyújthatott a tájékozódásra. A vidéken élő tudósok kiemelték annak egységét és harmóniáját a nagyvárosok megosztott kultúrájával szemben.²⁴ Úgy tűnhet, a versengés szellemét a vidék nyugalma helyettesítette.

Mindazonáltal meg kell állapítani, hogy a 18. századi Franciaországban a felvilágosodás a városok szülötte. Az akadémiai mozgalom is elsősorban városokhoz kötődött, hiszen megfelelő gazdasági és kulturális közeget kívánt meg saját maga számára. Anyagi és civilizációs alapok nélkül nem jöhetett volna létre. Ehhez azonban a 18. századi urbanizációs robbanásnak is hozzá kellett járulnia, s az akadémiai alapítások a legtöbb esetben egybeestek az adminisztrációs központokkal. Az akadémiák lerombolása súlyos csapásként nehezedett a tudóstársadalom tagjaira. Thermidor eseményei után éledt fel ismét a remény, hogy szervezett keretek között folytatható a tudományos munka Franciaországban.

Az Institut National létrejötte

Az újjáépítés folyamata 1795. október 25-vel indult meg, amikor az akadémiák helyét az egyes közoktatási tervekben felmerülő Institut national des sciences et arts (Tudományok és Művészetek Nemzeti Intézete)²⁵ vette át. Az intézet létrehozásának gondolata a forradalom alatt számos politikus és tudós fejében már megfordult, azonban konkrét formát csak 1795-ben öltött, a IV. évi brumaire 3-án született törvény életbelépésével. A közoktatás megreformálását és a tudományos élet újjászervezését célzó oktatási tervek dolgozták ki az intézet működésére vonatkozó szabályokat. A már ismertetett Talleyrand, Mirabeau és Condorcet által kidolgozott szervezetekben kapott helyet ezeknek a problémáknak az orvoslása. Annak ellenére, hogy csak két évig nem dolgozott akadémiai szervezet a köztársaságban a tudományos élet megszervezésén és irányításán, a forradalom periódusa alatti „kényszerszünet” számos kiválóságot távolított el tudományos tevékenységének gyakorlásától. Claude François Daunou Brest képviselőjeként és a Közoktatási Bizottság tagjaként részt vett az intézet létrehozásában. Véleményében kifejezte, hogy a tudományos élet újjászervezésével a tudomány nemzeti temploma jön létre, amely új virágzásnak indítja a kulturális életet olyan módon, hogy minden családságot távol tart majd.

A tervek az intézet feladatai közé sorolták a tudomány, a művészet és az irodalom menedékeként az információgyűjtést és cserét, minden tudományág befogadását és terjesztésének biztosítását. Az egyik legfontosabb funkciója, hogy csúcspontját jelentse annak az országos szintű közoktatási rendszernek, amely 1795-ig kisebb-nagyobb hiányosságokkal, de létrejött a fiatal köztársaság területén. A törvény szövege szerint a Tudományok és Művészetek Nemzeti Intézete az egész köztársaság része, székhelye Párizsban van. Célja: a tudományok és művészetek állandó fejlesztése, a felfedezések közzététele, levelezés folytatása külföldi tudóstársaságokkal és a Direktórium által meghozott törvényekben és rendeletekben meghatározottak értelmében tudományos tevékenység folytatása, a közérdek és a köztársaság dicsőségének növelésére.

Ahogy már említettük, az akadémiai hálózatok felszámolása lehetetlenné tette a tudósközösségek alkotó tevékenységét. Így az intézet megalapításával gondoskodni kellett arról, hogy az új intézmény megfelelő számú és tekintélyű taggal is rendelkezzen. Az elképzelések szerint százötven rendes és ugyanennyi kültagot fogad majd, defontosnak ítélték, hogy biztosítsák huszonnégy külföldi résztvevő csatlakozását is. Összességében ez háromszáznegyvennégy széklet jelentett. Gyakorlatias szempontok alapján határozták meg az egyes tudományágaknak szánt akadémiai taglétszámot. A közüdv számára leghasznosabb és legnagyobb gyakorlati hasznot hozó ismereteket részesítették előnyben. Az irodalom és a különféle művészeti ágak kevesebb megbecsülésben részesültek. Az első százötven tag megválasztását a Végrehajtó Tanács (Directoire exécutif) végezte. A még betöltetlen helyekre maga a megválasztott tagság nyert jelölési jogot. Minimálisan három jelöltet kellett megnevezni a szavazólistán egy üres helyre, és a szavazásban az intézet valamennyi tagja részt vett. Tehát adott esetben matematikus döntött művészeti, és művész szavazott társadalomtudományi helyek odaítéléséről. Azok, akik túl optimistán ítélték meg a forradalom kultúrpolitikáját, a törvényben előírtak megszervezésével úgy vélték, az országos közoktatási hálózat csúcspontjára született meg, és végül sikerült a republikánus pedagógia hierarchiájának kiépítése.²⁶

Az akadémiák sorsának eldöntésében nagy szerepet játszott az az ideológiai vita, amely a tudományok szerepéről szólt, és a felvilágosodás filozófiájának meghonosodásától kezdődően szereplőit két táborra osztotta. Egyik oldalon jelentős hívei akadtak a kartézianus, matematikailag pontosan leírható világegyetem elméletének, amelyet leginkább a newtoni fizika fejezett ki legjobban. A másik elképzelés a természet romantikus felfogását részesítette előnyben. Olyan nagy tudósok nyilatkoztak ebben a kérdésben, és vállalták valamelyik világgép védelmét, mint Diderot, Voltaire vagy Rousseau. Diderot például elvetve a newtoni világgépet, az állam hajtóerejének nyilvánította a tudományt, és művelésének hasznossága mellett foglalt állást. Voltaire számára ellenben csak egy racionalitásokra épülő világgép bizonyult elfogadhatónak. Rousseau pedig az érzelmekből kiinduló tapasztalás fontosságát hangsúlyozta ki a matematikai megismeréssel szemben.

A forradalom politikai alakulásával együtt haladt az akadémiák elméleti síkú megítélése is. Diderot és Rousseau gondolatait használták fel tudmánypolitikájuk elméleti megalapozásához a jakobinisták, amikor a tudomány „demokratizálódásáról álmodoztak” és egyszerűsíteni kívánták a tudományos ismeretekhez jutás folyamatát. Amennyiben egy ország kormányzatát a szabadság és a felvilágosodás eszméitől átitatott tudomány vezérli, szükséges, hogy bárki társadalmi hovatartozása nélkül elsajátíthassa azokat. Ez azt jelentette, hogy a tudomány önmaga korlátozására kényszerült, és tevékenységét a társadalmi célok megvalósítására kellett hogy koncentrálja. Sokan, többek között maga Robespierre is, a természet eredendő jóságában és tökéletességében hittek. A társadalmon belül tehát olyan állampolgárookra volt szükség, akik sajátjuknak tudják a természet és az erkölcs tiszteletét. A tudósokat a társadalom haszontalan, semmirekellő és szükségtelen piócaiként bélyegezték meg, így egyértelmű, milyen jövőt szántak a különféle kiváltságokkal felvértezett tudóstitűleteknek. Mindent a közödv és a praktikum oldaláról közelítettek meg. Csak azoknak az egyéneknek kínáltak életteret, akik a haza szolgálatába kívánták állítani ismereteiket. Még a „sans-culotte tudomány” kifejezés is megjelent az ideológusok szótárában. Az olyan tudományágak művelését, amelyek nem képviseltek közvetlen hasznot a társadalom szempontjából, mint például a holt nyelvek vagy a túl elméleti síkú matematika, tökéletesen haszontalannak ítélték meg. Az ideológiai viták nagy hatást gyakoroltak a politikai jellegű döntésekre. Teljesen egyértelmű az a tény, hogy a végső döntés, tehát az akadémiák felszámolása, politikai indíttatású elhatározásból született. Többé nem illette meg sem anyagi, sem erkölcsi támogatás azokat a testületeket, amelyek az elitizmust képviselték és olyan kiváltságok gyakorlásából éltek, mint például a cenzúrázás joga. 1793-ban úgy tűnt, a tudóstársadalmat teljesen megfosztották bármilyen védekezés lehetőségétől.²⁷

Az akadémiák a konzulátus időszaka alatt kezdték régi intézményes kereteiket visszanyerni, azonban annak ellenére, hogy talán azt mondhatjuk: a forradalom bizonyos tekintetben csak időszakos válság volt életükben. A tudományos élet résztvevőinek soraikat az elmúlt események mélyen megosztották. Félbehagyott munkák, egzisztencia nélkül maradt tudósok, szétrombolt tudományos szervezetek jelezték a változás feltartóztathatatlan áramlatát. Természetes strukturálódás és mesterséges

szembeállítás volt jelen a forradalom gondolkodásában. Azonban kérdéses, hogy a konzulátus periódusa alatt régi kereteiket visszanyerő akadémiák mennyire tudtak a forradalom eseményei után ismét a tudomány szellemének áldozni, és győzött-e a tudomány a politika szellemével szemben. Annyi bizonyos, hogy a nemzeti emlékezet egy darabja veszett el időleges felszámolásukkal.

Jegyzetek

1. *Hahner Péter*: A nagy francia forradalom kisenciklopédiája. Minerva, Budapest, 1989. 13.
2. *Albert Soboul*: Dictionnaire de la Révolution française. Paris, 1989. 3–4. Az első akadémiai társulat Richelieu bíboros tevékenységéhez kötődik. Ő hozta létre Valentin Conrart királyi titkár magánakadémiájára építkezve, azt támogatásába vonva 1635-ben az Académie Française-t. Nem volt zökkenőmentes folyamat, ugyanis a párizsi parlament két éven keresztül megtagadta az alapító okirat becikkelyezését. Ezt csak 1637. július 10-én teszi majd meg. További fontosabb alapítások: Académie royale de peinture et de sculpture (1648), Académie royale des Inscriptions (1663, Colbert), Académie des sciences (1666, Colbert), Académie royale d'architecture (1671, Colbert), Académie politique (1712, XIV. Lajos), Académie royale de Marine (1752, Bigot de Morogues).
3. *Daniel Roche*: Les républicains des Lettres. Fayard, Paris 1988. 163.
4. *Daniel Roche*: Académie et académiciens provinciaux 1680–1789. Tome I.. Mouton éditeur, Paris–La Haye, 1978. 52.
5. Ez a mozgalom időben egybeesett a francia urbanizáció 18. századi előretörésével, s olyan, a városi közösség számára fontos kérdésekben is szerepet vállaltak a tudóstársaságok, mint az iskolarendszer újjászervezése.
6. *Françoise Waquet*: La Bastille académique. In: La carmagnole des Muses. Armand Colin, Paris, 1988. 19.
7. *Michel Vovelle*: L'état de la France pendant la Révolution. Armand Colin, Paris, 1988. 19.
8. *Guy Barthélemy*: Les savants sous la Révolution. Cenomane, Paris, 1988. 55.
9. Mirabeau 1791-ben „Les académies” címmel fogja közreadni Chamfort éles hangú kirohanását, mondván, addig nem volt ideje elolvasni.
10. *Guy Barthélemy*: i. m. 62.
11. *Françoise Waquet*: i. m. 30.
12. *Nicole Dhombres*: Les savants en Révolution 1789–1799. Calmant-Lévy, Paris, 1988.
13. *Daniel Roche*: Les républicains...169.
14. *Daniel Roche*: Les républicains...162.
15. *Guy Barthélemy*: i. m. 62.
16. Berthollet 100 livres-t kap kémiai kutatásainak folytatásához, Jeaurat 300 livres támogatást, Vicq d'Azir 8400 livres-t kap anatómiai értekezésének befejezésére. Ezen kívül még Fourcroy és Sage is részesül pénzzuttatásban.
17. Ez a helyzet teremti meg arra a lehetőséget, hogy egy új oldalról is kiteljesedjen a tudóstársaságok tevékenysége: meg kellett adni a városi elit számára azt a lehetőséget, hogy hozzáférjen a felvilágosodás kultúrkörében kiteljesedő szellemi újításokhoz, hiszen erre már igen figyelemreméltó igény mutatkozott nemcsak az akadémiai tagság körében, de a városi lakosság műveltebb rétegeiben is.
18. *Mirabeau*: De l'instruction publique, ou de l'organisateur du corps enseignant. In: *Bronislaw Baczko*: Une éducation pour la démocratie. Garnier, Paris, 1989. 71–90.
19. *Talleyrand*: Rapport sur l'instruction publique. In: B. Baczko: i. m. 133.
20. *Françoise Waquet*: i. m. 20–21.
21. *Françoise Waquet*: i. m. 25.
22. *Nicole et Jean Dhombres*: Science et savants en France 1793–1824. Payot, Paris, 1989. 16.
23. *Guy Barthélemy*: i. m. 63.
24. *Daniel Roche*: Académies et académiciens...71–73.

25. Az új Tudományok és Művészetek Nemzeti Intézetének keretein belül az újjászervezett tudományos életet nyolc szekcióba sorolták be. A különféle tudományágak a következők: természettudományok, politikatudomány, erkölcsstan, történelem, grammatika, költészet, szépművészet, retorika. Lucien Bonaparte újra létre akarta hozni az Académie Française-t. Bonaparte Napóleon alatt megőrizik az intézetet, átszervezve a felosztást, négy nagy szekcióra: fizika és matematikatudományok, francia nyelv és irodalom, történelem és irodalom, szépművészetek. A Bourbon-restauráció korszakában fogják ismét független tudóstársaságokká alakítani a szekciókat.
26. *Albert Duruy: L'instruction publique et la Révolution.* Hachette, Paris, 1882. 140–144.
27. *Nicole et Jean Dhombres:* i. m. 26–32.

MOLNÁR PÉTER

EGY DIKTATÚRA TANKÖNYVEI

A hitleri Németország tankönyvpolitikája

Közismert tény, hogy Adolf Hitler 1930. január 30-i kancellári kinevezésével új korszak kezdődött Németország történetében. A tragikus tizenkét esztendő rányomta bélyegét Európa, sőt az egész világ huszadik századi történelmére. A hitleri víziók a germán faj uralmát akarták kiterjeszteni az egész földkerekségre, alávetett helyzetbe kényszerítve vagy a megsemmisítés sorsára ítélve más népeket. Az ezeréves birodalom álmát dédelgető Führer számára természetesen döntő fontosságú volt az elkövetkező generációk ilyen szellemű képzése. Így magától értetődő, hogy a Harmadik Birodalomban az oktatás – miként az élet jóformán minden területe – a politikai nevelés része lett. Ezt fejezi ki az „akié az ifjúság, azé a jövő” sokat hangoztatott jelszava.

A hagyományos értékek kiirtása és helyükbe újak sulykolása folyt a rádióban, az újságokban, pártgyűlések és munkahelyi kampányok során, de ezek a felnőtt társadalmat megcélzó akciók csak rész sikerrel kecsegtettek. A fantáziáikban megjelenő új ember eljöttét az új generációktól remélték a náci politikusok. Az ifjúsághoz kell fordulni, a gyerekekhez, megmenteni őket az egyház befolyásától, amennyire lehet kiszakítani a családi kötelekekből, mindemből, ami a hagyományos világhoz tartozik, a megszokott, régi értékeket közvetíti. Legyen az iskola az elsőszámú nevelő, ha kell, akár az elmaradott, konzervatív, maradi szülőkkel szemben is. A délelőtti oktatásnál még fontosabb a délután, ekkor az állampárt ifjúsági szervezetén a sor, hogy irányítsa a foglalkozásokat, olyanokká formálja őket, amilyeneknek a hatalom szeretné látni. A nemzetiszocialista iskola egy uralmi rendszer egyik eleme, egy politikai érdekcsoporté, nevezetesen a náci párté és szervezeteié. Ezek teremtették meg a totális államot, melyben az iskola a képzés, nevelés területén a hatalom birtokosainak legfontosabb eszközévé vált.

A náci pedagógia természetesen távol állt mind a klasszikus német pedagógiától (Humboldt), mind a húszas évek reformpedagógiai irányzataitól. Az említett pedagógiai iskolák nevelési céljainak középpontjában az egyéniség fejlesztése, az emberi harmónia kibontakoztatása, a humanitás és a szolidaritás állt, csupa, a harmincas évek Németországának vezetőitől idegen, számukra gyanús, ellenséges fogalom.

Az oktatásügyben is vezérfonalul szolgáló Mein Kampfban Hitler egy helyen így fogalmazza meg az ifjúsággal kapcsolatos követelményeit: „Legyen szívós, mint a bőr, kemény, mint az acél és gyors, mint a vadászkutya.”¹ A mostantól legfontosabbnak tartott értékek a tettekézség, az akarat, az áldozatkézség, az elszántság, a hűség és a bátorság. Ezekkel összhangban a legfontosabb eszmék, témakörök a „vér és föld kultusz” (Blut-und-Boden-Kult), a fajelmélet, a „terület nélküli nép mozgalma” (Volk-ohne-Raum-Bewegung) és a háborús gondolat.

A nemzetiszocialista pedagógiai elvek roppant eklektikusak, gondolataik, szókincsük jelentős részben 19–20. századi szerzőktől – pl. Arndt, Chamberlain, Fichte, Jahn, Lagarde, Riehl (filozófusok), Baumler, Giese (pedagógusok), Alverdes,

Beumelburg, Blunck, Eckart, Hans Grimm, Ernst Jünger, Kolbenheyer, Vesper (költők) – származnak. Írásaik egyúttal sok szöveggyűjtemény törzsanyagául is szolgáltak.²

A hatalomátvétel az iskolákban természetesen a reformpedagógia elvetését jelentette, az oktatás új irányítói szerint a csoportos oktatás és az órai párbeszéd anarchiához vezet, ezért a követendő módszer a frontális tanítás, ahol a tanár irányít, vezet, iskolai szinten is megvalósítva ezzel az egész társadalomban megvalósítani kívánt vezér (Führer) és vezetett tömeg kapcsolatát. Nemkívánatosnak találták a koedukációt is, az ifjúsági szervezetek, ünnepek, utazások, menetek és táborok hagyományát viszont tovább folytatták. A művészeti nevelés az „arteigene Kunst” bemutatására, a zenei pedig a népies, illetve a népzene ismertetésére szorítkozott. Sokat nőtt a testnevelés iskolán belüli súlya, a tantárgy egyúttal a katonai előképzés jellegét öltötte magára.

Az iskolai hatalomátvétel hat, egymástól többé-kevésbé elkülöníthető területen ment végbe. Ezek közé tartozik az iskolarendszer egységesítése, illetve új politikai iskolák alapítása, a tanárképzés megváltoztatása, új tantervek és irányelvek kidolgozása, órarendi reform, illetve a Staatsjugendtag bevezetése, a képzési szervezetek pluralizmusának korlátozása, valamint a rasszizmus és az antiszemitizmus iskolai oktatásba történő bevezetése.

1. Az iskolarendszer egységesítésénél egy lényegesen egyszerűbb és könnyen irányítható rendszer kiépítése volt a cél, magában foglalva a felekezeti és a magániskolák fokozatos elsorvasztását. A középiskolák mintegy hetven (!) különböző típusát háromra redukálták: neusprachliche (főként modern nyelveket tanító), naturwissenschaftliche (természettudományos) és humanistische (humán).

Az iskoláügynek már az első pillanattól fogva számos, később egymással sokszor konfliktusba kerülő felelőse akadt. Befolyását igyekezett növelni a Hitler-Jugend, az SA, az SS és a hadsereg is. Az elsőszámú vezető – bár ez néha csak papíron érvényesült – Bernhard Rust tudományos, nevelési és népművelési miniszter volt.

Az iskolák egységesítése mellett néhány eddig ismeretlen típusú iskola megalapítására is sor került. 1933. április 20-án, Hitler születésnapján kezdte meg működését az első három nemzetiszocialista nevelőintézet (Nationalpolitische Erziehungsanstalten), melyek célja gondosan válogatott tanárok irányítása mellett a nemzetiszocialista szellemű elit kinevelése.³ A viszonylag valóban magas követelményeket a tábori élet elemeivel próbálták ötvözni, ezekben az intézményekben idővel az SS tett szert egyre nagyobb befolyásra. A tanulmányi átlag azonban hamarosan – az átlagosnál kedvezőbb feltételek ellenére – inkább az átlag alá süllyedt, részben azért, mert az alsóbb évfolyamokon sokszor a mozgalomból, az SA-ból jött, megfelelő képzettséggel nem rendelkező „nevelők” dolgoztak. Ezekben az intézményekben már 1936-tól megszűnt a hittanoktatás, kiemelt szerepet játszott viszont a sport. A meglehetősen vitatható teljesítmények ellenére az iskolák nagy népszerűségnek örvendtek, hiszen az itt végzettek joggal reménykedhettek eljövendő politikai karrierben.

Hitler engedélyével 1937. január 15-től kezdték meg működésüket az első Adolf Hitler-iskolák. Ezek az iskolák nem tartoztak a minisztérium felügyelete alá, irányításuk a Hitler-Jugend jogkörébe tartozott. A hatosztályos, a diákokat a tizenkettedik és tizennyolcadik életévük között oktató iskola célja szintén az elit, főként a politikai elit képzése volt, a tanulmányi eredményekkel szemben elsősorban a politi-

kai, testi és jellemnevelésre helyezték a hangsúlyt. Az alapítás Robert Ley (az Arbeitsfront vezetője) és Baldur von Schirach (ifjúsági vezető) közös ötlete. Nagyravágyó, ám később beteljesületlen céljaikat jól tükrözi Ley alábbi kijelentése: „A jövőben nem lesz olyan politikai vezető, aki ne az iskolán keresztül került volna be a mozgalomba, aki ne egy Adolf Hitler-iskolát látogatott volna tizenkét éves korától, hogy öt évvel később már a pártban folytassa pályáját.”⁴

2. A következő fontos lépés a tanárképzés új alapokra helyezése. E kérdésben a Birodalmi Nevelésügyi Minisztérium (Reichserziehungsministerium, a továbbiakban REM) állandó harcot vívott az 1927-ben alapított Nemzetiszocialista Tanárszövetséggel (Nationalsozialistischer Lehrerbund), mely szervezet magának követelte és részben meg is szerezte a pedagógusok ideológiai képzésének jogát. 1933 után a kommunisták és a zsidók kivételével általában nem váltották fel a tanárokat vonalas kollégákkal, sokkal inkább gondolkodásuk átformálására törekedtek. Az átképzés tipikus formája volt a tábor, ahol a bennlakók napjai sportfoglalkozásokkal, előadásokkal, különböző szolgálatok teljesítésével telt, életformájuk valóban a táborozó gyerekekéhez volt hasonló.

Az indoktrináció másik lehetőségét jelentették az új vizsgaelőírások, illetve új tantárgyak (faj- és népismeret, határ- és védelmi ismeretek) bevezetése. A polgári pedagógia teljesen háttérbe szorult, a német klasszika teljesítményei csak a hivatkozások szintjén fordultak elő, a tárgyalt témakörökből a hittan fokozatosan elmaradt. Az átképzés egységességét volt hivatott szolgálni az az intézkedés is, mely szerint 1935-től már a központi tartományi hivatalok előtt kellett a pedagógiai vizsgát letenni.⁵

3. Az új tantervek és irányelvek meglehetősen későn születtek meg, a náci uralom első négy éve ebből a szempontból átmenetinek tekinthető. 1933 és 1937 között pusztán sporadikus rendeletek foglalkoztak a kérdéssel, a döntő változást a következő, az 1938–1942-ig tartó korszak jelentette. Az ekkor megjelenő irányelvek egyes tárgyak vonatkozásában lényeges újdonságokat hoztak.

Az irányelvek az egységes (értsd monolit) iskolaszervezet megteremtését célozták, melyek egyik eleme az iskolakötelezettség kilencről nyolc évre csökkentése. A tanulókat a népközösség eszményére, a Führer és a nemzet iránti teljes odaadásra kell nevelni, minek következtében az ifjúság politikailag megbízható, áldozatkész, a birodalmat akár élete árán is megvédeni hajlandó állampolgárrá válik. A szöveg azt is kiemeli, hogy a párt és a katonai szervezetek a minisztériummal egyenrangú illetékesek a nevelésben. A nemzetiszocialista oktatásügynek nagy hátránya volt az is, hogy messze nem nyújtott olyan szintű képzést, amit egy fejlett ipari állam megkövetelt volna. A meglehetősen gyorsan kibukó szakmai alkalmatlanságon túl ennek részben az a politikai motiváció az oka, hogy egy alacsony szellemi színvonalon tartott, kritikátlan tömeg könnyebben irányítható, másrészt szerepet játszanak benne a vezetők, pl. Hitler iskolával kapcsolatos kudarcai, ezekből származó ellenséges érzületei.

A lányok képzésével kapcsolatban a Hitler által megfogalmazott anya és háziasszony szűk perspektívája köszön vissza. Minden indoklás nélkül írja elő a minisztérium, hogy a vegyes iskolákban (a koedukáció elvetése ellenére, apró településeken működtek ilyenek) a testnevelés és a háztartástan mellett az élettan órákat is külön kell tartania fiúk és lányok részére, elősegítve ezzel azt, hogy a világról és az életről eltérő felfogásuk alakuljon ki.

Az irányelvek nagy jelentőséget tulajdonítanak a különböző ifjúsági mozgalmaknak és szervezeteknek, ahol a tagokban kiskoruktól tudatosodik a vezetők és vezetettek, elit és átlag viszonya, az állandó versengés, a folyamatos harc a rangokért és az előmenetelért. Az iskolának tekintettel kellett lenni a Deutsches Jungvolk, a Jungmädelschaft és a Hitler-Jugend elképzeléseire, ez utóbbiak voltak ugyanis főként, alárendeltségénél fogva az iskola állandóan politikai parancsok teljesítőjévé vált.

Nagyon röviden kitérve néhány tárgyra, megemlíthetjük, hogy a büszkeség-tudat felébresztése, a „Stolz auf deutsche Art” jelszavának megvalósítása a német nyelv és irodalom tanításának legfontosabb feladata. A költészetet és magát a nyelvet a népiség élő kifejezőjének tekintik, az irányelvek szövegében azt igyekeznek sugallni, hogy a „német” és a „nemzetiszocialista” jelzők ugyanazt jelentik. A történelem a politikai nevelés elsődleges területe. A központi utasítás szerint nem a bőséges, tárgyszerű információnyújtás a lényeg, hanem inkább érzelmeket kell ébreszteni az ifjúságban „az apák egyes tipikus eseményekben megnyilvánuló hősi küzdelmei iránt”. Megkísérlik a jelent mint a múltból következő jövőt értelmezni, a jelenleg uralmon lévőköt ily módon legitimálni, egyúttal az új rezsim híveinek számát gyarapítani.

Másodlagos szerepet játszanak a tények a földrajz tanítása során is. A tanulóknak azt kell bemutatni, hogy a németek milyen szerepet játszottak a Föld felfedezésében, milyen gyarmatosító tevékenységet folytattak, illetve mik az ezzel kapcsolatos további igényeik. Más népek teljesítményei, életkörülményei, földrajzi adottságai gyakorlatilag érdektelenek. Az első látásra teljesen apolitikus tantárgy nemzetiszocialista, sovinszta tartalommal telt meg.

A természettudományos tárgyak színvonala az oktatásban óriásit zuhant, fő szemponttá a hasznosíthatóság emelkedett, ennek következtében jóval kevesebb ismeret elsajátítására került sor. Mindez összhangban állt az általános irányelvekkel: „A népiskolának nem az a feladata, hogy az egyén számára hasznos, sokféle ismeretet közöljön. A fiatalság minden erejét a nép és az állam szolgálatára kell fordítani.”⁶

Az énekórák elsődleges célja a népi jelleg és a közösségteremtő erő kidomborítása. A népdal szerepe elsősorban a népi tudat erősítése volt, ez a tendencia egészült most ki a tanórák anyagának új elemével, a nemzetiszocializmus mozgalmi dalaival. A matematika „ideológiai” feltöltése kemény diónak bizonyult. Az irányelvek azt a meglehetősen általánosságban mozgó útmutatást adják, hogy „...más szakokkal összefüggésben a számok felől közelítsék meg a nemzeti élet legfontosabb eseményeit”.⁷

4. Sikertelen újítás volt az ún. Staatsjugendtag, a szombatonkénti „állami ifjúsági nap” bevezetése. Ennek keretében, a HJ vezetésével, két óra politikai képzést két óra technikai vagy testgyakorlat követett, ám a kellő számú és színvonalú vezetők hiánya miatt 1937-ben megszűnt. Az új órarend kialakításában a testnevelésórák számának heti ötre emelése jelentette a döntő változást. A tárgy politikai megközelítésben nem is egyszerűen testnevelés, hanem inkább „test általi nevelés” volt, melynek során a faji értékek felfedezésére is fel kellett hívni a figyelmet. A tantárgy fontosságát igyekezett aláhúzni az a törekvés, hogy az iskolákban igazgatóhelyettesül testnevelő tanárt nevezzenek ki, valamint az, hogy a középiskolai felvételinél kötelezővé tették a tárgyat, és így az egyébként jó képességű, de a sportban gyenge teljesítményt nyújtó, esetleges testi hátránnyal rendelkező gyerekek elestek a továbbtanulástól.

5. A képzéssel foglalkozó intézmények típusainak csökkentése egyszerre szolgálta az egységesítést és az egyház háttérbe szorítását. 1936-tól már megfigyelhető a hittantanítás korlátozása. Az ide vezető út meglehetősen rövid, noha a hatalomátvételt jelentő 1933-as év ebből a szempontból még ellentmondásos. Az új rezsim első hónapjaiban a marxista szellemiségű vagy ahhoz közel álló iskolákat bezárták, és a hittant mindenki számára kötelezővé tették. Az 1933. július 20-án megkötött konkordátum szavatolja a felekezeti iskolák működését és a hittantanítást, ugyanakkor a párt-sajtó ebben az időben már a vallási tanítások átalakítását követeli. A keresztény vallás zsidó gyökereinek kiirtása mellett olyan nézetek látnak napvilágot, miszerint Krisztus alakját formálják hősies harcossá, valamint a vallásoktatásba vegyék fel a germán istenhittel kapcsolatos ismeretek elsajátítását is. Az említett tendenciák az evangélikus egyházban elszánt támogatásra találnak, a katolikusok azonban mereven elutasítják. 1935-re Rust megpróbál egységes irányelveket kidolgoztatni, de ekkorra már új cél fogalmazódik meg, a hittantanítás megszüntetése. Az első lépés az egyházi személyek iskolákból történő eltávolítása. Az eredmény 1937–1938-ra lesz teljes, a hittantanítás átkerül a tanárok kezébe. Az órarend átalakításával, a szülőkre gyakorolt nyomással, a HJ befolyásának felhasználásával, az írásbeli vizsga eltörlésével, az iskolai istentiszteletek elhagyásával és más hasonló eszközökkel ösztönzik a hittanórákról történő kijelentkezést. Az NSLB is igyekszik rávenni a tanárokat a hittannal szembeni állásfoglalásra. 1936-ban csökken a hittanórák száma (a népiskolákban például heti kettőről egyre), 1940-ben a további csökkentés már sok helyütt megszüntetéshez vezet. Ugyanebben az évben leállítják a hittanánrképzést is.

Mint minden területen, itt is voltak a hivatalos álláspontonál radikálisabb felfogást képviselő kultúrpolitikusok. Württemberg kultuszminisztere, egy bizonyos Mergenthaler, egy csapásra, rendelettel akarta eltörölni a hittant és helyébe bevezetni a nemzetiszocialista világnézet oktatását. Végül Teophil Wurm⁸ püspök erőteljes tiltakozásának köszönhetően sikerült zátonyra futtatni a kísérletet. Rust birodalmi miniszter a lassabb megoldás híve volt, a tanárképzés megszüntetésével és a tanári állások betöltetlenségével kívánta céljait megvalósítani. A háború éveire aztán valóban sikerült kiszorítani a hittant az iskolákból.

6. A bevezetőben említett hat pont közül a legradikálisabb változást a rasszizmus és az antiszemitizmus iskolai megjelenése jelentette. A célhoz, a zsidók teljes elkülönítéséhez vezető út első lépése volt a zsidó tanárok elbocsátása és zsidó iskolák létrehozása, ahol a képzést a minimális szintre igyekeztek csökkenteni. Rust 1937-es rendelete híven tükrözi a hivatalos álláspontot: „Nem lehetnek zsidók a német ifjúság tanárai. A félzsidók („Mischling”) is alkalmatlanok a német nevelő hivatására.”⁹ 1936-tól már önálló zsidó osztályt kellett létrehozni, kizárták őket az iskolai rendezvényekről, ünnepélyekről, a nemzetiszocialista oktatásból. Az 1938-as Reichskristallnacht adott alkalmat a teljes zsidótlanításra, 1941-ben már csak a nagyvárosokban működtek zsidó iskolák, de 1942-ben ezeket is bezárták.

A rasszizmus másik, nem kevésbé tragikus iskolai megjelenése a fogyatékosok kisegítő iskolákba irányítása. Ezeket az intézményeket sokkal inkább gyűjtőhelyeknek, semmint iskoláknak tekintették, a fogyatékosok (körülbelül 100 000 gyerek)

tervezett sterilizálása a társadalom és az egyházak részéről megnyilvánuló tiltakozás miatt végül csak terv maradt.

A nemzetiszocialista tankönyvek

Az irányelvekben és a tantervekben megfogalmazott gondolatoknak, amelyekkel az előzőekben megismerkedtünk, a tankönyvekben kellett megjelennie. Ehhez feltétlenül szükség volt a könyvek központi ellenőrzésére, ezt a feladatot 1940-ig a minisztérium, utána a Philipp Bouhler vezette Parteiamtliche Kommission látta el. Bouhler e jogosítvány megszerzése után (ami szintén a nevelésügyben folyó állandó kompetenciaharcok egyik bizonyítéka) azzal a tervvel állt elő, hogy minden tárgyból csak egy központi tankönyv készüljön, tökéletessé téve ezzel az állami akarat megvalósítását és egyúttal megszüntetve a kiadók közötti versenyt. Ez a szándéka azonban részben a REM ellenállásán, részben a súlyosbodó háborús körülmények miatt meghiúsult.

Feltétlenül fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a rengeteg átpolitizált tankönyv mellett olyanok is akadnak, amelyek alig tartalmaznak a párt irányvonalához igazodó kijelentéseket. Nehezen megválaszolható kérdés, hogyan lehetett a rendszer teljes fennállása alatt részben vagy teljesen ideológiamentes tankönyvek engedélyeztetését elérni. Tény, hogy számos szakember és tanár igyekezett a fenntartásait érvényesíteni, az uralkodó ideológiát, a nyugati világ és a keresztény erkölcs normáival szemben álló morált az iskolától távol tartani. Emellett a tankönyvek engedélyeztetéséhez szükség volt bizonyos miniszteri hivatalnokok különböző mértékű együttműködésére is. Ez a magatartás mindkét oldalról bátorságot és pedagógiai felelősséget igényelt, hiányukkal a nemzetiszocializmus által okozott kár még nagyobb lett volna.

Irodalom

A politika szolgálatába állított tankönyv legjellemzőbb típusa a kizárólag az Eddából (Edda-dalokból), germán mondákból, középfelnémet eposzokból kiemelt szövegeket tartalmazó olvasókönyv. Ezek a szemelvények tökéletesen megfeleltek a nemzetiszocialista nevelési elképzeléseknek. Hozzá kell azonban tennünk, hogy 1933 után nem lett minden vadonatúj. Már a múlt század elején – Herder, Humboldt, a Grimm testvérek hatására – teret nyert az egyébként ösellenség Franciaországgal szemben is mozgósítható patrióta öntudat fejlesztésének, egy bizonyos nemzeti képzésnek az eszméje. A világháború után sok oktatási szakemberrel együtt Otto Greyer is osztja ezt a nézetet: „Német gondolkodásra és érzésre nevelés, nemzeti nevelés. Gyümölcse nem a tananyag, hanem az erő, nem a tudás, hanem az élet.”¹⁰ Ez a kiindulópont gyakorlatilag megegyezik a nemzetiszocializmuséval, a feladat sokszor nem több, mint felerősíteni a már meglévő tendenciákat. Az új irányelvek alapján meginduló tankönyvreform megvalósításához sokszor elég volt a weimari idők tankönyveinek apró szerkesztőségi átdolgozása.

Bár fentebb említettük, hogy a tankönyvek ideológiai átdolgozásának mértéke meglehetősen eltérő, témánk szempontjából érthető módon olyan tankönyveket veszünk közelebbről szemügyre, amelyek a rezsimet támogató jellegűknél fogva jobban mutatják fel a politika és a tankönyvrevízió összefonódásának jeleit és nemegyszer jócskán túlmennek a minisztérium által megkövetelt politikai lojalitás minimumán.

Ilyen például a Hirts Deutsches Lesebuch sorozat hatodikosok számára készült kötet.¹¹ A könyv 183 oldalon át ismerteti a germán és a középkori irodalmat, a kor érzéseit, viseletét, gondolkodását, és elmeséli egyúttal a politika szempontjából is fontos mítoszokat.

Az első szövegek a világ teremtésével, istenlegendákkal foglalkoznak, egy sajátos kozmogóniát tárnak elénk. A náci ideológia innen veszi világszemléletének sok elemét, pszeudo-vallásának alapjait. Az Edda- és a Thule-mondák erkölcsi mintaként szolgálnak, a mulandó világban egy dolog él örökké, a hősi halott hírneve. A nemzeti-szocializmusnak az egyén kötelességéről és felelőségéről vallott felfogásával esik egybe a tankönyv történelemértelmezése: nem az emberek csinálják a történelmet, ők csak a sors eszközei, amivel szembeszállni értelmetlen.¹² Innen csak egy lépés a személyes felelőség áthelyezése a sorsra, illetve a Führerre.

A mondák világa a férfiak világa, ahol a nők hagyományos szerepeiket játsszák, ha nem, akkor gyakran zavaró, konfliktust teremtő elemként tűnnek fel. Ugyanakkor ez az akció világa is (nem a reflexióé), több a harc és a halál, mint a párbeszéd és az elmélkedés, ami történik, az ösztönösen és erőszakosan történik. (Összhangban a nemzetiszocialista világgéppel.)

A középkori költészet bemutatásában központi helyet foglal el Walter von der Vogelweide. Apolitikus szövegeit a magyarázatok, a szövegekörnyezet állítja a politika szolgálatába. Így válik a nők dicsérete egyúttal a német nő mint anya magasztalásává, a császárt dicsőítő és a pápával szemben kritikus versei pedig egy olyan aktuális tanulsággá, hogy a legfontosabb a belső egység, az egyházzal és a pápával szemben pedig fenntartásokkal kell viseltetni.

A könyv „erénykatalógusának” első helyén a hősiesség áll, dicséretének elsődleges tárgya pedig a misztikummal övezett, mítosszá stilizálódó háború és a győzelem. A könyv erősen korlátozott betekintést nyújt a germán és a középkori irodalomba, illetve a kultúrába, a szövegeket addig ismerteti és értelmezi, amíg azok összefüggésbe hozhatók a nemzetiszocializmussal. A politikai-világnézeti szempont elsőbbsége az irodalmival szemben egyértelmű, a tipikus germán-árja erényeket emeli ki, a németiség mitikus felfogását igyekszik erősíteni a mítoszokkal.

Az utolsó két (hetedik–nyolcadik) évfolyam irodalomtanításának illusztrálására válasszunk egy másik sorozatot. Az Ewiges Volk¹³ a Hirts Deutsches Lesebuchhoz hasonlóan nagy példányszámú, sok iskolában használt tankönyve volt a korszaknak. A hetedik osztályos kötet az 1519–1843 közötti időszakot (Ulrich von Huttenről Ernst Moritz Arndtig) öleli át. Nem találunk olyan szöveget, amely a Harmadik Birodalom megjövendöléseként lenne értelmezhető, ennek oka azonban nyilvánvalóan nem az, hogy egy politikamentes könyvet akartak csinálni (az ugyanazon szerzők által készített nyolcadikos tankönyv kimondottan nemzetiszocialista szellemű), hanem hogy a nemzetiszocializmussal szellemileg nagyon is rokonnak érezték a felhasznált szemelvényeket. Ez annál is inkább lehetséges, mivel a nemzetiszocializmus nem eredeti és a semmiből született jelenség, hanem egy zűrzavaros eklekticizmus keveréke. A szokásos technika itt is érvényesül, a kontextus, az elrendezés, a bevezető szövegek és a megjegyzések színezik a rendszert támogatóvá a szövegeket. A látszólag semleges írások olyan eszméket, erényeket dicsőítenek, amelyek a náci mozgalom számára is fontosak, így akaratlanul is támogatóivá válnak a rezsimnek. A kontextus egyúttal lehetetlenné teszi az egyes szövegek önálló, többitől független értelmezését.

A különböző témaköröket fejezetekben foglalják össze a szerzők, az első ezek közül a reformáció (Hutten, Luther, Hans Sachs). A Hutten-szövegek (pl. Vaterland-Teutsch nation, Türkenrede) patriotizmusra sarkallnak, a szabadság megőrzésére szólítanak fel és politikai megújulást sürgetnek.¹⁴

Luthertől tizenkét írást közöl a könyv, ezekből egy – „Von Juden und ihren Lügen”¹⁵ – felel meg kimondottan a nemzetiszocialista kívánalmaknak, a többi jóval ismertebb szöveg („An den christlichen Adel deutscher Nation”, „Von weltlicher Obrigkeit”) csak részben, elsősorban pápa- és Róma-ellenességével. A zsidókról szóló műnek már a címe is beszédes („A zsidókról és hazugságaikról”), zsidóellenességében felveszi a versenyt bármely nemzetiszocialista pamflettel. Szomjas vérebecnek, a kereszténység gyilkosainak nevezi a zsidóságot, céloz a zsinagógák és a zsidó iskolák felgyújtására.¹⁶ „A mi adósságunk, hogy Urunk kiontott vérét nem bosszultuk meg, nem öltük meg őket”¹⁷ – ez a mondat tömeggyilkosságra történő felhívásként is értelmezhető. Másutt egy beteg testrész amputálásához hasonlítja a zsidókkal való leszámolást.

Luther a 16. század vallási elvakultságában írta a szöveget, a könyv 1941-ben, a Szovjetunió megtámadásának, az ott élő zsidók, az Endlösung terv elhatározásának évében jelent meg. Noha a Luther-életműben ez az írás jelentéktelen, a választás oka mégis egyértelmű. Luther neve a kritikátlan keresztények számára a feltétlen elfogadást jelenti, legitimációt biztosít a náci rendszer zsidóüldözéseihez, és egyúttal a „Luther szellemére” hivatkozás elébe megy az evangélikus egyház támadásainak. Az egyházi tanításokat követő diákokat, leendő állampolgárokat morálisan elbizonytalanítja, ezáltal a rendszert biztosabbá teszi.

Megemlítendő még egy, a könyvben szereplő Luther-vers, a „Bescheinung des Hoflebens”.¹⁸ Kritizálja a léha, kifinomult, tunya udvari életet, amellyel szemben az erényes magatartást a puritanizmus, az áldozatkészség és az aszkézis jellemzi, olyan tulajdonságok, amelyeket a Harmadik Birodalom vezetői várnak el a német lakos ságtól.

Összegezve az első fejezettel kapcsolatos véleményünket, a zsidókról szóló Luther-szöveg kivételével a szemelvények apolitikusak, a feltűnő kivétel azonban bizonyíték, a szerzők ennek a fejezetnek a segítségével is igyekeznek bevinni a politikai meggyőzést az iskolába.

A második nagy csoport címe – „Megszabadulás a francia befolyástól” – már önmagában is beszédes, ám hogy mennyire félrevezető, azt az mutatja, hogy valójában csak egy szerzőre, Friedrich von Loganra igaz, aki verseiben szembefordul a németeknek az öltözködésben, beszédben megnyilvánuló, franciákat utánzó hajlamaival.¹⁹ Klopstock három költeménnyel szerepel – „Überschätzung der Ausländer”, „Die Verkennung” és „Die Rache” –, melyek hangsúlyozzák ugyan a német pre klasszikus irodalom értékeit, de nem politizálnak, főképp nem nemzetiszocialista értelemben. Ugyanez a megállapítás érvényes Lessingre is („Briefe, die neueste Literatur betreffend”, „Hamburgische Dramaturgie”). A szövegek nem tartalmazzák azt a kultúrsovinizmust, amit a szerkesztők ki akartak olvasni belőle. A szerzőket a tankönyvírók egyenlő mértékben dicsérik, illetve marasztalják el, a politikai-ideológiai tendenciák nem kapnak nagy hangsúlyt.

A következő fejezet tárgya a német irodalom klasszikus korszaka („Deutsche Bewegung”), Goethétől egy tucat vers, majd írások („Von deutscher Baukunst”,

„Rede zum Shakespearetag”) szerepelnek. Előbbiben a német és az angol művészetet dicséri, szembefordulva a pusztán formális építészeti elveket követő olasszal és franciával. Értekezésének természetesen semmi köze a politikához, a kontextus (pl. olyan alcímek, mint „Für und gegen Preussenkönig?”, „Der Preussenkönig und die deutsche Literatur”) kísérli meg ilyen tartalommal megtölteni.

Herder „Fragmenten über die neuere deutsche Literatur” című írása sem szorosabb értelemben vett politikai szöveg, jellemzője viszont, hogy nagy mennyiségben fordulnak elő benne a „német” és a „nép” szavak, és mint már korábban utaltunk rá, ez sokszor elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy felkeltse a tankönyvszerzők érdeklődését. A befolyásolás közvetett, ravaszabb része az is, hogy nem mutatnak rá a szavak herderi, illetve nemzetiszocialista szóhasználatában kifejeződő különbségére.

A német klasszikát követő részek – s voltaképp már Herder is ide sorolható – az előzőeknél jóval ideologikusabbak, megnő az esszék, a kimondottan politikai művek aránya. Így kerül még be a könyvbe Herder három politikai eszmefuttatása, az „Ursprung der Verschiedenheit der Menschen, Völker und Zeiten”, a „Wirkung der Dichtkunst bei den nordischen Völkern” és az „Idee zum ersten patriotischen Institut für den Allgemeingeist Deutschlands”. Különösen taktikus, hogy e szövegek mellé illesztik be Kleistnek a Napóleon-ellenes háborúk korában a patriotizmus felkeltésének céljával készült „Katechismus der Deutschen” című munkáját is. Az írás (nem kevés kényszerrel) az idegen befolyás elleni harc és a nemzeti újjászületés gondolatának kiemelésével az 1941-es évre is vonatkoztatható. Wilhelm von Humboldt „Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts”²⁰ című esszéjét az árja-zsidó ellentét fénykörébe vonva próbálják meg az antiszemitizmus támaszául felhasználni, míg Ernst Moritz Arndtnak („Über Volk und Staat”) és Friedrich Ludwig Jahnnak („Über deutsches Volkstum”, „Von deutscher Art und deutschem Brauchtum”) az élet- és népidegen német szellemiségről, a német nyelvről, az egészséges parasztságról és a vér tisztaságáról szóló érzellemmel átított fejtegetéseiből a gondolatvilág nem, inkább csak a terminológia került át a nemzetiszocialista ideológiába.

Az elsődleges politikai szempont mellett a tananyagként szereplő szövegek esetében fontos volt a könnyű érthetőség is, ami sokszor alacsonyabb nyelvi színvonalat is jelentett. Az eklektikus, a szöveggörnyezetből kiragadott, a történelmi körülményeket figyelmen kívül hagyó válogatás célja annak bizonyítása, hogy a nemzetiszocializmus elvei mennyire egybeesnek a nemzetiszocializmus maximáival. Nézeteik megerősítését elismert szerzők citálásától remélik, ez az igazolási ideológia tükröződik a dokumentumokban.

Ugyanannak a sorozatnak a következő évfolyam számára készült, nyolcadik osztályos kötete az ésszerűséget felrúgva újra a már tárgyalt 18. századnál veszi fel az elbeszélés fonalát.²¹ Kezdve Klopstockkal, kinek költeményei – kevés kivételtől eltekintve – nehézkesek, nehezen érthetők, és a 20. században már csak irodalomtörténeti jelentőséggel bírnak. Mindez azonban mellékes, amúgy sem a művészeti szempont a mérvadó, a szülőhazáért vívott harc, a harci kedv, a hazaszeretet, a kitarítás fokozása egyaránt aktuális téma, a klopstocki archaizáló nyelv pedig mindezt pompával és pátozzal telíti meg. Ő az, akinek költészete fordulatot jelent a német lírában, vele erősödik fel a nemzeti téma a német irodalomban, ez a mozzanat teszi vonzóvá a tankönyv szerkesztői számára.²²

Ha Klopstock esetében úgy fogalmazhatunk, hogy figyelmen kívül hagyták a nemzetiszocializmus ideológiájába nem illeszkedő szövegeket, akkor Goethe írásainál azt mondhatjuk, hogy felkutatták az ízlésüknek és céljaiknak megfelelő sorokat. Egy ilyen hatalmas életműben ez persze nem nehéz. Világpolgár helyett egy nemzeti-patrióta költő portréja rajzolódik elénk, kinek kiemelkedő teljesítményét a hitleri-rosenbergi „kultúrelmélet” a kultúrának mint faji terméknek (legmagasabb rendű az árja faj, következésképp az övé a legmagasabb rendű kultúra) a felfogásából vezeti le. Arról, hogy éppen Goethétől származik a világirodalom fogalma, szó sem esik. A néhány nemzeti érzelmű vers mellett az Eckermann-nal folytatott beszélgetésekből is összeollózták azt, ami politikailag hasznos lehet. „Vidéki lakosságunk megtartotta erejét és remélhetőleg nemcsak remek lovasokkal tud szolgálni, hanem a teljes bukástól és pusztulástól is megment minket. Olyan raktárnak kell tekintenünk őket, ami mindig felfrissíti a hanyatló emberiség erejét. Ha egyszer nagyvárosainkba tér be, rögtön megváltozik a hangulata. Ha egy szegény ördög vagy egy nagy tapasztalatú orvos oldalán tesz egy körutat és végighallgatja történeteiket, akkor szembesülni fog mindazzal a nyomorral, amitől a társadalom szenved.” A városiasodással szemben álló, az ember fizikai-pszichikai hanyatlását okozó várost kritizáló és támadó, ezzel szemben a parasztságot a németiség élete forrásaként felmutató nemzetiszocialista nézetek alátámasztására kíván szolgálni ez a beszélgetésből kiragadott néhány mondat. Goethe neve a hivatalos állásfoglalás kritikátlan átvételéhez segít hozzá. A költő és a nemzetiszocializmus kapcsolatát kísérli meg bizonyítani Houston Stewart Chamberlain: „Goethe, der Deutsche” című, a fejezetet záró írása is.

Schillertől viszonylag kevés szöveg került a könyvbe, említésre méltó a „Deutsche Grösse” című töredéke, amelyben a megalázó 1801-es lunéville-i béke után is öntudatos viselkedésre szólítja fel a németeket. Hölderlin esetében meg sem kísérlük a bonyolult és nehezen megközelíthető költői világ értelmezését, a módszer most is a megfelelő versek és verssorok összeollóztatása. Ezért találkozunk a „Gesang des Deutschen” című verssel (kezdősora: „O heilig Herr der Völker, o Vaterland”) és a tankönyv szerzője által a legnagyobb méretű német nyelvű háborús költeménynek nevezett „Tod fürs Vaterland”-dal. A vers záró strófája: „Und Siegesboten kommen herab: Die Schlacht/ Ist unser! Lebe droben, o Vaterland,/ Und zähle nicht die Toten! Dir ist,/ Liebes! nicht einer zu viel gefallen.” Különösen gátlástalan, hogy épp Hölderlint használják fel a világháború és annak borzalmai igazolására.

Az önkényes, politikai válogatási elvek a romantika irodalmának bemutatásánál is érvényesülnek, helyenként a feltűnő értelmetlenséget sem mellőzve. Erre a sorsra jut Novalis és Hebbel is. Előbbiből egy hosszabb szövegből emelnek ki egy rá egyébként egyáltalán nem jellemző részletet: „A nép egy eszme. Néppé kell válnunk. Egy tökéletes ember egy kis nép. A valódi »népszerűség« az ember legmagasabb célja.” Pusztán a hívószó, a nép az indoka annak, hogy ez a néhány mondat helyet kapott a könyvben.

A gazdag hebbeli életműből egy egyértelműen hamis, ám az aktuális politikai céloknak nagyon is megfelelő vélekedés is bekerült a szemelvények közé. „A modern népek között tulajdonképpen a német az egyetlen, amelyik lírai költészettel rendelkezik. Néhánynál a tehetség hiányzik, míg másoknál, pl. az angoloknál, az a közeg, melyben a nemzet él és alkot, nem válhat sohasem a költészet közegévé!” Noha a kijelentés egy egyszerű névsorolvasással cáfolható (Shakespeare, Marlowe, Milton,

Pope, Wordsworth, Coleridge, Byron, Shelley, Keats stb.), a korrekció elmarad, a manipuláció része az ellenfél (1940!) kulturális teljesítményeinek eltagadása.

A könyv utolsó fejezetének címe: „A német jövő úttörői és hírnökei”. Erősödik az ideológiai hatás, az eddig áttételes szándék, a náci rezsim igazolása közvetlenné válik. A nép, szülőföld, nemzet, állam szavak az eddigieknél is sűrűbben fordulnak elő. A költészetet felváltják a politikai esszék, a filozófiai (kvázifilozófiai), etnológiai és kultúrkritikai írások. Az egyenetlen színvonalú fejezet egy, a nemzeti öntudatot és szabadságvágyat éltető Fichte-szöveggel kezdődik.²³ A választás oka nyilván a téma, a szerző nehezen érthető nyelve, idealizmusa azonban távol áll a nemzetiszocializmus pragmatizmusától.

Wilhelm Heinrich Riehl (1823–1897) „Naturgeschichte des deutschen Volkes” című, részleteiben a tankönyvben is megidézett művében a biológiai értelemben vett nép fejlődéséről értekezik, felfogása a Blut-und-Boden elmélettel is érintkezik. Forrásokra lelnek benne a náciak akkor is, mikor a nemzeti viseletek iránti előszeretetének ad hangot, amikor rögzített szociális szerepeket ír elő férfiak és nők számára, vagy amikor a „kevesebb képzés, vissza a családba” mottójával jellemezhető, a 19. század még patriarchális társadalmi rendjéhez sok szempontból valóban illeszkedő nevelési elképzeléseit fejt ki. Nézeteinek korhoz kötöttségére természetesen nem utal a tankönyv, így véleménye az aktuális oktatáspolitikai alátámasztásának tűnhet.

Richard Wagner két írással is szerepel a tananyagban. A zsidóellenes tendencia már a „Was ist deutsch?”-ban is érzékelhető, ahol filológiai-etnológiai és történeti fejtegetései kerülnek bemutatásra. A „Das Judentum in der Kunst”-ban már szabad folyást enged antiszemita érzelmeinek. A parazita, élősködő zsidókat olyan epigonoknak találja, akik kihasználják az európaiak hibáit, utánozzák őket, de önálló műteremtésre képtelenek.

A bécsi olvasmányélményei során Hitlerre is hatást gyakorló Paul de Lagarde-tól számos szöveget találunk a német jövő előfutárait felvonultató fejezetben, ezek közül az utolsó érdemel különös figyelmet. A „Deutsche Zukunft” utolsó sorai a következők: „Vallom, hogy a megújulás vagy a hanyatlás korszaka előtt állunk. Hiszem még, hogy Németország az emberiség szíve, hiszek abban a kötelességben, hogy Németországot tájékoztatni kell a dolgok állásáról. Csak egy nagy, szilárd és tiszta akarátú ember tud segíteni rajtunk, nem a parlamentek, a törvények, a hatalom nélküli egyének törekvései. Hiányzik ez a férfi.” Lagarde jóslata, kívánsága a Harmadik Birodalomban csak Hitler személyére vonatkoztatható, a tragikus beteljesülés, hogy ez a férfi a pusztulást hozta Németországra.

A zsidókkal foglalkozó írásában – „Die Juden ein nationales Unglück” – a lutheri antiszemitizmus elevenedik meg, a zsidók itt is paraziták, önálló alkotásra képtelenek, bomlasztó, idegen testként élnek a nemzetben („...gyűlölnék minket, mert tudják, hogy életünk a halálukat jelenti, tudják, hogy nélkülünk képtelenek lennének szellemi létezésre...”)²⁴ Már nála is megtalálható a zsidó világgösszeesküvés elmélete. „A jezsuitákkal és a szociáldemokratákkal állnak egy szinten: hazátlanok.”²⁵ „A zsidókérdést meg kell oldani, különben Európa elpusztul”²⁶ – írja egy helyen, egy oldalal korábban pedig olyan vészjósló kijelentést tesz, ahonnan nem nehéz eljutni a koncentrációs táborok világáig: „...ezeket a burjánzó férgek el kell taposni. Férgekkel és

bacilusokkal nem tárgyalnak, azokat nem nevelik, azokat gyorsan és a lehető leghatékonyabban megsemmisítik.”²⁷

A gyűlölet e dokumentumait Walter Flex és Gorch Fock katonák pátosztól és szenvedélytől átítatott háborús levelei, majd három katonai témájú költemény követi. Ernst Jünger beszédes című esszéi – „Der Krieg als inneres Erlebnis”, „Die Staatsidee des Frontsoldaten” – szintén a háborús lelkesedést próbálják fokozni.

A Lagarde és Jünger írásaiban megnyilvánuló egyoldalú tudatformálásnak semmi köze sem a kereszténységhez, sem a német idealizmushoz. „A hazáért meghalni dicsőség” jelszavában az erőszak ethosza, a vulgárdarwinizmus hatása érhető tetten. Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a kiadók szövegválasztásukkal nem egyszerűen csak a politika kiszolgálásának felelősségét vették magukra, hanem bünt is követtek el. Hozzájárultak a rendszer megszilárdításához, tankönyveikkel olyan értékeket közvetítettek a fiataloknak, amelyek a háborúba, a halálba vezették őket. Támogatták a második világháború szükségességét, az erkölcs és az emberiség figyelmen kívül hagyását. A pedagógia hagyományos céljaitól messze eltávolodtak, ahelyett, hogy az emberiség, a tolerancia, a másik iránt érzett felelősség, a nyugati kultúra tradicionális értékeit képviselték volna, visszatértek – pl. Jünger írásaival – a barbársághoz és a gyűlölethez, minden személyes, emberi jog megvetéséhez. Mindeközben folytonosan a népre hivatkozva, hazugságokat és hamis eszközöket felhasználva.

A „Hitler mint isteni áldás” című fejezet első írásainak szerzője Houston Stewart Chamberlain, „aki már korán felismerte Hitlerben a nemzet megmentőjét”.²⁸ Legismertebb műveiből – „Die germanische Rasse”, „Grundlagen des XIX-ten Jahrhunderts” – kerültek be szemelvények a tankönyvbe. Chamberlain Arisztotelészre hivatkozva hirdeti a fajok természettől adott egyenlőtlenségét, és Kant és Goethe önkényesen kiragadott soraival „bizonyítja” a germánok, a németek, az árjak jellembeli fölényét.²⁹ Az általa egyetlen élő, európai nyelvnek tekintett németet misztikus magaslatokba helyezi („Amit németnek nevezünk, az az a titok, ami által fény gyúl az emberben, ennek a megvilágosodásnak az eszköze a német nyelv.”)³⁰, eljövendő egyeduralmát kikerülhetetlennek látja. („Az embereknek be kell látniuk, hogy aki nem tud németül, az pária. Az idegen népek különböző okokból, irigységből, érdeklődésből, kötelességből, becsvágyból – nekem mindegy – németül fognak tanulni.”)³¹ A német kiemelése és más népek nyelvének, kultúrájának semmibevétele a germanizálás jogosságát sugallja. Chamberlain 1927-ben meghalt, és kérdéses, hogy később miként vélekedett volna Hitler működéséről. Mindenesetre tény, hogy írásai jól szolgálták a Führerről megalkotott emberfeletti lény, a nemzet történelmét beteljesítő, sugárzó hős portréját. Az, hogy az oktatás hozzájárult a politikai viszonyok stabilizálásához, nem volt idegen a német iskolától, hiszen az az abszolutizmus korától a vilmosi korszak végéig hagyományosan szerepet vállalt a fennálló hatalom megerősítésében.

A kőtetet záró szövegek Hitlertől és Rosenbergtől származnak. A rosenbergi szöveg azt fejtegeti, hogy a művészet és a tudomány a vértől és a fajtól függ („...az északi hősmondák, egy porosz induló, Bach egy kompozíciója, Eckhardt prédikációja vagy egy Faust-monológ ugyanannak a léleknek a különböző alkotásai”).³² Könnyedén ugrál évszázadok között, mítoszokat tesz történelmi tényekké, a pszichoanalízis felismeréseit és hipotéziseit átalakítja egy új, kollektív árja tudatalatti teóriájává. A

diákok végül bizonyítatlan-bizonyíthatatlan elméleteket kapnak szilárd ismeretek helyett. A Hitler-szöveg („*Arteigene Kunst. Kulturrede des Führers auf dem Reichsparteitag 1938*”)³³ a nemzetiszocializmus művészetfelfogását feje ki egy olyan, a tömegizlésnek megfelelő nemzetiszocialista realizmust körvonalazva, melynek feladatai a nemzetiszocialista világnézetben gyökereznek, „nem az agyból, hanem a szívből fakadnak”, és a hivatalos, egészséges szépségisményt tükrözik. Szimbolikus és korántsem véletlen, hogy a korábbiaknál sokkal ideologikusabb nyolcadikos, utolsó kötet a Führer beszédével fejeződik be. Az – egyébként a kronológia által is diktált – elrendezés a szerzők sorának végére állítja a pozíciójából fakadóan is tévedhetetlen Führert, akinek szavait az iskolapadot elhagyva is kétségek nélkül és töretlen hittel kell majd fogadni.

Angol nyelv – természettudományok

Az általános irányelvek szerint az idegennyelv-tanításnak is be kell töltenie ideológiai-politikai feladatokat, ám hogy ezt a feladatot ki milyen mértékben teljesíti, az részben szándék és pedagógiai felelősség kérdése. Az irodalomtanítással ellentétben itt egy olyan könyvet említünk meg (Hirts und Velhagen & Klassings: *Englisches Unterrichtswerk. Ausgabe D Mittelschule Band 1–4*)³⁴, amelyik a hatalmi törekvések elhárításának lehetőségét bizonyítja.

A vizsgált tankönyv nagyon visszafogott, nem beszél sem a HJ-ról, sem a BdM-ről (Bund deutscher Mädel), noha tartalmaz történeteket az összehasonlítást kínáló angol boy scoutokról és girl guide-okról. Egyáltalán nem érinti zsidók és nem zsidók viszonyát, és az angol mondák, legendák ismertetését nem köti össze a germán erények magasztalásával. A szövegekből objektív képet kapunk az angol társadalomról, maga Anglia pedig kimondottan vonzó országgént jelenik meg a diákok számára. Nem tudjuk, de feltételezzük, hogy a könyv politikai semlegessége a kiadónak köszönhető, mindenesetre feltétlen bizonyíték arra, hogy a politikai indoktrináció mellett a német pedagógia ellenállást is igyekezett tanúsítani a rezsimmel szemben.

A természettudományokkal kapcsolatos irányelvek a szakmai ismeretek átadása mellett a katonai felkészítést is oktatási célként jelölik ki. Ezt tükrözi vissza, immár a háborús viszonyok miatt felerősítve, egy 1940-es nevelésügyi kiadvány megfogalmazása is: „A legfontosabb, amit a hadsereg az iskolától elvár, a világos, koncentrált gondolkodásra nevelés. A katonának minden új helyzetben gyorsan kell döntenie, helyesen kell megítélnie az ellenség és saját helyzetét, ezzel a képességgel ellenséges tűz hatása alatt is rendelkeznie kell. Ehhez gyakorlott, logikus gondolkodásra van szüksége.”³⁵ Az elsajátítandó konkrét ismeretek között megemlítik az iránytű használatát, a távbeszélő kezelését, üzembe helyezését, általában a rádiótechnikával és a motorizációval kapcsolatos alapvető tudnivalók elsajátítását.

Az angolhoz hasonlóan itt is olyan tankönyveket említünk meg (E. Foch–K. Weber: *Lehrbuch der Physik für Oberschulen und Gymnasien*³⁶ és K. Hahn–P. Hencel: *Lehrbuch der Physik für höhere Schulen. Band 1.*)³⁷, amelyekben nem fedezhető fel határozott politikai befolyás. Önmagában az, hogy bizonyos részek háborús felkészítésként is értelmezhetők, nem bizonyítja, hogy a szerzők valóban ilyen szándékkal írták. Az utóbbi könyvben például összesen három katonai témájú számolásos feladat és két katonákat is ábrázoló fénykép található.

Láthatjuk, hogy a nemzetiszocialista korszak tankönyveinek egy része jobb, mint a hírük, és azt is, hogy a szerzőknek megvolt a lehetőségük arra, hogy távol tartásuk magukat az ideológiai-politikai követelményektől. A „vonalas” tankönyvek szerzői elsősorban nem kényszerből, hanem igazodásból, az új kurzushoz történő alkalmazkodás taktikájából kiindulva írták meg könyveiket.

Matematika

Első pillantásra azt hinnék, hogy egy annyira absztrakt, a számok, elvont fogalmak világában mozgó tárgy, mint a matematika teljesen mentes tud maradni a politika világától. Annak illusztrálására, hogy ennek adott esetben épp az ellenkezője az igaz, ismét egy olyan kiadványt (O. Bewersdorf–H. Sturhann: Rechenbuch für Knaben- und Mädchen-Mittelschulen sowie Anstalten mit verwandten Zielen. Heft 1–4/5)³⁸ vesszünk közelebbről szemügyre, amely a matematika-tankönyvek széles választékából a „legrendszerbarátabbak” közé tartozik. Politikai nevelésre természetesen nem az algebra, a logaritmus rejtelméi vagy a geometriai problémák nyújtanak lehetőséget, hanem a szöveges feladatok. A kedvelt témák közé tartozik a parasztok és a munkások élete, a katonaság vagy az új állam teljesítményei (autópályák, növekvő jólét, csökkenő munkanélküliség, Winterhilfswerk stb.). A felhasznált statisztikák nagy része 1933-ra mint a fordulat évére hivatkozik. A példák egy része aztán már kimondottan gyűlöletet ébreszt, számolási feladattá téve a versailles-i diktátum igazságtalan jóvátételi követeléseit vagy valamilyen, a zsidókkal kapcsolatos, antiszemita érzelmeket gerjesztő jelenséget.

A vizsgált könyv bevezetőjében a következőképpen fogalmazza meg célkitűzését: „Az előttünk fekvő kiadványban, a használói kör kívánságainak eleget téve, a jelenkor eseményeiből merítettük feladatainkat. Kapcsolódva népünk sorsfordulójához ábrázoljuk számokban gyökereinket és szükségleteinket, a német gazdaság felépítésének feladatát. Ily módon kell a számtantanításnak hozzájárulnia a nemzetiszocialista neveléshez... hozzásegítenie ifjúságunkat az új állam intézkedéseinek jobb megértéséhez.”³⁹

Az ötrészes sorozat 76 oldalas első kötetének 21 oldala (kb. 1/4-e) többé-kevésbé ideológiai színezetű, hasonló arány figyelhető meg a második és a harmadik kötetnél is. A sorozatzáró (negyedik-ötödik) dupla kötet két fejezetből áll. Míg az „a” rész anyagát semleges számolási feladatok alkotják, addig a függeléknek nevezett „b” beszédes alcíme – „Feladatok a nemzetpolitika területeiről” („Anhang: Aufgaben aus nationalpolitischen Sachgebieten”)⁴⁰ – utal arra, milyen példákat tartalmaz. Az alábbiakban a szerkesztők gazdag és gátlástalan fantáziáját próbáljuk a függelék néhány feladatának bemutatásával érzékelteni.

Az egyik példa különböző államok 1914-es állapot szerinti analfabétáinak arányát hivatott megállapítani. Az idézett statisztika szerint a legkevesebb Németországban él, ennél lényegesen több Itáliában (31%), a legtöbb pedig Oroszországban (62%). Nem kell kívülről a szövegbe belemagyaráznunk azt, hogy ilyen számsorok azt sugallhatják, hogy képzettsége alapján Németországnak kell Európa vezető hatalmává válnia, vele szemben Oroszország, de még Olaszország is jóformán a primitív kultúrák szintjén áll.

Összeadási és százalékszámítási feladatok tárgyát képezik a világháború áldozatai,⁴¹ valamint a fegyverkezési adatok (a példa címe: „Ahogy mások fegyverkeznek”).⁴² A fenyegetettség, az állandó légitámadások veszélyének érzését keltik az ilyen és ezekhez hasonló kérdések: „a) Összesen hány harci repülőgépe van a szomszédos államoknak? b) Essen a francia határtól ... – km-re, a belga határtól ... – km-re (atlasz!) fekszik. Hány perc alatt teszi meg ezt a távolságot egy harci repülőgép 250 km/h sebességgel? Az 1:25000 léptékű térképen Essen belvárosa és a Kruppscheningyár egy 10×6,5 cm-es négyszöget képez. Hány négyzetkilométert jelent ez a terület? Hány egyenként 1000 kg-os bomba lenne szükséges a terület elpusztításához, ha egy bomba 50 négyzetméteres körzetben minden épületet romba dönt? Hány egyenként tíz repülőből álló osztagot kell bevetni, ha egy repülő 2 db bombát tud szállítani?”⁴³

A megteremtett félelmet aztán más harci témájú példákkal igyekeznek átfordítani agresszióvá, harci készséggé. A példák direkt felhívást fogalmaznak meg arra vonatkozóan, hogy a diák működjön közre a HJ-ben vagy a Winterhilfswerkben. A rendszer szellemét nem osztó tanárok természetesen dolgozhattak más példákkal, de ez nem volt teljesen kockázatmentes, lehettek az osztályban besúgók, funkcionárius gyerekek, akik ezt jelenthették róluk.

A tankönyvszerzők a legembertelenebb példától és a legcinikusabb módszertől sem riadtak vissza. A példák sorrendje is alkalmas lehetett politikai üzenet továbbítására. Íme: „39. feladat: Egy kis lakás, építési költsége 5-7000 birodalmi márka. 1934-ben 284 000 lakás épült. Hány márkába került mindez? 40. feladat: Egy elmeógyógyintézet felépítése kb. 6 millió birodalmi márkába kerül. Hány családnak lehetne ebből a pénzből lakást építeni?”⁴⁴

A lényeg nyilván nem a matematikai probléma, hanem annak a következtetésnek a sugallata, hogy a lakáshiány éveiben ezer egészséges családnak kell az új lakásról lemondania. Az elmeógyógyintézetek megszüntetését megfogalmazó következtetést a tanuló maga vonhatta le, észrevétlenül válva így egyre amorálisabbá. Hasonló elven működik a következő feladatpár: „12. Miért kell megakadályozni örökletes betegségben szenvedő fogyatékosok szaporodását? a) A tapasztalatok szerint a fogyatékos családokban magasabb a gyerekek száma, mint az egészségesekben. Tegyük fel, hogy egy országban ugyanannyi egészséges (A) és fogyatékos (B) házaspár van, az A csoporthoz tartozó családokban átlagosan három, a B-hez tartozókban átlagosan öt gyerek születik. Az A-gyerekeknek ismét átlagosan három, a B-gyerekeknek átlagosan öt utóduk születne. Milyen viszony alakulna ki a két csoport között száz év (3 nemzedék) után, kétszáz év után? b) Egy szellemi fogyatékos éves állami költsége átlag 766 márka, egy süket vagy egy vak 615 márkába kerül, egy nyomorék ellátása 600 márka. Zárt intézetekben állami költségvetésből gondoznak: 167 000 szellemi fogyatékos, 8300 süketet és vakot, 20 600 nyomorékot. Hány millió márka kiadást jelent ez évente? Ebből az összegből, 60 márka átlagos havi bérral számolva, hány egészséges családot lehetne otthonhoz juttatni?”⁴⁵ Ez a két példa, akár az első, olyan kísérletek egyikének is értelmezhető, melyek feladata a német nép felkészítése az eutanáziának nevezett, minden keresztény és humanista felfogással szemben álló megsemmisítésre.

Más példák kissé reklámjellegűek, az új állam céljait propagálják. Gyakran képezik számítások tárgyát Hitler kedvencei, az autópályák (anyagszükségletek, hossz,

munkások száma stb.) vagy a szervezetek, a folyamatos akciók (pl. mennyi ruhát gyűjtött a Winterhilfswerk). A lényeg annak érzékeltetése, mi különbözteti meg az új államot a régítől. Bekerülnek a feladatokba egyes politikai mítoszok is, az egyik példa címe „A német parasztság újjáteremtése”, tárgya pedig a földszerzés a Havel torkolatánál. Találkozunk a gyereklétszám növelésének fontosságával, az egyik statisztika felett pedig ez a cím olvasható: „Városiasodás – Néphalál!” A példa részét képező, a városiasodást kárhóztató fejtegetésből természetesen kimaradt az az ellentmondás, hogy a tervezett iparosítás szükségszerűen megnöveli a városlakók arányát.

Korábban már utaltunk arra, hogy az antiszemitizmus jelen van a vizsgált tankönyvben. Az „Idegen test a népességben” címet viselő statisztika⁴⁶ a zsidók létszámát mutatja Németországban, a nagyvárosokban és Berlinben. Az adatokkal azonban manipulál, hiszen míg közli, hogy a németországi zsidók létszáma az 1871-es 383 ezerről 1933-ra 504 ezerre nőtt, addig azt elhallgatja, hogy Németország lakossága 82%-kal, ezen belül a zsidók száma csak 32%-kal lett magasabb, összességében tehát a zsidók aránya az összlakossághoz képest 1,05%-ról 0,76%-ra csökkent. A pusztá lélekszámok azonban a növekedést, az ebből fakadó félelmet sugallják. Hasonlóan manipulatív a statisztikának az az egyébként tényszerű állítása, hogy egyre több zsidó költözik a nagyvárosokba, mivel nem említik meg, hogy az ipari fejlődés következtében ez az általános tendencia.

Összegzésül kijelenthetjük, hogy a könyv (és jó néhány társa) kimondottan politikai indoktrinációval jellemezhető. A kiskorú diákokat igyekszik morálisan elbizonytalanítani (zsidók, fogyatékosok), a háborús felkészülés jegyében egyfajta barát-ellenség viszonyt tükröz, az igazságtalan versailles-i szerződésre utalással ébren tartja a revansvágyat, mindemellett népszerűsíti az új állam teljesítményeit.

Biológia

Utaltunk már arra, hogy a korábbi oktatási szempontokhoz képest elhanyagolt természettudományok között kivételt jelent a világnézeti tárgyként definiálható biológia. Az alsó évfolyamok anyaga – az állatok és a növények világa – ugyan kevés lehetőséget ad a világnézeti szempontok érvényesítésére, de helyenként itt is találkozunk politikai jelszavakra rimelő kijelentésekkel: „A növény teszi lehetővé az ember és az állat számára a létezést. A növényeknek földre van szükségük a növekedésükhöz. Csak akkor marad életben egy nép, ha rendelkezik egy darab földdel, ahol a táplálkozásához szükséges növényeket megtermesztheti.”⁴⁷ Ez nem más, mint az élettelélmélet. Támogatást kap a hazai mezőgazdaság, a gazdasági önellátás politikája is. „Egyél német gyümölcsöt!”⁴⁸ „Mivel a vincellér munkája fáradságos, kerülöd a külföldi borokat, csak német bort igyál!”⁴⁹ Az idézeteknek eddig is forrásául szolgáló J. Graf könyve nemcsak a szellemi, hanem a testi neveléssel is foglalkozik: „Ne kerülöd a fizikai munkát! Erősíti a tested, és egyúttal néped szolgálod.”⁵⁰ A Blut-und-Boden-Kulthoz kapcsolódik az őshonos és betelepített növények hangsúlyos megkülönböztetése és rangsorolása. A fenyő a „német erő szimbóluma”⁵¹, míg „a mogyoró, a nemes gesztenye, az eper, a szőlő idegenek a német talajon”.⁵² A növények és az állatok világában a legjobb fajták kiválasztására és további gondozására kell törekedni, a többi sorsa a megsemmisítés.

J. Graf sorozatának „Az ember és az élet törvényei” alcímet viselő és egy Rosenbergtől származó mottóval kezdődő harmadik kötete az előzőekben fellelhető, kissé talán keresett példáknál sokkal egyértelműbben bizonyítja a szerző politikai elkötelezettségét. Leszögezi a kiválasztódásnak a fajok fennmaradása szempontjából döntő jelentőségét,⁵³ leértékeli az idegen fajokat és népeket, esetleges erőnyeiket germán-árja befolyásra vezeti vissza. A különbséget egy nagyon vénnek tetsző hottentotta nő fényképével és zsidó férfiakról és nőkről készült, rossz benyomást keltő fotókkal igyekszik felerősíteni, mindeközben a szövegben azt a látszatot kelti, mintha Herder nézeteit ismertetné. Az északi faj és kultúra felsőbbrendűségéből vezeti le a nemzetiszocialista uralmi igények jogosságát. A részekre osztott világban a testi-lelki-szellemi előnyökkel rendelkező germánok uralkodnak, a dekadens, elhasznált fajok csak szolgai munkára alkalmasak, míg a hazátlan, jellem nélküli, nomád zsidóknak nincs joguk az élethez. Ebben a gondolatmenetben a németek és zsidók közötti vérségi kapcsolat bűn a vér tisztaságának törvénye ellen; a diákok számára ez a már rég létező faji törvények „tudományos” indoklása.⁵⁴ A hivatalos ideológia alátámasztására Graf is a már más tankönyvekből ismert módszert választja, számos filozófust, költőt, politikust és katonát idéz kijelentéseinek megerősítésére (így alakítva át a biológia-tankönyvet sovíniszta és rasszista tirádák gyűjteményévé).

A másik biológiai-politikai szempontból kulcsfontosságú kérdés a népesség-növekedés – a nemzet hanyatlásának fő okát egyébként Graf is a városiasodásban látja –, ezért külön felhívja a figyelmet a születendő gyermekek jelentőségére: „...a nemzet sorsa nemcsak a csatatereken dől el, hanem a születésszámokon is múlik, mert a legjobb fegyverek sem érnek semmit, ha nincs elegendő kéz a forgatásukra”.⁵⁵

A tankönyvek sorában végül egy szokványostól eltérőt, kimondottan a paraszti-fiatalok számára készültet említünk meg (V. Döring–F. W. Schneider: Landarbeit und Bauertum. Lehrbuch für die Ländlichen Berufsschulen).⁵⁶ Az iskola és a számára készült tankönyv célja a leendő parasztság képzése. Az első rész szakmai ismereteket közöl, a második rész feladata a politikai nevelés. A második rész alcímei is árulkodóak: „A német parasztság”, „Parasztság és haza”, „A Harmadik Birodalom”, „A nép megmentése”, „A parasztság megmentése”. Egyes fejezetei a nemzetiszocialista mozgalom és Hitler életútjának bemutatásával foglalkoznak, kitérnek a zsidók elítélésére, a szorgalmas, áldozatkész, takarékos stb. fiatalokat azzal biztatják, hogy egyszer önálló parasztok lehetnek, említés nélkül hagyva azt a tényt, hogy a valóságban az önálló gazdaságok nagyon nehezen működnek. Feladatukat három pontban foglalják össze a szerzők: 1) az élelmiszer-ellátás biztosítása, 2) sok gyerek felnevelése, 3) készen állni a háborúra. A szállóigévé vált orwelli „Big brother is watching you” figyelmeztetést juttatja eszünkbe a második rész bevezető szövegének lezárása: „A Führer néz benneteket. Mindig erre gondoljatok!”⁵⁷

A tankönyvek e rövid áttekintéséből is kiderül, hogy a harmincas évek német iskolájában a pedagógiával szemben egyértelmű a politika dominanciája. Ebben a szellemben a nemzetiszocialista világnézet nem tárgy, hanem alapja a tanításnak, olyan alap, mely új látásmódot, válogatási elvet követel. A szakma mellőzésével, a párt vitathatatlan határozata alapján változtatják sok esetben a hagyományos tananyagot, hozzájárulva ezzel a tanulmányi teljesítményben és az ismeretszerzésben bekövetkező jelentős hanyatláshoz. Az oktató-nevelő folyamatnak természetesen csak egyik szereplője a tankönyv, a tanítók és a tanárok sok esetben korrigálhatják a tan-

könyv hibáit. Ezzel együtt a tankönyvek változásait jellemzőnek tekintjük a folyamat egészére, egyformán értve ezalatt a politikai szempontok előtérbe kerülését és a szakmai hanyatlást.

Jegyzetek

1. *A. Hitler: Mein Kampf. Zwei Bände in einem Band.* München, 1933. 312.
2. *Kurt-Ingo Flessau: Schule der Diktatur.* München, Ehrenwirth, 1977. 11.
3. *F. Klappe: Nationalpolitische Erziehungsanstalten.* Leipzig, 1943. 3.
4. *Wirtschaft und Recht,* 1937, 666.
5. REM rendelet, 1935. június 18. In: *Reichsministerialblatt,* 1935. 295.
6. *Erziehung und Unterricht in der Volksschule.* Halle, Breslau, 1939. 6.
7. Uo. 27.
8. Teophil Wurm (1865–1953) württembergi püspök határozott és ügyes politizálással igyekszik gátat szabni a náci egyházpolitikai törekvéseinek. 1945 után ugyanilyen határozottsággal lép fel a nyugati hatalmakkal a németiség kollektív felelősségrevonásával szemben.
9. REM rendelet, 1937. július 12. In: *Reichsministerialblatt,* 1937. 346.
10. *Otto Greyer: Der Deutschunterricht als Weg zur nationalen Erziehung.* Leipzig, 1921.
11. *Hirts Deutsches Lesebuch.* Hrsg. v. J. Eilemann et al. Sechster Teil: Klasse 6, Breslau, 1940.
12. Uo. 187.
13. *Erwiges Volk: Ein Lesebuch für höhere Schulen.* Hrsg. E. Sablotny–A. Schmutde. 7. Band, Leipzig, 1941.
14. Uo. 7–11.
15. Uo. 44.
16. Uo. 45.
17. Uo.
18. Uo. 51.
19. Uo. 61.
20. Uo. 261.
21. *Erwiges Volk.* Band 8. – Hrsg. E. Sablotny–A. Schmutde, Leipzig, 1940.
22. A könyvben előforduló négy Klopstock-vers: „Heinrich der Vogler”, „Wir und sie”, „Mein Vaterland” és „Unsere Sprache”. Az első oldalon olvasható a mottóként is értelmezhető „Heinrich der Vogler” első sorai a következők: „Der Feind ist da, Der Schlacht beginnt/ Wohlauf zum Sieg herbei!/ Es führet uns der beste Mann/ im ganzen Vaterland.”
23. Uo. 203.
24. Uo. 255.
25. Uo. 256.
26. Uo. 259.
27. Uo. 258.
28. Uo. 343.
29. Uo. 271.
30. Uo. 276.
31. Uo. 280.
32. Uo. 310.
33. Uo. 312.
34. *Hirts und Velhagen & Klasing: Englischunterrichtswerk,* Ausgabe. D Mittelschule Bd. 1–4, Bearbeitet von M. Happe, R. Salensky, M. Wenzel, A. Ohloff, A. Scheuermann.
35. *Nationalsozialistisches Bildungswesen,* 1940 (ismeretlen szerző) 172–175.
36. *E. Foch–K. Weber: Lehrbuch der Physik für Oberschulen und Gymnasien.* Frankfurt/M, 1943.
37. *K. Hahn–P. Henckel: Lehrbuch der Physik für höhere Schulen.* Bd. 1, Leipzig, Berlin, BG Teubner, 1939.
38. *O. Bewersdorf–H. Sturhann: Rechenbuch für Knaben- und Mädchen-Mittelschulen sowie für Anstalten mit verwandten Zielen.* Heft 1–4/5, Neubearbeitung. Leipzig, Berlin, 1936.
39. Uo. Heft 1. „a” oldal.
40. Uo. Heft 4–5. 103–126.

41. Uo. 103.
42. Uo. 106.
43. Uo. 107.
44. Uo. Heft 1, 67.
45. Uo. Heft 4-5, 111-112.
46. Uo. 108.
47. *J. Graf*: Biologie für Oberschule und Gymnasium. Band 1, München, Berlin, 1939. 50.
48. Uo. 52.
49. Uo. 219.
50. Uo. 66.
51. Uo. 252.
52. Uo.
53. *J. Graf*: Biologie für höhere Schulen. Band 3, München, Berlin, 1943. 83.
54. Uo. 124.
55. Uo. 165.
56. *V. Döring-F. W. Schneider*: Landarbeit und Bauerntum. Lehrbuch für die Ländlichen Berufsschulen. Langensalza, 1937.
57. Uo. 120.

A BRAZIL NEMZETI TANTERV MEGALKOTÁSÁRA TETT KÍSÉRLET AZ 1930-AS ÉVEK KÖZEPÉN

Latin-Amerika 20. századi történetével foglalkozó kutatók többször leszögezték már, hogy az 1930-as években megváltozott a kontinens életét alakító gazdasági, társadalmi folyamatok iránya.¹ Az exportorientáltsággal szemben a befelé fordulás jelentkezett fő tendenciaként, általában az 1929–33-as világválság hatását tükrözve, bár az egyes országokban bizonyos (pl. időbeli) eltéréseket mutatva.² Brazília esetében az átalakulás *Getúlio Vargas* (1883–1954) nevéhez, illetve az általa fémjelzett évek 1930-tól 1954-ig terjedő időszakához kötődik. A több mint húsz esztendő alatt, míg Vargas irányította a brazil politikát, különböző minőségben állt az ország élén. E. B. Burns felosztásával élve: 1930-tól 1934-ig mint az Ideiglenes Kormány feje, aztán 1934-től 1937-ig mint a Kongresszus döntése alapján, alkotmányszabta jogkörrel rendelkező elnök, majd 1937-től 1945-ig mint diktátor, és végül, 1951-től 1954-ig mint nép által választott elnök, akinek hatalmát ismét alkotmány szabályozta.³ A Vargas-korszak 1937-től 1945-ig terjedő periódusát az *Új Állam (Estado Novo)* névvel szokás jelölni, mely elnöki puccsal vette kezdetét, és sok szempontból az 1930-ban, Vargas hatalomra jutásakor megindult változások szerves folytatásának tekinthető.

Brazíliaának az 1930–40-es években a modernizáció kényszerével, az urbanizált, ipari társadalom megteremtésének szükségességével kellett szembenéznie. A szándék ennek megvalósítására évtizedek óta élt a gondolkodók és a politikusok terveiben. A hatalmas területű, föderális rendszerű köztársaságban a centralizált *Új Állam*, létrehozóinak szándéka szerint, e célok fölülről történő megvalósításának eszközeként szolgált. Alapokmánya, az 1937-es alkotmány,⁴ mely jórészt *Francisco Campos* (1891–1968) munkája volt, elsősorban a korabeli portugál,⁵ lengyel,⁶ illetve olasz⁷ mintára épült, és megteremtette a jogi alapját annak a politikai hierarchiának, melyben az erős föderális unió abszolút elsőséget élvezett a tagállamokkal, illetve a helyi önkormányzatokkal szemben, a végrehajtó hatalom pedig a másik két államhatalmi ággal szemben; az egyéni szabadságjogok és az egyesületi érdekek háttérbe szorultak az államérdek mögött. Mindehhez járult még az elnöki hatalomnak a korábinál is nagyobb mértékű kiterjesztése.

Az *Estado Novo* kiépüléséhez vezető folyamatok a '30-as évek elején indultak, és fokozatosan, legelőbb talán szellemi téren mutatkoztak meg. Az új, forrongó kulturális, politikai és társadalmi légkörben több jelentős elemzés született a modernizáció alternatíváiról. Ennek ellenére, visszatekintve a '30-as évtized mégsem jellemezhető valamiféle radikális irányváltás időszakaként. „*Sokkal inkább volt tengely és katalizátor: tengely, mely körül a brazil kultúra – azáltal, hogy szétszórt elemeinek újrendeződsét katalizálta – egyfajta mozgásba lendült. Ilyen értelemben tekinthetik történelmi fordulópontnak e korszakot azok, akik határozottan állítják, hogy valami*

alapvetően más volt »előtte«, mint »után«. Ez nagy részben annak köszönhető, hogy elindította a kulturális egységesülés folyamatát, mégpedig azzal, hogy nemzeti szinten szabályozott olyan kérdéseket, melyek azelőtt regionális hatáskörbe tartoztak.⁸ A kulturális integráció egyik leghatékonyabb módszere éppen az oktatás volt. Nem véletlen tehát, ha a hierarchizálás, a centralizáció irányába mutató, újító szándék folyamatosan előtérbe került az oktatáspolitikai terén is, szorosan kapcsolódva a megelőző évtizedek permanens reformkísérleteihez. Gondolunk itt főként a pozitívizmus nyomán kibontakozó, század eleji reformokra, illetve a '20-as évek *Escola Nova* (Új Iskola) mozgalmára, mely a pragmatizmus és Dewey hatását mutatta, valamint a '30-as évek első felének oktatáspolitikai törekvéseire. Ez utóbbinak volt jelentős erőpróbája az átfogó nemzeti tanterv megalkotására tett kísérlet.

Oktatáspolitikai érdekellentétek

1934-ben változás történt a brazil oktatásügy irányításában. A miniszteri székben Francisco Campost rövid ideig *W. Pires*, majd július 26-án *Gustavo Capanema* (1900–?) követte. Ebben az évben az Ideiglenes Kormány befejezte működését, az 1930-ban felfüggesztett alkotmányosság helyreállítása érdekében életbe lépett egy frissen szerkesztett alapokmány, és az új miniszter ennek szellemében kezdte meg munkáját. Az 1934-es alkotmány elkészítését érdekegyeztetések sorozata előzte meg minden vonatkozásban, így az oktatáspolitikai terén is. A korszak tanúja, Fernando de Azevedo arról ír, hogy 1933-ban az alkotmányozó nemzetgyűlés értelmiségiek csatározásai, kétségek és várakozások közepette ült össze. Ideológiai, tudományos, politikai és pedagógiai viharok befolyásolták a törvényhozás munkáját.⁹

Végül kompromisszumok árán született meg az 1934. július 16-i alkotmány, mely több ponton, de legfőképpen II. fejezetében foglalkozott az oktatással.¹⁰ E dokumentumban már jelen voltak azok az alapvonások, melyek később az *Estado Novo* idején, a brazil autoritárius állam keretein belül teljesedtek ki. Egyfelől „...a politikai centralizáció, mely 1935-től ténylegesen érvényesült, szinte teljesen felszámolta azokat a kezdeményezéseket, melyek a tagállamok önállóbb oktatási rendszerének kiépítését célozták, ezalól talán csak São Paulo kivétel. Maga az egyház is, elkötelezettként a rendszer oktatáspolitikája mellett, csupán a nem állami iskolák legegységesebb jogainak védelmezésére szorítkozott, és egészen a '30-as évtized végéig nem szánta rá magát, hogy saját egyetemet alapítson.”¹¹

A centralizációs törekvések mellett az oktatáspolitikai erős nemzeti¹² jelleget kapott, többek között éppen azért, hogy alapelveinek meghatározására, illetve a nemzeti tanterv kidolgozására a föderáció kizárólagos jogot formált. Bár a tagállamok kötelessége volt saját oktatási intézményeik felállítására és fenntartására, ezeket az unió általános előírásaival összhangban, illetve annak felügyelete alatt kellett működtetniük. „Ez a politika, mely akkor került határozottan előtérbe, mikor a rádió és a repülőgép létrehozásával a tudomány lerombolta a sorompókat, melyek a kommunikáció és a közlekedés útjában álltak, kétségtelenül helyi, illetve személyes ellenállásba ütközött.” Azevedo meglehetősen engedékenyen még azt is hozzáteszi, hogy:

„... ennek az ellenállásnak nem annyira erővel lehet véget vetni, mint inkább szép szóval, idővel, valamint a tagállamok és a föderáció adminisztrációjának együttműködésével.”¹³

A '30-as évek közepétől azonban ennél keményebb hangokat is lehetett hallani, például Francisco Camposét, aki Getúlio Vargas mellett a diktatúra kiépítésében a fő ideológus szerepét játszotta. Ő jelentette ki 1935 végén: „Olyan helyzetbe kerültünk, melyben az oktatás terén az eszmék munkálkodnak a hatalomért. Manapság a politika oktatáspolitikája. Itt, ebben a harcban emberi sorsok dőlnek el.”¹⁴ A föderáció központi kormánya tehát a törekvéseivel szembe szegülők ellen nyíltan vállalta a harcot. Bár a több irányból tapasztalható ellenállásnak szerepe volt abban, hogy a '30-as évek elejétől egészen az *Estado Novo* végéig a felülről indított reformok főként a közép- és felsőoktatásra korlátozódtak, és a helyi érdekeknek leginkább alárendelt alsó fokú oktatást kevésbé érintették. Ennek az irányultságnak másik magyarázata az, hogy a rendszer nagyon fontosnak tartotta „saját” értelmiségi elit létrehozását, s ezt szintén a felsőbb iskolák reformja által remélte megvalósítani.

Annak az ellenállásnak, ami a Vargas-kormányzat törekvéseivel szemben nyilvánult, az elviekén kívül konkrét, gyakorlati okai is voltak. Az alkotmányban foglaltak ugyanis jelentős anyagi terheket is róttak a regionális költségvetésre. Az egyes tagállamoknak, városoknak szigorúan meghatározott módon kellett hozzájárulniuk az oktatásügy finanszírozásához. A tervek szerint a városok adóbevételeik legkevesebb 10, a tagállamok pedig minimum 20%-át lettek volna kötelesek az oktatási rendszer fenntartására és fejlesztésére fordítani.¹⁵ Ezen kívül a centralizáció tagállami szintre való lebontásából adódóan új intézmények felállítása is kívánatos volt. Így például a *Nevelésügyi Nemzeti Tanács* (*Concelho Nacional de Educação*), azaz a miniszter tanácsadó testületének létrehozása (még Francisco Campos kezdeményezésére, az 1931. április 11-i 19.850-es számú dekrétum alapján) indukálta a hozzá hasonló tagállami *tanácsok* felállítását. Feladatuk, hogy biztosítsák és segítsék az egész országra érvényes, kötelező központi tanterv használatát és az egységes követelményrendszer (alapvető célja racionalizálni, objektív mércét adni) érvényesítését. A későbbiekben egyébként a *Nevelésügyi Nemzeti Tanács* fokozatosan egyre nagyobb szerephez jutott a törvény előkészítésben, illetve az oktatási rendszer ellenőrzésében, a tagállami tanácsok koordinálásában és felügyeletében.¹⁶

A Nemzeti Tanterv előkészítése

Az új miniszter az 1934-es alkotmány szellemében hamarosan átfogó programokkal állt elő. Ezek közül a legnagyobb szabású tervezet, a *Nemzeti Tanterv (Plano Nacional de Educação)* elkészítésére irányult, és később meghatározta az *Estado Novo* oktatáshoz való viszonyát is. Elkészítését az alkotmány 151-es cikkelye írta elő. Szövegét a Brazíliavárosban lévő oktatásügyi levéltár őrzi. A terv előkészítése és formába öntése lett Capanema minisztersége első éveinek legfontosabb produktuma.

Azzal, hogy az alkotmány kimondta, a tanuláshoz mindenkinek joga van (145. cikkely), súlyos feladat hárult az államra, ha a megfelelő feltételeket valóban minden polgára számára biztosítani akarta. Éppen ezért, és talán az oktatásügy terén hiányzó konszenzus keresése érdekében is, a feladat megoldásába a minisztérium az értelmiség szélesebb rétegeit kívánta bevonni. Az előkészítés első fázisában a miniszter és munkatársai egy terjedelmes kérdőívet szerkesztettek, melyet 1936 januárjában eljuttattak az ország szellemi életének jeles képviselőihez. Tanárok, tudósok, írók, újságírók, egyházi személyiségek, politikusok és egyetemisták véleményét kérték ki ilyen módon. Köztük az *Új Iskola* mozgalom jó néhány egykori képviselőjét, hiszen ez a mozgalom nem maradt a pedagógiával foglalkozók belső, szakmai ügye, hanem politikai tényezővé vált azáltal, hogy legjelesebb képviselői állami vagy föderális szinten a kormányzat oktatási kulcspozícióiba kerültek a '20-as, illetve később a '30-as években, és saját hatáskörükben kisebb-nagyobb reformokat is végrehajtottak.

A 213 kérdést nyomtatott füzetke formájában küldték szét, melynek címe *Tájékoztató kérdőív*¹⁷ volt. Tartalma kiterjedt az oktatással kapcsolatos összes lehetséges kérdésre, azokat sem kerülve meg, melyek az új alkotmány szelleméből adódóan már korábban széles körben vitatottak voltak. Ezek közül említhetnénk az iskolarendszer központi irányításának ügyét, vagy akár a morális nevelés témakörét. A kérdőív kapcsán a sajtóban is állást foglaltak pl. a katolikus egyház képviselői vagy a hadsereg szószólói. Nem véletlen, hogy éppen ez a két jelentős politikai tényező kerül itt említésre, hiszen befolyásuk az áttekintett korszakban folyamatosan erős volt, oktatási kérdésekben is. Figyelemre méltó ezzel kapcsolatban Claude Lévi-Strauss egy megjegyzése: „... a kultúra az újabb időkig csak a gazdagok játékszere maradt. Ennek az oligarchiának polgári és világi ihletésű közvéleményre volt szüksége, hogy szembe szálljon az egyház és a hadsereg hagyományos befolyásával, de még a személyes hatalommal is, ezért vállalkozott rá, hogy a São Pauló-i egyetem létrehozásával egy szélesebb kör előtt nyitja meg a kultúrát.”¹⁸

Az oktatás körül, a tanterv előkészítése körül ismét fellángoló vita jól mutatta az érdeklentéteket, nézeteltéréseket.¹⁹ A fent említett érdekcsoportok saját sajtóorgánumaikon keresztül foglaltak állást a tanterv ügyében, így pl. az *A Ordem* (katolikus körök politikai és kulturális lapja) vagy az *A Defesa Nacional* és a *Nação Armada* (a hadsereghoz közel álló lapok) hasábjain, de napvilágot látott a témában egy önálló kiadvány is.²⁰ A központi tantervnek életői és ellenzői egyaránt akadtak. Ez utóbbiak szerencsétlen ötletnek tartották a hatalmas, oktatási szempontból is nagyon heterogén országra nézve az egységes normarendszer kiterjesztését, féltették a demokrácia és a liberalizmus szellemét, és attól tartottak, hogy az új rendszer uniformizált, engedelmes „alattvalókat” termel majd az állam számára.

A *Nemzeti Tanterv* végleges szövegét 1937 májusában adta át a *Nevelésügyi Nemzeti Tanács* a miniszternek, aki Vargas elnök, illetve a Kongresszus elé terjesztette a dokumentumot. Capanema azt szerette volna, ha a tervezetet egy az egyben, módosítás nélkül fogadja el a törvényhozás, ráadásul azzal a kitételrel, hogy hatálybalépése után további tíz évig ne lehessen változtatni rajta. A miniszternek ez a merev álláspontja is hozzájárult ahhoz, hogy a *tanterv* elfogadása nem haladt a kellő gyorsasággal. Végül 1937-ben a parlament munkája anélkül ért véget (az *Estado Novo* bevezetése következtében), hogy elfogadta volna Capanema tervezetét. Ennek ellenére érdemes részletesebben is szemügyre venni az előterjesztett javaslatot, hiszen a benne foglaltak, bár nem emelkedtek törvényerőre, Capanema, illetve a *Nevelésügyi Nemzeti Tanács* további munkáján, ideológiai irányvonalán keresztül meghatározóvá váltak az elkövetkező évek, elsősorban az *Új Állam* oktatáspolitikájára nézve.

A *Nemzeti Tanterv* előkészületei ürügyén kell felhívunk a figyelmet arra, hogy a capanemai kultúrpolitika milyen szoros kapcsolatban állt a *brazil modernizmussal*. Ennek az elsősorban művészeti, irodalmi és társadalomtudományi mozgalomnak a zászlóbontását az az eseménysorozat jelentette, melyet *Modern Művészeti Hét* (*Semana de Arte Moderna*) címmel, 1922. február 13–17. között rendeztek a São Pauló-i városi színházban (*Teatro Municipal*).²¹ Elsődleges célkitűzése pedig a művészet, a kultúra új, originálisan brazil kifejezésformáit kereső, modern alkotók bemutatása volt. Capanemát már korábban is személyes jó viszony fűzte a mozgalom képviselőihez. A modernista művészet támogatásán túl, hivatalba lépésétől kezdve az irányzat bizonyos eszméit, esztétikai programjának egyes részeit igyekezett beépíteni kultúr-, illetve oktatáspolitikájába. A brazil nemzeti gyökerek keresése, az egységes és egyedi kultúra létrehozásának terve, a művészet gyakorlati szerepének hangsúlyozása, a korszerűség ideája és még sorolhatnánk azokat a modernista gondolatokat, melyek megfelelő értelmezésben alkalmasnak bizonyultak arra, hogy a politika „beemelje” őket. „Egyes változataiban a modernizmus veszélyesen közelített a nacionalista irracionálizmushoz és az európai önkényhez...”²² – tartják egyes elemzők. Néhány életpálya története különösen jól alátámasztja ezt az állítást. Így, talán a legpregnansabban Plínio Salgadoé (1901–1975), az integralisták²³ vezéréé, aki aktív résztvevője volt a *Modern Művészeti Hét* rendezvényeinek. Íróként: igaz – M. Moisés szerint –, meglehetősen nehéz, ha nem lehetetlen, elválasztani szépirodalmi műveit ideológiai programjától.²⁴ Politikusként sem adta fel érdeklődését a kulturális kérdések iránt. Az integralizmusnak egyébként volt egy jelentős intellektuális vonulata is. S a Salgado vezetése alatt néhány éven belül kiépített, meglehetősen nagy szervezet²⁵ jó néhány saját kulturális és oktatási intézménnyel rendelkezett. Az sem véletlen, hogy az *Estado Novo* bevezetése után, a pártok betiltását követően egyszerűen *Brazil Kultúr-egyesület*ként működött tovább.

A tanterv tartalma

A terjedelmes dokumentum mintegy százoldalnnyi szövege 504 cikkelyből állt. Első része az általános követelményeket tartalmazta. Kifejezéseit, melyek valóban uniformizálási szándékra utalnak, gyakran az alkotmány szövegéből kölcsönözte. A nemzeti nevelés célját a következőképpen határozta meg: „... a közösségi életre alkalmas teljes embert formálni, erkölcsi és szellemi képességeinek és fizikumának felkészítésével és tökéletesítésével...”²⁶ Ennek eszköze a brazil szellemű, „... a haza keresztény és történelmi hagyományain alapuló oktatás...”²⁷ Ehhez igazodtak a tantestületek tagjaival szembeni elvárások is. A tervezet elvben kimondta a katedra szabadságát, biztosítani kívánta a tanulóknak a felekezetiüknek megfelelő vallásoktatást, aprólékosan szabályozta a morális és a hazafias nevelés egyéb követelményeit is, elsősorban a történelemtanárookra bízva e munka irányítását. A közvetítendő erkölcsi normák között fontos helyet kapott az emberi szolidaritás eszméje is, ami „... az igazságosság és testvérieség megvalósulása az emberek és társadalmi osztályok között csakúgy, mint a nemzetközi kapcsolatokban...”²⁸ Nem utolsósorban a hadsereg érdekeit szem előtt tartva, a testnevelés is nagy hangsúlyt kapott. Az egészséges fizikumú, erkölcsös és hazafias állampolgárok előállításához ez volt az elvi alapozás.

Hogy a szép célokat a gyakorlatban végrehajthassák, a tervezet kidolgozói koordinálójá központról is gondoskodni kívántak. Ugyancsak a bevezetőben találjuk tehát a már korábban is működő *Nemzeti Nevelési Tanácsra* vonatkozó szabályozást. Ezek szerint a kiterjedt hatáskörrel felruházott szervezet gyakorlatilag az oktatásügyi minisztérium szerepét lett volna hivatott betölteni.

A tervezet második része az oktatási intézményekkel foglalkozott, és nagyra törő elképzeléseket tartalmazott a brazil iskolahálózat egységes szisztéma szerinti átszervezésére vonatkozóan. Az óvodás korú gyermekek nevelését alapvetően a család feladataként határozta meg, de kívánatosnak tartotta, hogy a helyhatóságok segítségével magánóvodák álljanak az árvák, illetve azoknak a gyermekeknek a rendelkezésére, akiknek az anyja dolgozni kénytelen. Az alapfokú oktatást, illetve az ehhez kapcsolódó tanítóképzést a tagállamok hatáskörébe utalta, saját szabályozást engedve nekik. Kivételt csak az emigránsok lakta területek jelentettek. Ezekre vonatkozóan a központi kormány szélesebb jogkört tartott volna fenn magának. Előírta például, hogy az iskolaigazgatóknak, illetve a tanároknak legalább a fele a bevándorlók iskoláiban csak brazil lehet. A középfokú oktatást, mivel az már a föderáció hatáskörébe tartozott, egészen részletesen szabályozta a tervezet. Egy korábbi, camposi reform szelleméhez híven a középiskolában két – alap és kiegészítő – szintet különített el. Az első öt-, a második kétéves periódust jelentett. A középiskolás tantervbe hihetetlen mennyiségű nyelvórát iktattak be. Kötelező volt a portugál, a francia, a latin és vagy a német, vagy az angol. Emellett az első öt évben fakultatív, majd a két kiegészítő évfolyamon kötelező volt a görög. Sőt a bölcsész tanulmányokra készülőknek az utolsó két évben ajánlott volt még az olasz és a spanyol. A tervezet részletesen meghatározta az óraszámokat is. Jellemző, hogy ennek alapján a tanóráknak több mint a fele nyelvóra volt. A nyelvórák tekintetében tehát a brazil elképzelés egyedülálló volt.²⁹

Mindehhez a személyi feltételeket a szigorúan válogatott és jól képzett tanári kar biztosította volna. Talán ez az a pont, ahol különösen kiütözik a tervezet utópisztikus volta. Azoknak a tanulóknak, akik az általános iskola elvégzése után nem kerülhettek középiskolába, különféle szakoktatást terveztek. A mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi iskolák mellett szerepelt a tervben pl. halászok vagy háziasszonyok képzése is. Ez utóbbi összefüggésben azzal a szereppel, amit a rendszer a nőknek, a családayáknak szánt.³⁰

A legnagyobb teret, mintegy 40 oldalt, az egyetemeknek szentelte a tervezet. Az egyetemalapítást és működtetést szigorú feltételekhez kötötte. Szabályozta az intézmény struktúráját. Általában teljes felügyeletét a *Nemzeti Nevelési Tanácsra* bízta. Ezek szerint arról szó sem lehetett, hogy helyi adottságoknak és igényeknek megfelelő különböző típusú egyetemek jöjjenek létre Brazília államaiban, nagyvárosaiban. Ennek az elképzelésnek, illetve a „Brazília Egyetemére” vonatkozó terveknek esett áldozatul 1938-ban a csak 1935-ben megnyitott *Universidade do Distrito Federal* (a Szövetségi Kerület Egyeteme) is.³¹

A két főrészhöz kiegészítések kapcsolódtak. Így az oktatás anyagi feltételeit biztosító rendelkezések, az alkotmányban meghatározottak szerint: a föderáció, illetve a helyhatóságok költségvetésük 10%-át, míg az államok 20%-át kötelesek oktatási célokra fordítani. A központi kormányzat egyébként támogatta a szegény sorsú tanulók számára létesítendő magánalapítványok létrehozását is. Egy ilyenről tudósít az anápolisi helytörténeti krónika: „*Nagy áldozatkészséggel és önzetlenséggel alapította 1936-an Maria José Dafico de Oliveira asszony (...) a Dr. Faustino Iskolapénztárat, azzal a céllal, hogy a szegény tanulókat formaruhával és tanszerekkel lássa el.*”³²

Ahogy arra a korábbiakban utaltunk, a *Nemzeti Tantervről* szóló előterjesztést 1937-ben a demokratikus jogintézményeken nem sikerült keresztülvinnie Capanemának. A rendszernek még nem volt elég ereje, hogy érvényesítse akaratát. A következő években, az *Estado Novo* keretében azonban elkezdődhetett a tervezet részleges megvalósítása. Az 1945-ig fennálló *Új Államnak* nem volt ideje egy ilyen nagyszabású program végrehajtásához. Sőt, a kitűzött legfontosabb cél, a mindenki számára egyformán elérhető, egységes és színvonalas oktatás mind a mai napig elérhetetlennek tűnik a hatalmas országban. A '30-as évek közepén felszínre kerülő centralizációs törekvésekkel ellentétben napjainkban nagyobb szabadságot élveznek az iskolafenntartók. Azonban az általában gyenge színvonalú állami iskolák mellett működő színvonalas egyházi és magánintézmények, illetve az ott megszerezhető tudás továbbra is kiváltság maradt.

Jegyzetek

1. Így például *Kádár Béla*: Latin-Amerika gazdasági dilemmái. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. ld. A befelé forduló növekedés szakasza című fejezetet. *Kollár Zoltán*: Dél Kezresztje alatt. Latin-Amerika latin-amerikanizálódása. Budapest, 1996. ld. a Periferikus kapitalizmus Latin-Amerikában és a Modellváltások és gazdasági ciklusok című fejezeteket.
2. Vö. *Anderle Adám*: Nemzet tudat és kontinentalizmus Latin-Amerikában a XIX. és XX. században. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1989. 226.
3. *Edward Bradford Burns*: A history of Brazil. New York–London, Columbia University Press, 1970. 290.
4. A demokratikus intézmények erősen korlátozott volta és az állam, illetve az elnök hatalmának nagymértékű kiterjesztése miatt *Loewenstein* „álalkotmánynak” (*pseudoconstitución*) nevezi. Teoría de la Constitución. 2. ed. Barcelona, Editorial Ariel, 1976. 86.
5. Portugáliában 1933-ban került sor a korporatív rendszer, az *Estado Nôv* – a brazilok innen kölcsönzik az elnevezést – és az új alkotmány bevezetésére. Mely „az összes családfejek, férfiak vagy nők, szavazatát magában foglaló népi referendummal 1933. március 19-én szentesítést nyert”. *Oliveira Salazar*: Békés forradalom. Ford: Lovass Gyula. 2. kiad. Budapest, Athenaeum, 1941. 314.
6. *Pilsudski* (1867–1935) marsall élete végén kidolgozott alkotmányát 1935 áprilisában vezették be. Ennek, illetve 1926-ban létrejött autoritáriánus rendszerének hatását mutatja, hogy az 1937-es brazil alkotmányt szokás a „lengyel” (*polaca*) jelzővel illetni.
7. Itt elsősorban a „munka és a munkaügy kérdéséről” szóló elvi állásfoglalásra, a *Carta del laborera* (1927) gondolunk. Bővebben ld. *Ormos Mária*: Mussolini. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987. 230–234.
8. Antônio Cândido megállapítását idézi *Octávio Ianni*: A Idéia de Brasil Moderno. São Paulo, Ed. Brasiliense, 1992. 31. (Az idegen nyelvű forrásokból, illetve szakirodalomból idézett részletek a szerző fordításában szerepelnek.)
9. Vö. *Fernando de Azevedo*: Brazilian culture. New York, The Macmillan Company, 1950. 466–467. (A könyv eredeti kiadása São Paulóban jelent meg 1943-ban A Cultura Brasileira címmel.) Azevedo a korszak meghatározó oktatáspolitikusa volt. Tevékenysége a '20-as években a brazil *Új Iskola* mozgalomhoz kötődött. 1926–30-ig irányította a Szövetségi Kerület közoktatásának ügyeit.
10. Az alkotmány szövegét közli például az F. H. Mendes de Almeida szerkesztette gyűjtemény, a *Constituições do Brasil*. São Paulo, Edição Saraiva, 1961.
11. *S. Schwartzman–H. Bomeny–V. Ribeiro Costa*: Tempos de Capanema. Rio de Janeiro: Paz e Terra, São Paulo: EDUSP, 1984. 263. Az említett egyetem alapítására 1940-ben került sor, ekkor jött létre az Universidade Católica Rio de Janeiroban. Vö. *F. de Azevedo*: i. m. 476.
12. A „nemzeti” szó értelmezését két irányból kell megközelíteni ebben az esetben. Egyfelől a több különböző bennszülött, behurcolt, illetve betelepült etnikumot eggyé olvasztó „brazil” nemzet fogalomhoz kapcsolhatóan. Másrészt „brazíliai” értelemben, azaz jelenthet mindent, ami az egyes tagállamokat összefogó, azok felett álló, az egész föderációra érvényes.
13. *F. de Azevedo*: i. m. 471.
14. Campos szavait idézi *S. Schwartzman–H. Bomeny–V. Ribeiro Costa*: i. m. 177.
15. Vö. az alkotmány 156. cikk.
16. Történetét ld. *Sérgio Miceli*: O Conselho Nacional de Educação: esboço de análise de um aparelho de Estado. In: A Revolução de 30 – seminário internacional. Brazíliaváros, Editora da Universidade de Brasília, 1983. 399–436.
17. Questionário para um inquérito. Rio de Janeiro, Imprensa Nacional, 1936.
18. Szomorú trópusok. Ford.: Örvös Lajos. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2. kiadás, 1994. 116–117. Az eredeti mű 1955-ben jelent meg Párizsban Tristes Tropiques címmel.
19. A kérdőív kapcsán a miniszterhez visszaérkezett vélemények a Capanema-gyűjteményben található, melyet 1978 óta a *Centro de Pesquisa e Documentação em História Contemporânea do Brasil da Fundação Getúlio Vargas* (Rio de Janeiro) őriz.
20. *Algumas sugestões do Centro D. Vital ao Plano Nacional de Educação*. São Paulo, Empresa Gráfica Revista dos Tribunais, 1936.
21. Képzőművészeti vonatkozásait bővebben ld. pl. *Pietro Maria Bardi*: História da Arte Brasileira. São Paulo, Melhoramentos, 2. kiad. 1977.
22. *S. Schwartzman–H. Bomeny–V. Ribeiro Costa*: i. m. 80.

23. A braziliai integralizmus az európai fasizmussal rokon, bár bizonyos vonatkozásaiban sajátosan brazil szellemi irányzat és mozgalom a vizsgált korszakban.
24. Vö. *Massaud Moisés: História da literatura brasileira*. Vol. V: Modernismo. São Paulo, Ed. Cultrix-Ed. Univ. de São Paulo, 1989. 54.
25. Az integralista mozgalom legkiterjedtebb 1936-ban volt, ekkor több mint egymillió tagot számlált, 3000 központja létezett országszerte, 123 hetilapot, számos oktatási központot és több mint 1000 elemi iskolát tartott fenn. Az adatokat közli *D. Pécaut: Os intelectuais e a política no Brasil*. São Paulo, Editora Ática, 1990. 75. Horváth Gyula az integralista mozgalom felépítésének bemutatásakor más adatokat közöl: 1932-ben 40.000, 1933-ban 133.000, 1937-ben 400.000-re teszi a taglétszámot. Vö. *Horváth Gyula: A népfrontvezetők perétől az integralista puccskísérléig (Brazília 1935–1938)*. In: Uő: *Tanulmányok Latin-Amerika történetéből*. Kaposvár, Más Kor Kiadó, 1993. 78.
26. A szövegrészt idézi *S. Schwartzman–H. Bomeny–V. Ribeiro Costa*: i. m. 182.
27. Uo. 183.
28. Uo. 183.
29. Sőt pl. Hitlernek a *Mein Kampf*-ban kifejtett nézeteivel homlokegyenest ellenkezett, ugyanis Hitler szerint: „*Felesleges például 2-3 idegen nyelv tanítása, hiszen a tanulók legnagyobb része később egyet sem használ közülük.*” *Ormos Mária: Hitler*. 2. kiad. Bp. Polgár Kiadó, 1997. 108.
30. A témáról bővebben ld. *S. Schwartzman–H. Bomeny–V. Ribeiro Costa*: i. m. 4. fejezetét, illetve részben *John D. French–Mary Lynn Pedersen: Women and Working-Class Mobilization in Postwar São Paulo, Brazil, 1945–1948*. In: *Latin American Research Review* 24, no. 3. (Fall 1989) 99–125.
31. Vö. *D. Pécaut*: i. m. 68.
32. Anápolis (a Szövetségi Kerületet és Brazíliavárost nem számítva) Goiás Állam területén a második legnagyobb város. Ennek történetét dolgozta fel az a monográfia, amelyből idézetünk származik. *Haydée Jayme Ferreira: Anápolis – Seu vida, seu povo*. Brazíliaváros, Senado Federal Centro Gráfico, 1981. 135.

A ZADRUGÁK FELBOMLÁSÁRÓL

A Balkán és a délszláv térség 19. századi társadalmi változásai közül szembetűnő a patriarchális elemek visszaszorulása. A törökellenes felszabadító háborúk során és után megindult állam- és nemzetépítés hatással volt a korábbi, szokásjogon alapuló falusi önkormányzatokra, és végeredményben megbontotta korábbi szerkezetüket. Míg a török kor hosszú évszázadai alatt a hatalom nemigen avatkozott be a falvak és családok életébe, a kiépülő nemzetállamok megkísérelték a működésükhöz szükségszerűnek vélt centralizációt végrehajtani, a korábbi autonómiákat korlátozni, illetve új hierarchiát kiépíteni. A század második felében a demográfiai változásoknak köszönhetően jelentősen nőtt a népesség, ezzel egy időben megerősödött a piac szerepe a balkáni gazdaságokban, az új államok agrárreformokat vezettek be. A modernizáció során megindult a jogrendszer átalakítása is, amely – ingadozásokkal ugyan, de – végül a modernebb gazdaság érdekeinek megfelelően az egyéni tulajdon elsődlegességét biztosította a kollektív tulajdonnal szemben.¹ Az átalakulások sorában figyelemre méltó tényező a zadrugák (nagycsaládok) felbomlása. (A zadruga terminust Vuk Karadžić használta először 1818-ban megjelent szótárában.)

A 19. század elején a társadalom egyik alapegységét Szerbiában, Horvátországban, a katonai határörvidéken, Bosznia-Hercegovinában és Bulgáriában – zömében és területi eltérésekkel – a nagycsalád képezte.² A világon számos föld-, falu- vagy családi közösség létezett, a magcsalád ott alakult ki, ahol magasabb volt a munkamegosztás foka. Európa keleti és délkeleti részén a munkaszervezés igényeinek és a tulajdonviszonyoknak megfelelően különböző formák jöttek létre (pl. zadruga, mir, faluközösség stb.). A zadruga különbözik a korabeli európai családformától, amelyben a szülők kiskorú gyermekeikkel éltek együtt. A zadrugát több, általában közeli rokonságban álló felnőtt és családja alkotta, tagjainak száma – ritkán ugyan, de – akár elérhette a 80–100 főt is, az átlagos zadrugaméret azonban 15–30 fő körül mozgott (2–5 házaspár és családjai). A közös háztartás nem feltétlenül jelentette azt, hogy a zadrugatagok egy házban éltek, inkább egy közös udvarban, gazdaságban, gyakran egymástól távolabb eső épületekben. A zadrugának lehettek olyan tagjai is, akik tartósan távol éltek (kertészek, téglaegetők és egyéb mesterek, kereskedők), illetve a katonai szolgálatot teljesítők sem vettek részt a zadruga napi életében. A zadrugák szerveződése általában a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság körében volt jellemző, de előfordultak zadrugák a városokban is.³

A hierarchikus módon felépülő zadruga élén a starešina vagy domačin állt, akit a nagycsalád felnőtt férfi tagjai választottak, de volt, ahol a senioritás alapján öröklődött a tisztség. A starešina általában a zadruga legtekintélyesebb, sokszor a legöregebb tagja volt. Személyét nagy tisztelet övezte, ő ült le először az asztalhoz, külön étkezés volt, a fiatalok kezét csókoltak neki. Ő szeghette meg a kenyeret, és ő osztotta szét azt a családtagoknak. Amennyiben betegség vagy öregség miatt alkalmatlanná vált feladata ellátására, akkor új vezetőt választottak. (Kis számban előfordult, hogy a zadruga feje nő volt.) A starešina képviselte a zadrugát a hivatalos ügyekben, ő volt a kiskorúak gyámja, és ő irányította a zadrugatagokat gazdasági munkák során. A vagyon felett viszont egyedül nem rendelkezhetett, a fontosabb döntések előtt ki kellett kérnie a többiek, a zadrugatanács véleményét. Felesége, a domačica irányította a nők munkáját.

A zadruga tagjai vagyoni közösségben éltek, ami azt jelentette, hogy – ideális esetben – mindenki hozzáférhetett a megtermelt javakhoz, és használhatta a zadruga tulajdonát (stožer), de senki sem rendelkezhetett egyedül a közös tulajdon felett, azt meg kellett őrizni a következő nemzedékek számára. A zadrugatagoknak – legalábbis a kezdeti időkben – nem volt saját tulajdonuk, de a későbbiekben a saját használatban lévő tárgyakból kialakult a különálló, saját tulajdon (osebunjak). A magántulajdon eredendően idegen a zadrugaelvtől, ezért a zadrugák felbomlása időszakában a vagyoni, illetve öröklési kérdések jelentős szerepet játszottak. Ugyanígy a zadrugatagoknak nem lehetett külön adóssága, a családtagok anyagi tekintetben is kölcsönös felelősséggel tartoztak egymás iránt.

Valtazar Bogišić horvát jogász, aki sokat foglalkozott a zadrugák jogával és történetével, több szempontból összehasonlította a zadrugákat és a városi kiscsaládokat. Eszerint a zadruga feje nem rendelkezhetett szabadon, a többi felnőtt megkérdezése nélkül a tulajdon felett, míg a kiscsaládban az apának megvolt a joga ehhez, akár végrendelkezhetett is saját akaratának megfelelően. A zadruga vezetőjét, ha a többiek szükségesnek érezték, leválthatták, a kiscsaládban nem lehet az apa elsőbbségét elvitatni. A kiscsaládban az örökösök felosztják a vagyont (vagy a legidősebb fiú örökli), és ezzel a kiscsalád gyakorlatilag megszűnik.⁴

A zadrugában a fiúnak a házasságkötés után nem kellett elhagynia a családi házat, oda vitte új feleségét is, vagyis nem kellett hosszú éveken át azért dolgoznia, hogy családot tudjon alapítani. A gazdasági szempontok, a munkaerőszükséglet miatt inkább nyomást gyakoroltak az ifjúkra, hogy mielőbb házasodjanak. A férfiak – miként Kelet-Európában jellemző – korán, általában már húszéves koruk körül megnősültek, szemben a nyugat-európaiakkal, akik csak 26 éves koruk körül házasodtak meg, és akik körében jelentős volt a nem házasulók aránya is. A korai házasságkötést indokolta a gyakoribb gyermekhalandóság és a korai elhalálozás is.

A zadruga biztosította tagjainak és tagjai gyermekeinek ellátását, ez egyrészt biztonságot jelentett az idősök és munkaképtelenek számára, másrészt lehetővé tette, hogy a férfiak pástorkodjanak vagy katonáskodjanak. (Több helyen mihelyt nőtt a földművelés szerepe a pástorkodással és állattenyésztéssel szemben, felgyorsult a zadrugák felbomlása.)

A zadrugák olyan gazdasági környezetben jöttek létre és maradtak fenn, amelyben a piac és a pénz nem játszott különösebb szerepet, ahol az államigazgatás is kezdetleges színvonalon állt. A nagyobb zadrugák önellátóak voltak, ami életképességüket bizonyítja. A zadrugák az adókat és a munkakötelezettségeket, valamint a katonaaállítás is könnyebben tudták teljesíteni. A nagycsaládok nagyobb vagyonbiztonságot tudtak nyújtani. Mindez nem jelentette, hogy a zadrugák nem változtak. Megvolt az a méret, amelyet meghaladva megindult a zadrugák felbomlása, szétválása.⁵

A zadrugák jelentősége a 19. század második felében – nem függetlenül a körötte kialakult vitáktól, törvénykezéstől, illetve az Európaszerte megjelenő társadalomátalakító gondolatoktól – magára vonta a tudomány figyelmét is. Társadalom-fejlesztési szempontból két különböző álláspont kristályosodott ki. Az egyik szerint a zadruga csak a délszláv népekre jellemző forma (Utješenović, Bogišić, Rački). A zadrugát védelmezők ebből a csoportból kerültek ki. Ők abból kiindulva idealizálták, hogy a zadruga a nehéz időkben nemzetmegtartó szerepet játszott, másrészt kiemelték demokratikus vonásait, a domácínválasztást, a felnőttek beleszólási jogát a fontos döntésekbe. Ugyanakkor előtérbe helyezték szociális szerepét is, az idősekről és betegekről való gondoskodást, a gyermekek iskoláztatását. A védelmi és

nemzetmegtartó funkciók hangoztatásának tekintetében a szerb utópista szocialista Marković is ebbe a csoportba tartozik, de ő inkább azt húzta alá, hogy a zadruga a tulajdon és munkaszervezés tekintetében közel áll a kommunizmushoz. (Itt lehet megemlíteni, hogy Utješenić könyve kapcsán Marx és Engels is foglalkozott a zadrugával, de ők épp a nyugati szocializmus ellentétét látták benne, mivel a zadrugatagok a parasztsághoz tartoztak.)

A másik felfogás szerint a nagycsalád nem kifejezetten délszláv jelenség, hanem egy szükséges szakasz az emberi társadalomfejlődésben (Laleveve), és így más népek is átélték ezt az etapot, a zadruga egyszerűen a primitív (hagyományos) gazdaság és társadalom egyik családformája, tehát nincs nemzeti meghatározottsága. A modern társadalom, a modern államigazgatás kialakulásakor, a pénzviszonyok fejlődésével a zadrugák felbomlanak. Az intézmény hosszú fennmaradásának oka a sokáig tartó idegen megszállás, feudalizmus, az adóztatás rendje és a jogszolgáltatás volt.

Voltak katatók, akik a zadrugák kialakulását a földrajzi környezettel, a hegyes vidékekkel hozták kapcsolatba (Cvijić), míg többen úgy vélték, a zadrugák kialakulása a korábbi, bizánci adórendszerrel áll kapcsolatban (az adókat kéményenként, tehát házanként hajtották be, ezért a kisebb adó érdekében több kiscsalád egyesült), és ez a rendszer mind a szerb államban, mind pedig a török időkben megmaradt (Stojan Novaković).⁶

A zadrugák szerepének változását, majd felbomlását többek között a jogalkotás folyamatán keresztül követhetjük nyomon. A társadalmi-gazdasági változásokat, illetve a politikai szándékokat, az ingadozást a zadrugák felbomlása engedélyezésének és megtiltásának tekintetében leginkább az öröklés rendjét megszabó és a tulajdonjoggal kapcsolatos törvénykezés mutatja.

Zadrugák Szerbiában

A zadrugákra az első jelentősebb utalás Dusán törvénykönyvében található: szerepel benne a családtagok egymás iránti felelőssége. A középkori források tanúsága szerint az uralkodók bizonyos adókat és szolgáltatásokat személyekhez, míg másokat a háztartásokhoz kötöttek. A kevés fennmaradt forrás azt mutatja, hogy a nagyobb adók és szolgáltatások érdekében az uralkodók igyekeztek a zadrugákat visszaszorítani. A török hódítás idején ismét felértékelődött a szerepük.⁷ A törökök hosszú uralmuk idején nem avatkoztak be a zadrugák életébe, mint III. Musztafa 1766. szeptemberi fermanja is mutatja: a szerbek nyugodtan élhettek a zadrugák keretei között, a törökök elfogadták azt az adókivetés egységül.⁸ A törökellenes felkelések idején a zadrugák sok katonát állítottak ki, ezért Karadjordje fejedelem 1808-ban és 1812-ben kategorikusan megtiltotta felosztásukat.

A zadrugák felbomlására és osztódására akkor került sor, amikor tagjainak száma úgy megnövekedett, hogy a családi gazdaság már nem tette lehetővé mindenki számára a megélhetést. A zadrugák felosztásának több formája is ismert. A teljes kiválás során új háztartások keletkeztek, s a kiválók önálló gazdálkodásba fogtak. A részbeni kiválás során az egyes családok önálló háztartást vezettek, de a földet továbbra is együttesen művelték meg. A harmadik forma az egyes személyek önkéntes vagy kényszerű kiválása volt.⁹ A zadrugák felosztását első ízben – bizonyos feltételek mellett – Obrenović Miloš fejedelem uralkodása idején, 1836-ban engedélyezték. Eredendően ő a fenntartás mellett volt, ezért arra utasította a járási előljárókat, hogy

„ügyeljenek, a családok ne bomoljanak fel... de ha elég indokot látnak... engedélyez-
zék a felbomlást”.¹⁰ A rendelkezés azt mutatja, hogy a felbomlási folyamat ekkor már
elkezdődött, és már előre is haladt.

A zadrugák jogi helyzetében a nagy változást az 1844. évi polgári törvény-
könyv jelentette, amely biztosította a tulajdonnal való szabad rendelkezést. A tör-
vénykönyv nyugati mintára készült, de tartalmazta a korábbi szokásjogi elemeket is,
így az 507–510. paragrafusok a zadrugák hagyományos jogi rendjét írják le (közös,
fel nem osztható tulajdon, a magántulajdon korlátozott volta, a starešina jogai). Más
részek viszont (pl. az 515. és 521. paragrafus) viszont ezzel ellentétes megfogalmazá-
sokat tartalmaznak, eszerint a tulajdon többé már nem kollektív jellegű. Az örökléssel
foglalkozó rész úgy rendelkezik, hogy az apa tulajdonát a fiúk egyenlően felosztva
öröklik. A törvénykönyvet kiegészítő 1859. évi törvény lehetővé teszi a fiútestvér
nélküli lányok öröklését. A törvénykönyv megengedi a zadrugák felbomlását is.¹¹ Ezt
megerősíti egy 1846. júniusi rendelkezés is, amely utasításba adja a járási vezetőknek,
ne akadályozzák a kiválást.¹² A törvény rendelkezik a kiválás módozatairól is, de
mindenképpen említésre érdemes, hogy a tagoknak megállapodásra kellett jutniuk
egymással, ha másképp nem megy, választott bíróság előtt.

Az 1844-es törvénykönyv alapvető jelentőségű a polgári tulajdon értelmezésé-
ben, de mint sok más esetben is, a nyugati minták átvétele nem teljesen felelt meg a
szerbiai társadalmi viszonyoknak, amivel a törvényalkotók is tisztában voltak, ezért
ennek köszönhető a zadrugákkal kapcsolatos felemás törvényhozás. A törvénykönyv
azonban megfelelt a változások irányának, segítette a már megindult felbomlási fo-
lyamatot. (A későbbi jogszabályok csak igen speciális esetben ismerték el a közös
tulajdont.)

A felbomlási folyamat üteméről nem rendelkezünk pontos statisztikai adatok-
kal. Bizonyos becslések szerint a század elején és közepén az átlagos zadrugalétszám
10–30 fő volt. A 19–20. század fordulója körüli népszámlálások már azt mutatják,
hogy egy háztartásban átlagosan 6,2 fő élt, és a háztartásoknak mindössze 2%-ában
élt 15 főnél több ember. Az 1890-es népszámlálás szerint a vidéki háztartások 46%-
ában 6–10 ember élt, 8%-ában 11–15 fő, és csak 2%-ában élt 15 fő fölött. Igen
jelentős volt a 4-5 fős háztartások aránya (27%) is. Mindez azt mutatja, hogy a
zadrugák felbomlása a század végére, az első világháború kitörésének idejére általá-
ban befejeződött.¹³

A zadrugák felbomlása és a polgári törvénykönyv által bevezetett öröklési rend
nagyban elősegítette a földbirtokok felaprózódását. Mivel nem voltak nagybirtokok,
újabb földterületek pedig nem álltak rendelkezésre, illetve a fejletlen ipar és kereske-
delem sem vonzotta magához az agrárnépességet, a 19. század végére kialakult a
szerb mezőgazdaság kisbirtokos jellege. 1897-ben az átlagos birtokméret 6,45 hektár
volt, a háztartások 27%-a nem rendelkezett a család ellátásához szükséges 2,5–5 hek-
tárral.¹⁴

Zadrugák a határőrvidéken

A 16. századi török hódítás nyomán a horvát–szlávón vidékek közvetlenül határosak lettek az Oszmán Birodalommal. Jelentős számú ortodox vlach és katolikus bunyevác érkezett a meghódított részokról a később határőrvidékké szervezett területekre, így megkezdődött a későbbi századokban sok konfliktust okozó etnikai keveredés. A Dinári-hegységből érkezett vlachok minden bizonnyal magukkal hozták pásztorkodó életmódjukhoz alkalmazkodó nagycsaládi szervezetüket.

Az első letelepedőknek adott privilégium (1535) nem tartalmaz semmilyen utalást a zadrugákra, sőt az öröklést annak elvével ellentétesen rendezte: a vagyont a legidősebb fiú öröklí. Szembetűnő volt a törvényi rendelkezés és a gyakorlat ellentéte, ezért a későbbi statutumok (1630, 1737) már tartalmaztak utalásokat a zadrugákra, elfogadott formáknak tekintve azokat. A 18. század közepére azonban több vidéken megindult a bomlásuk, a horvát területeken nagymértékben csökkent a számuk, számos területen már csak a háztartások negyedét tették ki.

A 18. század közepén a Habsburg-hatalom elhatározta a határőrvidék átszervezését, az addigi őrszolgálat helyett 11 ezredet terveztek felállítani kb. 45 ezer katonával. A katonai állítást és a katonák ellátását a zadrugák szerepének növelésével biztosították: a törvények (1754, illetve a határőrvidékre vonatkozó alaptörvény 1807-ből) szigorú feltételekhez kötötték felosztásukat. A katonai szolgálatot továbbra is teljesíteni kellett, minimum három hadra fogható személynek kellett a zadrugában maradnia, ebből egynek rendelkezésre kellett állnia. A felosztott földterületnek elégnek kellett maradnia a katonáskodás költségeinek fedezésére, mindegyik új ágának legalább fél jobbágytelekkel kellett rendelkeznie (12–17 hold). A felbomlást mindegyik férfitag beleegyezéséhez kötötték a törvények, emellett az ezred parancsnokságának jóvá kellett azt hagynia. A szigorú feltételek gyakorlatilag a felbomlás megtiltásával voltak egyenlők. Mindez azt eredményezte, hogy a zadrugák ismét megerősödtek, sőt számos helyen az új betelepülők – olyanok is, akiknek a körében (pl. csehek, németek) addig nem volt jellemző – a helyi feltételekhez igazodva zadrugákat alapítottak.

A felbomlás folyamata azonban nem állt meg, engedély hiányában titokban folyt tovább. A család egy része – rendszerint az apa – a régi házban, gazdaságban maradt, a másik fele pedig a birtok neki szánt részén megkezdte a saját gazdaság kiépítését, esetleg egy ideig még közösen gazdálkodtak. Ezekben az esetekben a földbirtokot általában egyenlő mértékben osztották fel. A titkos felosztásoknak köszönhetően a családok átlagos nagysága a felére csökkent.

A 19. század közepétől a törvényi rendelkezések (1850, 1868) megkönnyítették a zadrugák bomlásának feltételeit. A gazdasági változások egyébként is aláásták működésük alapját, és a katonai szervezet változásával, a határőrvidék megszüntetésével, polgárosításával pedig a katonai fontossága is elveszett.¹⁵

Zadrugák Horvátországban

A horvátországi zadrugák felbomlása és ennek jogi rendezése szorosan kapcsolódott a jobbágyfelszabadításhoz, a neoabszolutizmus korabeli „Habsburg-modernizációhoz”, a határőrvidék megszüntetéséhez. Az 1870–80-as évek egyik legnagyobb társadalmi problémájának a zadrugák megszüntetése és az egyéni, modernebb gazdasági formák megteremtése számított. A lassú kapitalista fejlődés következtében ez a folyamat nehezen, vontatottan zajlott, és csak kisszámú gazdaság alakult át valódi kapitalista gazdasággá, a többség valamilyen átmeneti állapotban maradt. Miközben a zadruга – tulajdon- és munkaformáival, önálló gazdálkodásával – akadályozta a modernebb viszonyok kialakulását, sokak szemében a paraszti életfeltételek és biztonság zálogát jelentette, amely egyszerre volt hivatott megakadályozni a pauperizálódást, valamint a szocializmus, kommunizmus behatolását a faluba. Ezzel magyarázhatóak a zadrugák megtartani igyekvő törekvések, illetve az, hogy sokszor ellentétes értelmű törvények és rendeletek születtek.¹⁶

A hagyományos viszonyokat megbontó törvények kezdetét a magyar országgyűlés által elfogadott és a király által szentesített 1836., illetve 1840. évi törvények jelentették, amelyek engedélyezték a jobbágyok költözését, a jobbágytelek felosztását és a polgári elveknek megfelelően szabályozták az öröklés rendjét. Ezekre a törvényekre való hivatkozással kezdődött meg a zadrugák bomlása a jobbágyfelszabadítás után. A jobbágyfelszabadítás során a zadrugatagok a jobbágytelkek tulajdonosai lettek, ellenben továbbra is érvényben maradt a zadrugák feloszthatatlanságát biztosító norma és a zadrugák jogi személyisége. A zadrugák bomlását megakadályozandó Jelačić 1850. április 7-én rendeletet adott ki, miszerint tilos a zadrugák felosztása, és a még le nem zárult felbomlásokat érvénytelennek tekintik.¹⁷

1852-ben a bécsi udvar bevezette az általános törvénykönyvet, amely nem ismerte el a közös birtoklást. A neoabszolutizmus bukása után 1861-ben a horvát parlament (sabor) elé került a zadrugák kérdése. Az előző évek jogi előkészítő munkájának eredményeként négy különböző tervezetet készítettek megvitatni. A végső elvi megállapodás szerint a zadrugák fennállását már csak ideiglenesnek tekintik, de kötelező felszámolásukra nem gondoltak, és nem határoztak meg földtulajdonmaximumot sem. A nagyobb földbirtokosok a zadrugák felbomlásától a szabad munkaerő megjelenését várták. A sabort azonban hamar feloszlatták, és így nem került sor a zadrugatörvény megalkotására.¹⁸

A következő országgyűlésen, 1865–66-ban ismét terítékre került a kérdés. A legnagyobb problémát továbbra is az jelentette, családonként vagy személyenként osszák fel a zadrugák földjét. A többség a felnőtt férfiak arányában való felosztás mellett foglalt állást. A horvát–magyar viszony rendezése azonban háttérbe szorította az agrárkérdéseket.¹⁹

Az első zadrugatörvényt végül 1870-ben – amikor már javában folyt a zadrugák felbomlása – fogadta el az unionista többségű sabor. Az általános polgári törvénykönyv alapján alapvető elvnek a (föld)tulajdonnal való szabad rendelkezést tekintették. A sabor elfogadta, hogy a zadrugák fokozatosan felbomlanak, s ennek megfelelően megtiltotta, hogy új tagokat vegyenek fel. A zadrugák tulajdonát családonként kell felosztani az 1856-os telekkönyvi állapotnak megfelelően. A családonkénti földtulajdon minimumát három hektárban határozta meg a törvény. (Akkor is tudták, hogy ekkora föld nem elegendő egy család megélhetéséhez.)²⁰ Az ezt követő törvények (1872, 1874, 1877, 1880, 1889, 1902) egyike sem tiltotta a zadrugák fel-

bomlását, a fő kérdés már a létrejövő gazdaságok földterület-minimumának meghatározása volt.

A zadrugák bomlása viszonylag gyorsan zajlott le. 1861-ben számuk még magasabb volt, mint a kiscsaládoké.²¹ 1880-as adatok szerint a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság 62%-a élt a zadruqa keretei között. 30%-a a még fel nem bomlott zadrugákban, 32%-a a titkosan felbomlottakban (a telek- és adókönyvek szerint még a zadrugákban, a gyakorlatban már nem ott élöket jelölték így). Horvátország összlakossága ekkor 1,2 millió fő volt, eszerint az elvben zadrugákban élők száma 531 ezer fő volt, a valóban fennálló zadrugák keretei között 257 ezren éltek. Mindebből az a következtetést lehet levonni, hogy a lakosság negyede sem élt már a zadrugák keretei között.²² 1895-ben a gazdaságoknak már csak egyhatoda kötődött a zadrugához.²³

A zadrugák felbomlásával nagyarányú társadalmi-gazdasági változások mentek végbe. A főleg önellátó, természetes gazdaságra épülő zadrugák felbomlásával Horvátországban is kisbirtokos struktúra jött létre. 1895-ben a birtokok 33,9%-a 2 hektár alatti, 33%-a 2–5 hektár közötti, 22,6%-a 5–10 hektár közötti, 7,6%-a 10–20 hektár közötti. A kisgazdaságok nagy része – anyagi és szervezési okokból – nem, vagy csak nehezen tudott az új követelményeknek megfelelni.²⁴

A felbomlás okai

A nagycsaládok Nyugat-Európában és Közép-Európa bizonyos területein már a preindusztriális korszakban is ritkaságszámba mentek, felbomlásukra Délkelet-Európában főleg a 19. század második felében került sor. A jelenséget, a családi és társadalmi viszonyok gyökeres megváltozását már a kortársak is felismerték, és azt is, hogy a teret nyerő eszmék az individualizmus irányában hatottak, valamint a jogalkotás új gondolatai, a magán- és egyéni tulajdon preferálása sem felel meg a zadrugaelvnek. A bomlás okait azonban gyakran emberi tényezőkkel magyarázták. Ezek között sokszor említették, hogy az egy zadrugában élő asszonyok nem férnek meg békésen egymással, mindegyikük uralkodni akar. A felbomlás indokai közül sűrűn említették a starešina önkényét, egyesek előnyben részesítését, valamint azt, hogy sokan nem hajlandók a közösségért dolgozni. A megváltozott lehetőségek közepette lanyhult a gyermek-szülő közti szeretet, kihalt a kölcsönös bizalom. Megváltozott a gyermekekhez fűződő viszony is. A közösség egyre kevésbé akarja nevelni és eltartani az éppen katonáskodók utódait, a zadrugatagok egyre inkább csak saját gyerekeikért akarnak dolgozni. Hasonlóan sokszor jelentkezett a felbomlás okaként, hogy a domácin halála után a tagok már nem tudtak megegyezni az új vezető személyét illetően. Az emberi természetből következik az önállósulási vágy, így már sokan nyűgnek érezték a zadruqa kötöttségeit.²⁵ Ezek az emberi tényezők valóban mind hozzájárultak a zadrugák felbomlásához, de nem szabad szem elől téveszteni, hogy a 19. század második felében a délszláv térségben is fokozatosan előtérbe nyomultak azok a gazdasági szervezetek, amelyek nem a családon alapultak. Megváltozott az állam pénzügyi rendszere, merev szerkezetükkel, tulajdonformájukkal a zadrugák a modern (liberális) gazdaság gátjaivá váltak. Megváltozott az adóztatás rendje is, a zadrugák helyett az egyes személy vált az adókiivetés alapjává. Mivel pedig az állam az adófizetést pénzben követelte, a zadrugák rászorultak, hogy piacra termeljenek. Ezzel egy időben, a közlekedési viszonyok fejlődésével fokozatosan bővült az ipari termékek iránti kereslet is. Iparcikkokkal a zadruqa nem tudta ellátni tagjait, s ily

módon is a piacra szorult. Ugyancsak a pénz- és piaci viszonyokhoz közelítette a zadrugákat a hiteligeny is. Hitelt viszont sok esetben csak személyeknek adtak.²⁶

Jelentős problémákat okozott a 19. század második felében megnövekedett agrárnépesség is. A zadrugák a szinte változatlan termelési módszereikkel nem tudták eltartani a növekvő népességet. Nagyobb földterületre egy idő után már nem lehetett kiterjeszteni a mezőgazdasági termelést. (Szerbiában például a 19. század első harmadában szinte korlátlanul állt rendelkezésre szabad föld, Miloš fejedelem egyik első intézkedése volt 1817-ben, hogy új lakosokat telepítsen az elnéptelenedett vidékekre, és „meghódítsa Šumadija erdőit”. A század későbbi időszakaiban ez a lehetőség megszűnt.) Ugyancsak az alkalmazott mezőgazdasági módszerek elavultságára mutatott rá a horvátországi agrárválság, és felvetette a föld intenzívebb megművelésének szükségességét, amelyre a zadrugák nem voltak képesek. (Más kérdés, hogy nem alakult ki korszerű mezőgazdaság sem.) A problémákra az első reakció a tagok vitája volt, majd egyesek saját erejükben bízva kiváltak a zadrugából.²⁷ Egyes zadrugák elszegényedtek, amely arra ösztönözte a tagokat, hogy kiscsaládi gazdaság kialakítását fontolgassák. A túlnépesedés következtében megnőtt a városokba való áramlás, a városban élők viszont már nem szívesen osztották meg keresetüket a zadrugatagokkal. Az egész délszláv térségre jellemző volt a tengerentúli migráció, ami szintén a zadrugák ellen hatott. A hazatérők már saját maguk akartak tovább gazdálkodni.²⁸

Ugyancsak a felbomlás irányában hatott, hogy a 19. század második felére megszűnt az a szerep, amit a zadruha a katonaiállás megkönnyítése érdekében betöltött. A felbomlást segítette elő a megváltozott jogalkotás is, bár ez inkább csak válasz volt a társadalmi folyamatokra. A Szerbiában 1844-ben bevezetett polgári törvénykönyv a római jogra épült, a jogrendszer modernizálója, a Dél-Magyarországról származó Jovan Hadžić az 1811-es általános ausztriai polgári jogot tekintette mintának, ez pedig ellentétben állt a szerb szokásjoggal, ami szerint a zadruha jogi személy, és a tagoknak közös tulajdona van, valamint a lányok ki vannak zárva az öröklésből.²⁹ Horvátországban is az osztrák polgári törvénykönyv bevezetése adta meg a végső lökést a jogi viszonyok átalakításához. Nagyban elősegítette a zadrugák bomlását, hogy a jobbágyfelszabadítás után, Szerbiában pedig 1833-tól a földtulajdonlás megváltozott. A gazdasági, államigazgatási, jogi és felfogásbeli változások együtt határozták meg a délszláv parasztság sorsát.³⁰

A felbomlás az egyes földrajzi tájakon különböző időkben kezdődött, és különböző intenzitással ment végbe. Korábban kezdődött a sík vidékeken, mint a hegyekben – szoros összefüggésben a közlekedési lehetőségekkel, az árutereléssel és a helyi társadalom strukturáltságával. A zadrugák felbomlása ellen hatott a törzsi társadalmak továbbélése (pl. Montenegróban és az albán vidékeken). Vallási vagy nemzeti különbségek alig játszottak szerepet a felbomlás ütemét illetően.³¹

A zadrugahagyomány nem tűnt el számuk rohamos csökkenésével. A két világháború között az agrárhelyzet és agrártársadalom feltételeinek javítása körüli vitákban gyakran merült fel mint ismét megvalósítandó modell. Számos vélemény szerint meg-felelő, modern gazdasági formát jelentett volna, mivel a kollektívizmus és a családi közösség elve alapján szerveződött. A zadrugagondolat megjelenése az 1920–30-as években inkább az akkori helyzet kritikájaként, útkeresésként értelmezhető, valódi megoldást az akkori problémákra nem nyújthatott.³²

Jegyzetek

1. *Calic, Marie-Janine*: Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung. München, 1994. 44–54.; *Sundhaussen, Holm*: Die Transformation des Dorfes und der Landwirtschaft im Balkanraum vom 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg. In: Südosteuropa Mitteilungen, 1996/4.
2. A nyugati szakirodalomban legtöbbször idézett definíció szerint a zadruga olyan intézmény, amelyet több egymással közeli vérokonságban vagy adoptáció útján rokonságban álló biológiai vagy kiscsalád alkot, amelyek a termelőeszközöket közösen birtokolják, a létfenntartáshoz szükséges terményeket, termékeket együtt állítják elő, közösen szabályozzák és ellenőrzik a tulajdont és a munkát. *Mosley, Philip*: The peasant family: the zadruga. In: Robert F. Byrnes (ed): Communal families in the Balkans. The Zadruga. Essays by Philip E. Mosley and essays in his honor. Notre Dame, Indiana, 1976. 19.; Az 1844-es szerbiai polgári törvénykönyv alapján: zadruga ott van, ahol szilárd rokoni szálak vagy a közösségbe való felvétel következtében fennáll a természetes élet- és vagyonszövetség. *Sundhaussen, Holm*: Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten. München, 1989. 72.; Az 1874-es horvátországi zadrugatörvényhez készült utasítás szerint „a zadruga olyan gyülekezet, amelyik 1) több családból... vagy 3) családokból vagy egyedülálló személyekből áll”, és az ilyen csoport urbéri vagy ahhoz hasonló földön közösségben él egy családő vezetője alatt. *Pavličević, Dragutin*: Hrvatske kućne zadruge. I. (do 1881). Zagreb, 1989. 22.
3. Elterjedésének főbb területei: a Dinári-hegység vidéke, Bosznia-Hercegovina hegyes területei, Észak- és Közép-Macedónia, a katonai határörvédék, a Vajdaság egyes részei, illetve Észak-Albánia és Montenegró törzsi területeire is jellemző a nagycsaládi forma. Az adriai tengermelléken ritkaságszámba tartozott. *Todorova, Maria*: Balkan family structure and the European pattern. Washington D. C., 1993. 148–149.
4. Idézi: *Burić, Olivera*: The zadruga and the contemporary family in Yugoslavia. In: Communal families in the Balkans. 133–134.
5. A zadrugák életére ld. még: *Novaković, Stojan*: Selo. Beograd, 1943. 147–180.; *Vinski, Zdenko*: Die südslawische Grossfamilie in ihrer Beziehung zum asiatischen Grossraum. Zagreb, 1938. 18–33.; *Vakarelski, Christo*: Bulgarische Volkskunde. Berlin, 1969. 253–261.; *Erlich, Vera*: Family in transition. A study of 300 Yugoslav villages. Princeton, 1966. 32–38.; *Tomasevich, Jozo*: Peasants, politics, and economic change in Yugoslavia. Stanford, 1955. 178–184.; *Kaser, Karl*: Familie, Verwandtschaft auf dem Balkan. Wien, 1995.; *Laslett, Peter-Wall, Richard* (ed): Household and family in the past time. Cambridge, 1977.
6. *Pavličević*: i. m. 18–122.; *Tomasevich*: i. m. 183–184.; Narodna enciklopedija Srpsko-Hrvatsko-Slovenačka. Zagreb, 1929. 1198–1200.
7. *Novaković*: i. m. 154–162.
8. *Jovanović, Aleksa*: Istorijski razvitak Srpske zadruge. Beograd, 1896. 21.
9. *Sundhaussen*: Historische Statistik. 72–73.
10. *Jovanović*: i. m. 39.
11. *Sundhaussen*: Historische Statistik. 72.; *Jovanović*: i. m. 95.; Narodna enciklopedija. 1207.
12. *Jovanović*: i. m. 41.
13. *Sundhaussen*: Historische Statistik. 73–74. és 124.
14. Uo. 197.
15. *Kaser, Karl*: Pregled razvoja kućnih zadruge u hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini. In: Jugoslovenski istorijski časopis, 1987/3. 7–15.; *Uő.*: Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slavonischen Militärgrenze, 1535–1881. Wien, 1997. 525–617.
16. *Pavličević*: i. m. 263.
17. Uo. 125–127.
18. *Gross, Mirjana-Szabo, Agneza*: Prema Hrvatskom građanskom društvu. Zagreb, 1992. 388.
19. *Gross, Mirjana*: Počeci moderne Hrvatske. Zagreb, 1985. 208–227. részletesen tárgyalja a vitákat.
20. *Gross-Szabo*: i. m. 388–390. A törvény szövegét közli: *Pavličević*: i. m. 300–304.
21. *Pavličević*: i. m. 160–162.
22. Uo. 256.
23. *Wandruszka, Adam-Urbanitsch, Peter* (Hg): Die Habsburgermonarchie. Band III. Die Völker des Reiches. 1. Teilband. Wien, 1980. 665.
24. Uo. 668.
25. *Jovanović*: i. m. 96–100.; *Bogišić*: i. m. 322–324. A későbbi szerzők is említik ezeket az okokat. *Vinski*: i. m. 37–38.; *Erlich*: i. m. 55.

26. *Novaković*: i. m. 150.; *Tomasevich*: i. m. 186–188.; *Calic*: i. m. 61–64.
27. *Pavličević*: i. m. 266.
28. *Tomasevich*: i. m. 188.; *Mosley*: The distribution of zadruga within Southeastern Europe. In: Communal families in the Balkans. 63.
29. *Sundhausen*: Historische Statistik Serbiens. 565.
30. A felbomlás okait összefoglalva érdemes idézni Rudolf Bičanić horvát történész gondolatait. A zadrugákat a pénzadó döntötte meg, ez az adó pedig a haladást és a polgári-bürokratikus állam berendezkedését szolgálja. A zadruga a kereskedők miatt hanyatlott, akik olcsó árukat hoztak, és pszichológiailag arra kényszerítették az embereket, hogy költsenek (divat, reklám). Miután megjelent a vasút, megbukott a zadruga, mert a vasút meggyorsította az áruforgalmat és a földhasználatot. A zadrugát legyőzte az ipar, amely lehetővé tette a zadrugán kívüli keresetet. A zadrugát a kapitalista piaccal való kapcsolat semmisítette meg, mert olyan erők függésébe került, amelyekre a választás már meghaladták a lehetőségeit. A törvények a konkrét gazdasági folyamatok kifejezői voltak, és nem volt akkor sorsfordító jelentőségük, mint amekkorát tulajdonítottak nekik. Idézi: *Pavličević*: i. m. 266.
31. *Mosely*: The distribution of zadruga. 66–67. Az 1930-as években felmérést végeztek, melyek eredménye szerint Boszniában a falvak felében, Szerbiában a negyedében voltak még régi típusú zadrugák. Az albán vidékeken a fiúk nem költöztek el családjuktól. *Erllich*: i. m. 45.
32. *Tomasevich*: i. m. 419–423.

**JÁN KOLLÁR ÉS A PESTI SZLOVÁK EVANGÉLIKUSOK
ASSZIMILÁCIÓJÁNAK PROBLÉMÁJA A 19. SZÁZAD HÚSZAS ÉVEIBEN**

Ján Kollár életútját végigkísérő monográfiával, mely kísérletet tette Pesten eltöltött harminc évének bemutatására is, még nem szolgált a tudomány. Nem csoda, ha a Kollár életműve iránt érdeklődő kutató számára felvetődik a kérdés, létezik-e egyáltalán autentikus Kollár-kép. Ján Kollár mintha mindenhol csak lábjegyzetként, jobb esetben az eszme- és irodalomtörténet egy fejezeteként szerepelne, akit a korszak interpretálása során nem lehet csupán egyetlen közép-európai nemzet történelmébe beilleszteni. Az eszme- és az irodalomtörténet területén viszont annyira meghatározó életműve, hogy kikerülni sem lehet. A Kollár-kutatás terén érzékelhető hiányosságok között a nemzetállami szemlélet, az adaptációs probléma látszik a legnagyobbak. A nemzetben való gondolkodás legszomorúbb következményeként azok a személyek maradtak ki a nemzeti panoptikumokból, illetve átértelmezve kerültek be oda, akik a nemzeti kultúrák határán tevékenykedve hitelesebb képét adják a kornak, mint a nagy nemzeti mintaképek.¹ Kollár életműve éppen multikulturális kötődései miatt ellenállt mind a historizálására, mind a kiradírozására törekvő kísérleteknek.

Ján Kollár költői fő műve, a Slávy dcéra című epikus szonettciklus, melynek újabb kiadásait minden esetben átdolgozta. Az irodalomtörténeti Kollár-kutatások hiányossága e téren is megmutatkozik. Az összefoglaló és monografikus munkákban csak jelzésértékűen villan fel az a háttér, ami miatt a kezdeti németellenesség mellett, a későbbi változatokban a Slávy dcéra egyre erőteljesebben a magyarok ellen irányult. Ez összefüggésbe hozható azzal, hogy Kollár személyes élményei közvetlenül megjelentek irodalmi munkásságában. A mitikus és történelmi személyiségek mellett nemcsak kora meghatározó alakjait, hanem a történelem szempontjából olykor jelentéktelennek tűnő személyes barátait, illetve ellenségeit is szerepelteti Slávy dcérájában. Ahogy az újabb kiadások folyamán szaporodik a kortársak száma a két utolsó énekben – melyek a szláv mennyszájba és pokolba kalauzolják el az olvasót –, oly mértékben válik uralkodó hangulati elemmé a magyarokkal szembeni averzió. A folyamat azonban fordítva is érvényes. Ahogy megjelentek a Slávy dcérában a magyarelles megnyilvánulások, úgy váltak a kezdeti méltató visszhangok elutasítóvá. S mivel a kritikák Kollár túlzásait hangsúlyozták, a magyar közvéleményben a Slávy dcéra mint a szláv gyűlölet terjesztője, s a ruszofil pánszlávizmus programja jelent meg.

Ján Kollár magyarthoni hazafiságát hangsúlyozva utasította vissza a prédikációiban és főként a Slávy dcérában megfogalmazott gondolatokból kiinduló vádak, melyeknek a sajtóban és a mindennapi életben is gyakran került keresztútjába.² Az 1830-as és főleg a 40-es évek nyelvi harcai során a magyar mozgalom már kialakult érvrendszerrel támasztotta alá nemzeti igényeit és utasította vissza a szláv nemzeti értelmiség alternatív programjait. Ezekben a vitákban gyakran találkozhatunk a sztereotíp gondolkodás jellemzőivel, amit rendszerint indulatos, expresszív kifejezőmód színezt. Az 1810-es évek legvégén, amikor Kollár Pesten megkezdte kápláni működését, a nemzeti nyelvek még papírizú és kabinet jellegű, bár lelkes művelőinek köszönhetően túldimenzionált propagálásáról van szó. Ebben a kezdeti szakaszban is már egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a nyelvi-nemzeti választóvonalak mentén zajló szlovák–magyar szekularizáció szétfeszíti a városi polgárság és bizo-

nyos egyházi szervezetek keretében az előző századokban kialakult, a különböző magyarhoni etnikumok képviselőit szolgáló alternatív és paritásos rendszer határait.³ A megnövekedett társadalmi mobilitás nyomását a régi, provinciális közösségek tartós, ám merev keretei már nem bírták feltartani. Az etnikai településterület hegyvidéki kis falvaiból egyre nagyobb számban kiáramló, a Duna-medence nagyobb városaiban, illetve vonzáskörzetükben egyrészt leteleplő, másrészt ideényjellegű munkát vállaló szlovákok többnyire védtelenek voltak az asszimilációs kihívásokkal szemben. A nyelvi és a kulturális környezet sem ösztönözte őket identitásuk megtartására. Bár az asszimilálódás elsősorban a mobil értelmiségi rétegeket jellemezte, ebből a társadalmi csoportból érkeztek az első nemzetvédő programok is. Az elmagyarosodó szlovák értelmiségiek jelentős része gyakran a magyarhoni német kultúra átkapcsoló állomásán keresztül jutott el a magyar nemzeti mozgalom lelkes támogatóiáig. A multikulturális kapcsolatok szempontjából ennek azért volt jelentősége, mert a szlovák etnikum használta nyelvjárást ismerte, ők közvetítették és interpretálták a szláv nemzetépítők nézeteit és igényeit a magyar közvélemény számára.

A szlovák szakirodalom nem kezeli a szlovákok identitásváltásának vizsgálatát kiemelt területként – a rendszerint erőszakosnak jellemzett magyarosítás témakörébe sorolja be, ami lényegében azt jelenti, hogy az elmagyarosodó szlovákok és általában az elmagyarosodás jelensége háttérbe szorul a szlovák nemzeti törekvéseket reprezentáló személyek és programok mögött. Kivételnek számít Tibor Pichler, aki a szlovák tudományban szokatlan, rebellis gondolatot fogalmazott meg 1998-ban megjelent, *Nemzetépítők és polgárok: a 19. századi szlovák politikai gondolkodás* című könyvében: „Az (össz)magyarhoni társadalom keretében és nem magyar lakosságú területein magyarónok (asszimilánsok) és nacionalisták versengtek egymással. Mindkét csoport ugyanabból a nyelvi közösségből származott, de eltérő álláspontot foglaltak el a hivatalos nacionalizmussal szemben.”⁴ Egyértelműen kimutatható, hogy ez a „versengés” volt az egyik legerősebb tényező a kollári életművet meghatározó hatások közül.

Ján Kollár a hagyományos etnokulturális kapcsolatrendszer felbomlását fokozottan élte meg Pesten, abban a városban, amely modellje és jelentős mértékben formálója volt a polgári és nemzeti folyamatoknak. Evangélikus káplánként, majd lelkészként életének legjelentősebb és legtermékenyebb harminc évét töltötte Pesten. Sziklay László, Fried István, Podhradszky György és Cselovszky Ferenc tanulmányai, melyek Ján Kollár pesti magyar kapcsolatait és a magyar mozgalomhoz való viszonyát tárták fel, jelentősen árnyalták az eszmei és irodalmi vonatkozásokra koncentráló hagyományos Kollár-képet.⁵ Ez idáig azonban kevés kísérlet történt a pesti evangélikus pap egyházi tevékenységének feltérképezésére. A pest-budai evangélikus egyházban zajló konkrét eseményekre reagáló prédikációk és különösen a gyászbeszédek történeti vonatkozásaikkal a pesti evangélikus szlovákok életét és Ján Kollár identitását illetően egyaránt fontos adalékokat kínálnak. Erre maga Kollár is utal prédikáció gyűjteményének I. kötetében, a bevezetőben: „Aki ezeket a prédikációkat minden részletében meg akarja érteni, és róluk igaz módon ítélni, annak bele kell helyeznie magát abba a kis világba és azokba a körülményekbe, ahol megszülettek, mert azok nagyrészt a hely termései; azok tartalmazzák bizonyos értelemben annak az egyháznak a belső történetét, melyben tartattak.”⁶ Kollár egyházi tevékenységének mozgatórugóit és fróri munkásságának motivációit a pesti evangélikus egyházban átélte több mint 13 éves vita jelentette, melynek Kollár mindvégig a középpontjában állt.

A személyét érintő, anyagi okok által generált konfliktussorozatnak, az egyesített evangélikus gyülekezeten belüli szlovák–német, majd szlovák–magyar ellentét jegyében vitathatatlanul nyelvi-nemzeti jellege volt. Az 1819-től 1834-ig tartó, számtalan kisebb-nagyobb összecsapással tarkított vita alapkérdése éppen Kollár jogállására vonatkozott: a pesti szlovák ajkú hívek jogosan tartanak-e igényt rendes prédikátorra, avagy elégedjenek meg a segédlekésszel? A konfliktus fokozatosan kiszélesedett, majd a nyelvi és szervezeti differenciálódást érintő újabb elemekkel kibővülve annyira elmérgesedett, hogy a kezdetben a pesti gyülekezet belső ellentétének látszó ügy – a folyamatos feljelentések és fellebbezések révén – a legfelsőbb fórumig is eljutott. A vitát lezáró 1833. február 7-i uralkodói rendelkezés törvényesítette a pesti evangélikus hitközség nyelvi elkülönülését, ami a pesti evangélikus egyházon belül a biblikus cseh nyelvű istentisztelet és oktatás jogos igényének, valamint a szlovák lelkesítő intézmény szükséges voltának elismerését jelentette.

A vita rekonstruálásához elengedhetetlen forráscsoportot őriz az Evangélikus Országos Levéltár. Soltész János iratanyaga a Pesti Szlovák Egyház gyűjteményben található, a 104. és 106. dobozban. Soltész János a vármegye táblabíróságán volt ügyvéd, és Kollár legaktívabb hívei között tartotta őt számon.⁷ A szlovák gyülekezet jegyzőjeként feladatai közé tartozott a német és szlovák tagok közötti per levezetésének lebonyolítása. A hagyatékban található hivatalos okiratok elenyésző száma arra utal, hogy ezeket a szlovák gyülekezet levéltárában őrizték.⁸ A Soltész-archívumban magyar, biblikus cseh, latin és német nyelvű, különböző egyházi és világi fórumokhoz címzett szlovák beadványok, deklarációk piszkozatai, a szlovák tagok részére érkezett végzések és a német fél véleményét és panaszait összefoglaló levelek másolatai, olykor eredeti példányai maradtak fenn.

A Soltész iratgyűjteményben található források közül azokat válogattam ki, amelyek választ adhatnak arra a kérdésre, hogy Kollár és hívei valóban magyar–szlovák szövetséget terveztek-e a német egyháztagokkal szemben. Erre a lehetőségre Fried István hívta fel a magyar tudomány figyelmét „Ján Kollár magyar környezetben” című tanulmányában: „A magam részéről az 1820-as, 1830-as esztendők fordulójának eseménytörténetéből ragadtam ki a Kollárral kapcsolatos részleteket. Igaz, itt is előtérben áll a nemzeti szervezés feladata, a magyarosítónak minősített kezdeményezéseknek Kollár erőteljes ellenfele, pest-budai léte azonban nem csupán önfeláldozóan vállalt küldetésstudatával határozható meg: a pesti evangélikus egyházközségen belül a német ajkú többséggel szembeni szlovák–magyar összefogásról gondolkodott.”⁹ Ezt az elméletet Fried István 1971-ben megjelent szlovák nyelvű tanulmányában fogalmazta meg. Igazolásként az említett Soltész-archívum néhány iratát hozza, az 1820-as, 1827-es és 1828-as évekből. Ezekben magyarul és latinul olvasható a tót-magyar eklézsia, illetve a humillimi servi ecclesiae... Pestano-Budensiae Hungaro-Slavicae Commembra, illetve a Coetus slavico-hungaricus ecclesiae elnevezés. Mindez Fried István szerint elégségesnek látszik annak megállapítására, hogy Kollár a németekkel való vitájában a magyarokkal tervezett szövetséget. A helyzetet ugyan bonyolítja, ahogy Fried István is megjegyzi, hogy más dokumentumokban a szlovákok a német–magyar egyházra panaszkodtak.¹⁰ Ennek ellenére is úgy véli a szerző, hogy „1820-ban Kollár agitációja és lemondással való fenyegetőzése következtében erős jelei voltak a szlovák–magyar szövetségnek”.¹¹ Fried István tehát egyrészt azt állítja, hogy létezett egyfajta szövetség megteremtésére irányuló kísérlet, másrészt, hogy ennek az együttműködésnek Kollár volt a kezdeményezője.

Elgondolkodtató azonban, hogy Kollár írásaiban és magánlevelezésében még hasonló törekvésről sem tett említést. Sőt, a biblikus cseh nyelvű iratokon ilyen elnevezés sehol sem olvasható. Az elhallgatásra magyarázatot adhatnának az 1820-as évek második felének eseményei, amikor a politikai közéletben és a sajtóban is egyre érezhetőbbé vált a magyar mozgalom lendülete. A kulturális sajátosságai fenntartásáért harcoló pesti evangélikus szlovákok számára ekkor válhatott nyilvánvalóvá, hogy ez a kezdeményezés vakvágány volt. A 1830-as és 1840-es évek nyelvi küzdelmeinek fényében, mely az evangélikus egyházon belül az uniótervbe torkollott, pedig biztosan kijelenthető, hogy a magyar egyháztagok sem szívesen ápolták volna egy szlovák–magyar összefogás hagyományát. Ha megfogalmazódott is a szövetségre irányuló elképzelés, főleg a 19. század második évtizedének első felében, még nem lehetett gyakorlati jelentősége, hiszen a magyar egyháztagok száma ekkor pár tucatra ha rúghatott, tehát szerepük és befolyásuk is jelentéktelennek számított.¹² A felvázolt gondolatmenet még nem ad magyarázatot arra, hogy a későbbi fejlemények ellenére miért használták a szlovák egyháztagok a „tót-magyar” elnevezést.

A magyar–szlovák szövetség kérdését új megvilágításba helyezi, ha összekapcsoljuk a magyarosodás és németesedés folyamatával. Egyrészt tény, hogy az evangélikus egyház tagjainak túlnyomó többsége német vagy szlovák származású volt. A magyarok kisebbséget alkottak az evangélikus egyházon belül, és számbeli gyarapodásukat éppen az asszimiláció folyamata segítette elő. Ez a folyamat az 1820-as években még kezdeti szakaszánál tartott. A Pestet körülölelő települések evangélikus gyülekezetei még többnyire szlovák többségűek voltak. 1793-as adatok szerint a Pest megyei szeniorátus 21 evangélikus gyülekezetéből 15 teljesen szlovák volt.¹³ A folyamatosan délre települő szlovákok miatt még az a panasz is elhangzott, hogy eltótosítják a Duna és Tisza belső medencéjének evangélikus egyházait: „Az még nem történt meg, Magyarok vagy Németek a tótokat elnyomták volna. Ellenkezője annál inkább. Hiszen az eredetileg magyar és német aug. ev. eklézsia, mely előtte Magyar és Német volt, most egészen eltótosodott és a Tiszai Superintendentiában csak 4, a Bányaiban 3 magyar eklézsia vagyon.”¹⁴ A református–evangélikus unió tervének is ez volt az egyik, több esetben is megfogalmazott oka.

Szintén tény, hogy a magyarosodást siettető törekvések kezdeményezői és támogatói között nagyszámú evangélikus asszimiláns volt. Zay Károly például, akinek neve a fent említett uniós törekvésekkel forrt össze, Gašpar Fejérpataky-Belopotocký (könyvkiadó, színházszervező, a Tatrín társalapítója) önéletírása szerint 1847-ben még családi körben is használta a szlovák nyelvet.¹⁵ Thaisz András szerkesztő személye még közelebb visz minket a pesti gyülekezethez, hiszen egyházi ügyekben több esetben is ellentétbe került Kollárral.¹⁶ A gömői papcsaládból származó lapszerkesztő 1825-ben, a Tudományos Gyűjteményben megjelent cikkében pontokba szedve sorolta fel a „magyarosítók tízparancsolatát”, melyek között ilyenek szerepelnek: „Szivassuk be az annyok’ tejjével gyermekeinkbe a’ magyar nyelvet (...) idegen nyelvre tsak akkor tanítassuk gyermekeinket, midőn már a’ Nemzeti nyelvet tökéletesen tudják,’s nem félhetni többé, hogy elkortsosodjanak.”¹⁷ A szlovák identitás megteremtéséért küzdők szemében Thaisz volt a nemzetüket elhagyó szlovákok modellje, nem véletlenül sorolta őt Kollár a szláv pokolba a Slávy dcéranban.¹⁸ Az asszimiláció kérdésében Kollár mint pap is érdekelve volt. Prédikációiban gyakran panaszkodott az elnemzetietlenedőkre, és óvta híveit attól, hogy nyelvüket szégyelljék és elfelejtsék: „Ne kövessétek soha azon vigasztalódók példáját, akik úgy vélik,

hogy rögtön nagyobb urak lesznek, ha nyelvüket gyorsan elfelejtik, és idegennel kezdenek hencegni.”¹⁹

A pesti evangélikus szlovák hívek elmagyarosodása, illetve elnémetesedése összetett folyamat volt. A pest-budai evangélikus közösség vagyoniilag és személyében is tekintélyesebb tagjai, akiknek aktivitásán és anyagi áldozatvállalásán nyugodott a gyülekezet működése, kivétel nélkül többnyelvűek voltak. A többnyelvűség azonban a hívek nagy részére jellemző volt. Konkrétan ez azt jelentette, hogy a kulturális-etnikai jellegű ellentétek nemcsak nyelvi és szervezeti elkülönült, saját nyelvi és liturgikus hagyományokat ápoló csoportok között alakultak ki, hanem a csoportokon belül is. Kollár egyházi tevékenységének egyik legmarkánsabb eleme éppen erre a problémára irányult: minden eszközt igyekezett felhasználni annak érdekében, hogy a biblikus cseh nyelvű istentiszteleteket látogató hívekből nyelvi és identitás szempontjából homogén csoportot hozzon létre. Az ellentéteknek a szlovák közösségen kívülre szorítása egyben azt is biztosíthatta, hogy a pest-budai gyülekezetben zajló nyelvi viszályok ellenére is hivatalában maradhasson.

Úgy gondolom, az ismertetett asszimilációs problémákat figyelembe kell venni a pesti szlovák és magyar evangélikus egyháztagok viszonyának értelmezésekor. Ezért az identitásváltás folyamatát szem előtt tartva térek rá a Fried István által felhasznált források részletesebb ismertetésére. A Soltész archívumában fellelhető források, melyekre Fried István hivatkozik, első olvasatra mintha a szövetség teóriáját erősítenék meg. Ha elenyésző számban is, de előfordult, hogy a szlovák tagok magyar nyelvű beadvánnyal fordultak a partikuláris, szeniorális és generális konventekhez, illetve az egyházi vagy világi hatóság által kiküldött deputációkhoz. Amennyiben a szlovák törekvések kezdeti szakaszát Kollár érkezésétől számítjuk, ahogy ez elfogadott a szakirodalomban, az első ilyen dokumentum igen korai időből, 1820. január elejéről származik.²⁰ Ezt a forrást azonban nem tekinthetjük önmagában, mivel egy dokumentumcsoport részét képezi. A magyar nyelvű beadvánnyal szinte egy időben készült egy biblikus cseh nyelvű is. Három fogalmazványa is fennmaradt, melyek közül az egyik bizonyosan Ján Dohnány (Dohnányi János), a szlovák tagok 1825 decemberében megválasztott inspektorának kezétől származik. Dolgozatom témájának szempontjából a magyar és a biblikus cseh nyelvű változat tartalma számos hasonló elem mellett inkább a különbségekkel jellemezhető. „Ezen pest-budai augsburgi evangélikus hitvallású egyház szlovák társtagjai” 1820. január 22. előtt terjesztették elő kérvényüket a pest-budai egyház konventjéhez.²¹ Kéréseiket, melyek egyike sem érintette személyesen Kollárt, hat pontban foglalták össze. Az első négy pont a szlovák nyelvű istentiszteletek, a temetés és az úrvacsora liturgiájával foglalkozott, elsősorban azt kérve, hogy „a szlovák istentiszteletek úgy tartassanak, ahogy az egész magyarhoni országunk²² más evangélikus eklézsiáiban régi időktől fogva tartott és fennmaradt.” Az ötödik és a hatodik pontban a gyülekezet szlovák tagjai gyermekeik vallási és iskolai nevelésével kapcsolatos elvárásaikat fogalmazták meg. Egyrészt a nyári istentiszteletek után, a szlovák pap által tartandó katekizáció iránt, másrészt olyan kántori és orgonista feladatot is ellátó külön szlovák iskolai tanítóra tartottak igényt, aki a magyar és a német nyelvet is ismeri. Az utolsó feltételt azzal a céllal terjesztették elő, hogy gyerekeik ne csak hittani kérdésekben, hanem a német és a magyar nyelv ismeretében is fejlődjenek.²³ A szlovák tagok tehát már közvetlenül Kollár hivatalba lépése után határozott programmal fordultak a konventhez, ami feltételezi, hogy problémáik és igényeik megfogalmazására saját gyűléseket tartottak.

A magyar nyelvű forrás ezt a feltételezést igazolja. A fogalmazvány a „köz fő gyülekezetet” (tehát a hivatalos, egyesített gyülekezet) vezetőit tudósítja a, Pesti Evangelica Ágostai Vallást követő Tót-Magyar Eklesia” gyűléséről, melyet 1820. január 6-án tartottak.²⁴ A magyar fogalmazvány tartalma 1820-ban még nem utal arra, hogy megosztottság lenne a szlovák közösségen belül, más szempontból azonban van jelentősége. A beadványból kiderül, hogy a „Tót-Magyar” tagoknak a liturgiai kérdések rendezésénél átfogóbb jellegű terveik voltak, melyek az érdekérvényesítési és önállósulási törekvések intézményes kereteit is érintették. A biblikus cseh nyelvű kérelemben is említett szlovák tanítói státusról megtudhatjuk, hogy generális konventhez már előzőleg beadtak egy kérvényt, melyben egy második, elsősorban szlovák feladatokat ellátó kántor szükségességét hangsúlyozták. A konvent nem zárkózott el ettől az igénytől, de csak azzal a feltétellel adta beleegyezését, ha a kérelmezők az új kántor fizetéséből évi 200 Ft-ot a maguk erejéből fundálnak. Ezután a „Tót-Magyar” egyháztagok január 6-i gyűlésükön újra tárgyalták az ügyet, és úgy határoztak, hogy a második kántorra ilyen feltételek mellett is igényt tartanak.

Az önállóság, illetve ekkor még inkább csak az érdekképviselő intézményes hátterének megteremtésére irányuló törekvésként a szlovák–magyar tagok gyűlésükön két egyháztagot választottak meg a „tót-magyar nyelven előadandó” istentiszteletek felvigyázására.²⁵ Az új funkciókhoz rendelt kötelezettségek közül kettő érdemel említést: részt kellett venniük a konventeken, s felelősséggel tartoztak határozatainak végrehajtásáért, és a helyi szlovák gyűlésen hozott végzések, valamint a jövőben ugyanazon fórumon elhatározott intézkedések teljesülését illetően is felelősséggel tartoztak. Nem kevésbé fontos, bár még távoli cél volt az a szándéknyilatkozat, mely szerint a közgyűléshez folyamodó egyháztagok már ekkor tervbe vették egy saját parókiális és iskolaépület felépítéséhez.

A magyar nyelvű beadvány tartalma megerősíti azt a megállapítást, hogy a pesti evangélikus gyülekezet szlovák tagjai már az 1820-as évek legelején határozott programmal rendelkeztek egyházi érdekeik érvényesítését illetően. Ez megkérdőjelezi azt a feltételezést, hogy egyedül a pár hónapja Pesten tartózkodó, tapasztalatlan Kollár érdemének tarthatjuk-e a szlovák hívek aktivizálódását, beleértve akár a Fried István által felvetett szövetség kérdését is. Másrészt az is kiolvasható belőlük, hogy valamilyen megosztottság létezett a közösségben. Erre leginkább a „tót-magyar nyelven” kifejezés utal, ami szerintem olyan értelmezési kérdéseket vet fel, melyek jobban jellemezhetők a szlovák iskola ügyében megfogalmazott, két forrás ismertetése során.

A pesti egyházi vezetés engedélyének megszerzése volt az első lépés a szlovák iskola megalapításához. A hivatalosan beterveztett szlovák igény jogosságát a konvent ugyan elismerte, de azzal a feltétellel, hogy az iskola felállításának anyagi alapjairól a szülőknek maguknak kell gondoskodniuk. A gyűjtés, melyhez nemcsak külföldi evangélikusok, hanem más hitvallású adományozók is hozzájárultak, eredményesnek bizonyult, és a szlovák iskolában, egyelőre csak bérelt épületben, megkezdődhetett az oktatás. A szlovák iskola működését biztosító alapítvány további támogatásra szorult. A pesti gyülekezet szlovák tagjai ezért adakozásra szólították fel hittársaikat. A gyűjtés egyik eszköze rölapok terjesztése volt az egyháztagok között. A Soltész-iratgyűjtemény iratai között található meg az erre a célra szolgáló felhívás.

A felhívás két példányban maradt fenn, az egyik magyarul, a másik biblikus cseh nyelven. A szövegből nem derül ki egyértelműen, de feltételezésem szerint a biblikus cseh verzió az eredeti, a magyar változat a fordítás.²⁶ A rölap szövege tám-

pontot nyújt ahhoz, hogy pontosabban értelmezzük a már említett „tót-magyar nyelven” kifejezést és a magyar nyelvű szövegekben használt „tót-magyar eklézsia” elnevezést. A „tót-magyar” nyelv kifejezés mai fogalmaink alapján értelmezhetetlennek tűnik. A problémára a szlovák iskola támogatására felszólító felhívás biblikus cseh változata kínál megoldást. Ebben a következő mondat szerepel: „...který gegj důležitost y wznal ale s tjm oswědčenjm aby se o prwnj základ sskoly slovensko-uherské sami rodičowé postarali.” Mindez magyar fordításban így hangzik: „... amely (a konvent) elismerte annak fontosságát (a kérését – M.L.), de azzal a kijelentéssel, hogy a szlovák–magyar iskola első alapjairól maguk a szülők gondoskodjanak.” A korabeli fordító ugyanazzal a problémával szembesült, mint a szöveg mai interpretálója. A biblikus cseh slowensko-uherský ugyanis lefordíthatatlan. Reformkori jelentése leginkább a tót-magyarhoni kifejezéssel adható vissza. Olyan magyarhoni iskoláról van tehát szó, melyben az evangélikus szlovákok irodalmi nyelve, a biblikus cseh a tanítási nyelv. Magyar fordításban ez a multikulturális összetettség leegyszerűsödik, és a „magyar” jelzővel etnikai-nyelvi jelleget kap. Hasonló módon „tót-magyarhoniaként” értelmezhető a tót-magyar nyelv kifejezés is. Kérdéses marad azonban, miért kellett ezt az uherskýt kihangsúlyozni. Egyrészt a szlovák magyarhoniság természetes és organikus identitás volt, mely ugyan a reformkorban kezdett felbomlani, de az egész 19. század során jelentős, bár a történelemtudományban ritkán hangsúlyozott jellemzője maradt a szlovák kultúrának. Másrészt a szlovák értelmiség emancipációs küzdelmei során szívesen hangsúlyozta őshonos voltát a Kárpát-medencében, amivel arra mutattak rá, hogy azonos jogú lakosai az országnak. A pesti egyház keretein belül, a német – akiket csak jövevényeknek tartottak – egyháztagokkal folytatott vitában, ha nem is hangsúlyosan, de a magyar nemzeti törekvések konkrét megjelenéséig jellemző lehetett ez az érv a szlovákok oldaláról. Hasonló lehetett a céljuk a magyar nyelvű beadványok tót-magyar eklézsiaként történő aláírásával is. Ez az értelmezés talán túlzottan leegyszerűsítettnek tűnhet, de bizonyosan közelebb áll a valósághoz, mint ha mai fogalmaink szerint magyarnak értenénk az „uherský” megnevezést. Ez a válasz kizárja a szlovák–magyar szövetség tervezésének felvetését, a két felhívás egy figyelemre méltó részlete azonban segítséget nyújt a pest-budai egyházon belüli szlovák–magyar viszony minőségének és változásának rekonstruálásához.

A szlovák gyerekek német nyelvű oktatásának hiányosságai és a szlovák iskola megalapításának, valamint anyagi támogatóinak felsorolása után a felhívás azzal a kéréssel fordul azon hittársakhoz, akik nemcsak a vallásban, hanem a nyelvben is rokonok, hogy támogassák a szlovák iskola ügyét. A támogatással ugyanis három cél megvalósításához járulnak hozzá. Bár a megfogalmazás módja eltérő, az első két cél tekintetében a két verzió lényegileg megegyezik. Egyrészt az oktatási feladatokat ellátó kántor a szlovák istentiszteletek rangját emeli. Emellett az iskola ügye jól szolgál az ifjúság számára, melynek a népes, „a természettől eltávolodott városokban” az egyetlen utat kínálja Isten megtalálásához és tiszteletéhez. A harmadik cél eltérő megfogalmazása azonban egy fontos differenciára utal a szlovák közösségben. A biblikus cseh verzió tartalmi fordításban ezt írja: „...és legvégül az anyanyelv megbecsülése, mely nem egyetlen, de legszebb eszköze annak, hogy a vallásosság a fiatal szívekbe oltódhasson.”²⁷ A magyar változat pedig így fogalmaz: „...végtére megnyeritek a Haza nyelvével igaz hazafiakat is nagyobb számmal, mert a magyar nyelvet más idegen, főképp német nyelv által tanulni hijába való törekedet, – hogy pedig a Tótság azzal könnyen megegyez, száz meg száz a példa...”²⁸

Úgy gondolom, vitathatatlan, hogy alternatív elképzelések megfogalmazásáról van szó, melyek között a nyelv funkciójának kérdése húzódik választóvonalaként. Ha tekintetbe vesszük a tót-magyar kifejezés felvázolt értelmezését is, az a tény, hogy biblikus cseh nyelvű szövegekben egyetlen esetben sem fordul elő ilyen elnevezés, felfogható lenne akár a magyar–szlovák összefogás elutasításnak is, ami egyértelmű elhatárolódást jelentene a pesti evangélikus szlovák közösség magyar és szlovák orientációjú része között. Ez a gondolatmenet szintén megcáfolja a szlovák és magyar tagok szövetkezési törekvéének feltételezését. Valójában ugyanis nem ideiglenes közeledésről volt szó két nyelvileg elhatárolódott, de egy szervezetbe tartozó közösség között – a tendencia éppen ellenkező irányú volt. A szlovák közösség keretein belül egy különülési folyamat zajlott le. Kollár számtalan esetben megfogalmazta, hogy a szlovák tagok közül sokan a magyarosodás és a németesedés útjára léptek. A szlovák közösségbe tartozó, de a magyar orientációhoz csatlakozó egyháztagok éppen a pesti magyar származású evangélikusok elenyésző száma és szervezetlensége miatt vagy a szlovák irányzat keretein belül igyekeztek érvényesülni, vagy a német egyházhoz csatlakoztak. A második lehetőség jellemzővé válása annak volt köszönhető, hogy Kollár és támogatói szubjektív és rajtuk kívül álló okok miatt nem tettek kísérletet magyar nyelvű istentiszteletet (is) igénylő híveik kielégítésére. Erre egy 1834-ből származó forrás is utal. A német–magyar gyülekezet szemére vetette az uralkodó részéről a vita lezárására kiküldött királyi biztosnak, Radvánszky Antalnak, hogy a pest-budai egyházat több levelében „Tót-Magyar” és német gyülekezetekre osztotta fel, mikor ennek éppen az ellenkezője volt igaz: „Gyülekezetünk eredetétől fogva gondoskodott a’ felől, hogy a nyilvános istentisztelet és egyéb egyházi végezmények a’ Magyar tagok számára nemzeti nyelven tartathassanak és tetethessenek; és mind a’ két eddig általunk beállítatva volt ígéhirdető tudott magyarúl.²⁹ A Tótoknak tetteleges elválása után is e’ gyülekezettől volt arra gondunk, hogy utolsó egyházi tanítónk hólta után se szakasztassék félbe a’ magyar istentisztelet; mig az alatt a’ Tótok nem tsak semi tekintetbe nem vették tetteleges pap választásokban a’ magyar nyelvet, és semmiképpen sem járultak a’ magyar istentisztelet létesítéséhez és fenntartásához, hanem inkább fel szóval jogszükitésről panaszkodtak, ha egyes tagjai e’ gyülekezetnek a’ kiket ők magokéinak tekintének, magyar nyelvbeni egyházi végezményeket kívántak, és ha ezek a’ magyar-német pap által teljesítettek, mint a’ ki egyedül vala képes, illy kívánatnak megfelelni.”³⁰

Arra, hogy a pesti evangélikus szlovák közösség keretein belül is jelentkező identitásproblémának voltak a szerveződés irányába mutató jelei, melyek Kollár programjával szemben alternatívát jelentettek, maga Kollár is utal egy átírásban fennmaradt levelében. Kollár 1826. december 9-én írt békéltető levelet ellenzékének.³¹ A hét év alatt, mióta Pesten az egyházért, iskoláért, a fiatalság neveléséért, a népéért, a „szlovák nemzetéért” dolgozik, sok mindent elért, de egy dolog nem sikerült, „...az ő szívüket meglágyítani, az egyház iránt a lelkesedés és szeretet tüzét meggyújtani bennük”. Bár nemegyszer hiába fordult hozzájuk ez ügyben, most még egyszer felteszi a kérdést hittársainak: „Minden egyes szlovák tag Pesten zöld és virágzó, mint az ág, csak ők maguk állnak köztünk, mint a száraz gally. Született szlovák létükre miért határolódnak el testvéreiktől?”³²

A hosszabban idézett levél utal egy Kollárénál nyelvi kérdésekben engedékenyebb irányzat jelenlétére és egyben arra is, hogy Kollárnak és követőinek sikerült háttérbe szorítaniuk törekvéseiket. Az 1820-as évek elején tehát nem magyar és szlovák egyháztagok szövetségéről volt szó, hanem a szlovák evangélikus közösségen

belüli magyar orientáció érvényesüléséről. Míg a közeledési törekvések esetén a pest-budai egyházi viszonyok ismeretében ez nehezen elképzelhető, az elkülönülési folyamatban már valóban lehetett Kollárnak kezdeményező szerepe. Ezek után talán nem túl merész az a feltételezés sem, hogy az anyagi alapok és létszámbeli problémák miatt csak nehezen és késve megalakuló magyar eklézsia bázisát jelentős mértékben szlovák származású, elmagyarosodó hívek alkották.³³

A szlovák gyülekezeti tagok egy csoportja tehát alternatívát jelentett a szlovák gyülekezeti tagok asszimilálódása ellen fellépő Kollár-program számára egészen 1828 márciusáig, amikor a generális konvent a szlovák segédlelkészi hivatal ellátásának feltételévé tette a magyar nyelvtudást,³⁴ ami végleg lezárta a korábbi együttműködés visszatérésének időszakát. Kollár több levelében is panaszkodik, hogy a generális konvent határozata szerint a pesti evangélikus egyházban nem szükséges a szláv prédikátor hivatalának fenntartása. Helyette oly módon kell káplánt választani, hogy abban a szlovák tagok mellett a magyarok és a németek is részt vegyenek. Kollár egyrészt hiányos nyelvtudása miatt, másrészt a közös választás rá nézve negatív következményeitől tartva arra készült, hogy végleg el kell hagynia a pesti egyházat.³⁵ Az 1828. március 23-i döntés nem volt előzmények nélküli. A magyar identitású és magyar szimpatizáns egyháztagok a szlovák–német vitában most már egyértelműen a német törekvések mellett foglaltak állást: „...végre előre bocsátván azt, hogy midőn azok, a kiknek embere a kit Tót papnak akarnak nem tsak Magyarul nem tud, hanem a Magyar nyelvnek legnagyobb esküdt ellensége; mi pedig nem tsak több esztendőktől fogva hirdettetjük, de a Fellsőbbség által is, egyszersmind Magyar Eklésziának el esmértettünk;– Magyar Tótoknak, vagy Tót-Magyaroknak merik magokat nevezni. – az a legkeservesebb és kemény fenytékre méltó kigúnyolása a Magyar Nemzetnek; – alázatosan kérjük a Tekintetes kiküldöttséget, méltóztassék hathatós eszközökkel értésékre adni a Tótoknak, hogy mi nem vagyunk fratres Germani – nem Caetus Germanicus, hanem Pest-Budai Ágostai Vallásu Evangelica Eklesia...”³⁶

Rövidesen megjelennek a sajtóra jellemző klisék is a vita irataiban: „És milyen alapon akarják ők a Magyarokat és a németeket adózókká tenni? Előjoguk van, mert hajdan övék volt az egész ország, amit a Magyarok elraboltak, németek pedig bejöttek. Így jussuk van az egész országot visszafoglalni, Tót vérből királyt választani, s kevés idő múlva a Volgától egész a Rhénusig a tótoknak kell uralkodniuk. Ezt akarják ők iskoláikban, ezt csepegetik a gyenge gyermekek sziveikbe, ezzel bátorítják magukat összejöveleikben, ebben erősíttetnek meg a prédikáló székéről, erre biztatja őket a Slavy Dcera nevezet alatt kiadatott könyve Kollár Jánosnak; s ebben segítettnek elő a Tót előljárók által. Ez, s nem az ő lelki idvességek a dolognak egész titkos rugója...” Ehhez még hozzátesszük, hogy Kollárt épp az említettek miatt nem akarta az eklézsia.³⁷ Ezek már kétségtelenül az újságok hasábjairól származó nacionalista sztereotípiák, melyek árnyékában semmilyen szlovák magyarhoniság nem élhetett meg. Valójában az asszimiláció és az asszimilációt támogató folyamatok miatt mások a reformkori nemzetiségi viták, mint a megelőző századokban, miattuk nem tartható fenn a paritásos alternatív rendszer.

Az asszimiláció problémája jelentős mértékben meghatározta a vitát és ennek eredményeként Kollár egyházi programját is. A szlovák hívek névjegyzékéből tudható, hogy a gyülekezet szlovák tagjai között sok volt a hajadon és szintén jelentős volt a vegyes házasságban élők száma.³⁸ Az első csoport Kollár értelmezésében veszélyeztetettnek számított, a második már az elnemzetietlenedés útján járt. Mindez hatással volt a szlovák stratégiára is. Erről szól Kollár 1833-as egyházi beszéde,

amely „Hogyan gyarapíthatjuk és gyarapítsuk ezen evangélikus szlovák egyházunkat?” címmel 1833-ban jelent meg Pesten.³⁹ A prédikáció kiadásával az volt Kollár célja, hogy a benne megfogalmazott gondolatok és szabályok mindig a gyülekezet szeme előtt legyenek, a barátok közt terjesszék őket, s az unokáknak és utódoknak is útmutatásul szolgáljanak.

Az egyházi célokat és teendőket felsoroló prédikáció alapján a zárt nyelvi közösség kialakítása fontos elem volt Kollár egyházszervező tevékenységében. Kifelé zártnak kell lenni, erre vonatkozik a tiszta házasságra, a gyerekek nyelvhasználatára vonatkozó intelem. Ugyanezzel van összefüggésben, aki nem követi Kollár helyesnek vélt útját az, függetlenül attól, hogy miért teszi ezt, híveinek és nemzetének elárulója. Kollár ezt a közösség-szervező tevékenységet az anyagi alapok biztosításával igyekezett alátámasztani. Emellett Kollár a szlovák egyház különállásának tárgyi, intézményi kereteit (saját templom, iskola, pecsét)⁴⁰ és mitikus panoptikumát⁴¹ is igyekezett megteremteni. Ideája azonban túlnőtt pesti egyháza határain. Bemutatott egyházi beszédének befejező részében kifejtett gondolata egyértelműen egy országos nemzeti egyház létrejöttének jegyében született. A pesti gyülekezetet ebben a folyamatban modellnek látatja, akikkel szemben a már felsoroltak mellett a következő igényt támasztja: „Mintának és példának kell lennetek nemcsak a hit szempontjából, hanem nyelvünk szempontjából is ebben az országban, nemzetünk minden fia és lánya számára ebben a veszélyes, felfordított időszakban, mikor oly sok egyházban maguk a lelkipásztorok juhaik hitszegő árulójaivá és népünk legdrágább kincseinek, azaz a nyelvnek, nemzetiségnek, ájtatosságnak szégyentelen rablóivá válnak... Ti a haza szívében vagytok, jötevő hatások van más országrészekre, egyházakra, különösen azokra, melyekből származtok, ahol soknak közületek még családja, testvérei, rokonai olyanok vannak, akik hasonló dolgokról, a nemzet műveltségéről, a nyelv magasztalásáról, mindkettő védelméről a veszélyek ellen, nem is álmodnak!”⁴²

A pesti evangélikus egyházban lezajlott, a gyülekezetet nyelvi választóvonal mentén megosztó, alapvetően anyagi indíttatású vita során kikristályosodott Kollár program már nem a felvilágosult gondolkodás szellemében megfogant, műkedvelő terv volt, amelyeneket a nemzetiségi irodalmárok, papok, kultúraszervezők, mint a magyar mozgalom alternatíváját, tucatjával készítették szabadidejükben. A nemzetiségi értelmiségieknek valódi modellt jelentő programok önkormányzatisággal rendelkező intézmények kereteiben születtek meg, ahol a munkamegosztás változása és a társadalmi mobilizáció hatására feléledő érdekellettek a napi gyakorlatban jelentkeztek és állították döntés elé a vallási-nyelvi identitásuk megőrzésére törekvő szlovákokat. Kollár és hívei vitája a pesti egyházban ilyen modell volt. A mikrotársadalmi szinten zajló küzdelmek eredménye kijelölte azt a teret, melyben a szlovák mozgalom alternatív, egymással versengő irányzatai mozoghattak. Szűk volt ez a tér, mert az asszimiláló tendenciák elleni agitációban a szlovák nemzeti törekvések védelmi állásokba kényszerültek, noha többségük a liberális eszmék híve volt. A különböző identitások ütközése révén kialakuló konfliktusok feloldhatatlansága zárójelbe tette a régi „tót-magyarhoniságot” alkotó identitáshierarchiát. Kollár vallási alapon álló, nyelvi és kulturális különállást hangsúlyozó alternatívát fogalmazott meg programjában. Nem a megelőző korszak emancipációs törekvéseiről volt már szó, hanem nemzetépítésről, pontosabban a nemzeti egyház kiépítéséről.

Jegyzetek

1. „Ha közelebbről megnézzük a nagy alkotók életútját (...) műveik gondolati tartalmát, arra juthatunk, hogy szinte mindannyian magukban vagy kis csoportjukban hordozták, átélték a pluralitást, és legnagyobb részük népek, hitek, rétegek határán, az establishmenten kívül élt és alkotott.” *Hanák Péter*: Alkotóerő és pluralitás Közép-Európa kultúrájában. In: *Európa vonzásában*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 226.
2. *Fried István*: Ján Kollár magyar környezetben. In: *Régió*, 1990/3. 159–160.
3. Összefoglaló tanulmány ebben a kérdéskörben: *Jozef Vozár*: Národnostné zápsy v stredoslovenských mestách a slovenské národné povedomie od 16. do polovice 18. storočia. In: *Historický časopis*, 1980/4. 554–577.
4. *Pichler, Tibor*: Národovci a občania: o slovenskom politickom myslení v 19. storočí. Bratislava 1998. 120.
5. *Cselovszky Ferenc*: Kollár János eszmei hagyatéka. In: *Lelkipásztor*, 1978/6. 351–356. *Fried István*: Ján Kollár magyar környezetben. In: *Régió*, 1990/3. 147–162. *Sziklay László*: Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten. Tanulmányok a csehszlovák–magyar kapcsolatok történetéből. Különnyomat. Bp. 1965.; *Podhradský György*: Kollár János és a budapesti Egyetemi Könyvtár kapcsolatai. In: *Magyar Könyvszemle*, 1978/6. 39–45.
6. *Kollár, Ján*: Nedělnj, swatečné i přiležitostné kázně a řeči. I. Pešť, 1831. Předmluva, III.
7. Soltész Jánosról *Ján Kollár*: Pohřebni početnosť, urozenému někdy P. Šoltisowi, tabulárnjmu advokatowi, we 41 roku, leta 1828 dne 17. Žáří zemřelému. In: *Kollár, Ján*: Nedělnj, swatečné i přiležitostné kázně a řeči. I. Pešť, 1831. 577–588. *Fried István*: Príspevok k poznaniu Jána Kollára a jeho pešťbudinských spolupracovníkov. 28.o. Biografické štúdie II. Martin, 1971. 25–41.
8. A szlovák gyülekezet levéltárának anyaga jelenleg nincs meg. Említést tesz róla: 1) A Budapesti Rákóczi úti evang. gyűl. Közgyűlési és presbitériumi jegyzőkönyv. 1836 jún. 1.-től 1847. júl. 17-ig. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Fondjegyzékben nem szerepel. 2) Památka bobrodincův cirkwe ewang. slowenské a. w. w Pešti obsahující Řeči, Werše a životopisi. W Pešti, 1845.
9. *Fried István*: Ján Kollár magyar környezetben. In: *Régió*, 1990/3. 150.
10. Például: *Chronologica Series Actorum et Datorum in Processu Ecclesiae Pestanae*. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 106. 1825./ 134. *Fried István* ezt a forrást nem említi.
11. *Fried István*: Ján Kollár magyar környezetben. In: *Régió*, 1990/3. 150.
12. Kollár saját kezű feljegyzése szerint 1826-ban 1316 szlovák, 1393 német mellett mindössze 99 magyar evangélikus járult úrvacsorához. Az állandó tagok száma, a németeket kivéve, jóval kevesebb volt. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 104. doboz.
13. *Žilák, Ondrej*: Po stopách Jána Kollára. In: *Evanjelický posol*, 1971. 125.
14. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 104. 1827. november 28. A Helytartótanács deputációjának.
15. „Pozsonyban a fogadóban hagytam a holmimat; tiszta ruhát vettem, így mentem Lúdvit Štúrhoz, és ott üdvözöltük egymást segítőivel, Nosákkal és Kučerával. Aztán elmentem Schwaiger és Wigand könyvkereskedőkhöz, Palkovič professzorhoz és gróf Zay Károlyhoz, az evangélikus egyház általános felügyelőjéhez. Mindannyian barátságosan üdvözöltek és fogadtak. Gróf Zay Károly háromnegyed órán keresztül németül, és egy egész negyed órát szlovákul beszélgetett velem és úgy nyilatkozott, hogy minden gyermeke beszél szlovákul. *Gašpar Fejérpataky-Belopotocký*: Vlastný životopis. Bratislava 1975. 106–107.
16. 1839-ben Thaisz például egy konventen Kollárra támadt, mert a szlovák kántor személye mindig cserélődik. Kollár tiltakozott a felvetés ellen. Aki őt nemzeti érzésében megsérti, a szlovákokat koszos nemzetnek neveze, azt nem tűri tovább. *Blaho, Pavel*: Ján Kollár v Pešti. In: *Ján Kollár, 1793–1852*. Sborník. Red.: František Pastmak. Český Akademický Spolek ve vídni. 1893. 30–48.; Thaisz András a pest-budai gyülekezet jegyzője volt 1834-ben, majd a presbitérium magyar részről delegált hatfős választmányának tagja. EOL. Pesti Egyház Levéltára. 72. Restaurált iratok.
17. *Thaisz, András*: Jelentés a Tudományos Gyűjtemények 1826-dik esztendei folytatásáról. In: *Tudományos Gyűjtemény*, IX/1825. 123–124.
18. Sláwy dcéra. Báseň lyricko-epická w pěti zpěwích od Jána Kollára s přádkem básní drobnějších. Wydání obnovené a rozmnožené. We Wídni. Tiskem P. P. Mechitharistů. 1852. Dodatek (z r. 1845–1851). Mezi zn. 574–575.

19. Slawnost Swatodussnj s památku poswěcenj chrámu (1824). 198–199. In: *Kollár, Ján*: Nedělnj, swatečné i přiležitostné kážně a feči. I. Pešť, 1831. 184–200.
20. 1820dik Esztedő Bóldog Asszony Hava 6dik napján a 'Pesti Evangélista Ágostai Vallást követő Tót-Magyar Eklesia részeseül közönséges gyülekezet tartatván; jelen woltanak a többiek között nevezetesen; [kitöltetlen, M. L.]melly alkalmatossággal e' következendők köztanácskozásba vétettek és határozattak. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye.
21. Slawnemu Conventu Ausspurskeho wiznány Ewangelickej Budjnsko-Pesstanskej Cyrkwy zpolu zhromaždenemu. Predgmenowanej Budjnsko-Pesstanskej Cyrkwy Ewangelickej Slowensky zpolu Vdowe swú zádost w ssesty Punktach obsahugjcy Wigewugu. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 106. számozott. 1817–28. 4. Dátum nem derül ki, Dohnány neve szerepel rajta. A Soltész-iratgyűjteményben, a 104-es számozatlan dobozban további két változat található. Az egyik verzió biblikus cseh nyelvű fogalmazvány, a másik változat átirás, hasábján biblikus cseh nyelven és latinul.
22. Uo. „... w druhich Slowenskych celeg kragne nassy Vherskeg...” más helyen „...w gjnich Wsseckych homych Slowenskych Cyrkwach...” (minden más felső szlovák egyházban).
23. Uo. „...aby totyžto Djtky nasse negen w Liternim Vmeny praweho Náboženstwý známoty a bazny Božy, ale y w rečy Vherskeg a Nemeckeg prospech wčinity mohly.” A szlovák egyháztagok igénye a haza nyelveinek ismeretére összhangban volt Kollár nézeteivel. Kollár ugyan gyakran és indulatosan vetette a szlovákok szemére, hogy szégyellik a nyelvüket, de ezzel nem tagadta a nyelvismeret praktikus és hasznos voltát: „Tanuljunk idegennyelveket is, különösen a hazánkban uralkodó szükséges nyelveket, de ne feledkezzünk meg arról, amit az Úr adott nekünk életutunkra. Az idegennyelvek arra jók, hogy az emberekkel érintkezni, eladni, vásárolni tudjunk ál-tala.” Slawnost Swatodussnj s památku poswěcenj chrámu (1824). *Kollár, Ján*: Nedělnj, swatečné i přiležitostné kážně a feči. I. Pešť, 1831. 198.
24. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 106. számozott. 1787–1821. 5. A javításokból és a hitelesítés hiányából következik, hogy piszkozat volt.
25. Uo. 1820 ból assz 6. Neveknék hely kihagyva, de nincs kitöltve. Későbbi forrás alapján Dunajszky és Dohnány volt a két megválasztott képviselő.
26. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 106. 1822–23. 5. és 6.
27. Uo. 6. „...a naposedly wážnost reči matefínské, která gestli ne gedíný aspon neywybornegssj prostředkegst se náboženstwý do mladých srdců neysnadnegí a neysstastnegi wstjipiti múže.”
28. Uo. 5.
29. Molnár Jánosról (1787–1819) és Kachlbrenner Józsefről (1819–1834) van szó.
30. Nagyságos és Királyi Tanácsnok és Biztos Úr! Pesten. Kis-Asszony hava 28^{án} 834. Alázatos szolgálói a' Buda-Pesti evang. Magyar-Német Gyülekezet. EOL. Pesti Egyház Levéltára. 72. Restaurált iratok.
31. Átirásban, csatolva a németek 1827-es beadványához N. 2 szám alatt. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 104. „Egyházunk felvirágzásáért kö-zösen és személyesen dolgozni miért nem akarnak? emlékezzenek arra, hogy ahol isteni és egyházi dolgokról van szó, ott az embernek más világi dolgokat és földi hasznót keresni nem kell, ott a kereszténynek istenen kívül szolgálnia senkit nem kell, sem feleséget, sem szomszédot, sem üzlete, ipara hasznát. Az igazságos dologért kiálló embert isten nem hagyja el. Fél, hogy egyházhoz való rajongása miatt kenyerét elveszti. Egyházunk megígéri neki a gondoskodást a szükség és hiány idején. Ezért még egyszer kérem őket, hogy szálljanak magukba.”
32. Bizonyos fenntartások éltek bennem, hogy itt valóban a szlovák gyülekezeten belüli ellentétéről van-e szó. Az utóirat szerintem eloszlatja a kételyeket: „Holnap konventünk lesz a szlovák iskolánkban. Invitálom önöket először hozzám 8-ra, és onnan együtt megyünk a konventünkre.”
33. Az uralkodói döntés értelmében a pesti evangélikus egyház 1833 márciusától német, szlovák és magyar gyülekezetre oszlott. 1834-ben jött létre az a szerződés, amely biztosította a gyakorlati megvalósítást. Magyar lelkész viszont csak 1837-ben hívtak meg Székács József személyében.
34. Kollár türethetően tudott magyarul. Az ezt bizonyító számtalan forrás közül csak egyet említek, ami alig ismert a szakirodalomban és kuriózumnak tekinthető. Az 1834-es egyesülési szerződés értelmében a lelkészek felváltva vezették a gyülekezet anyakönyvét. Amikor éppen más lelkészen volt a sor, magán anyakönyvet vezettek az általuk pasztorált kultusz kereszteléseiről, esketéseiről, temetéseiről. Ezt a magán anyakönyvet Kollár rövid ideig németül, majd 1847-ig magyarul vezette. Az egyházi szolgálat ellátását gyakran Kollár János aláírással igazolta. EOL. Pesti Egyház Levéltára. 97.
35. Ján Kollár levele Jozef Jungmannak, 1828. április 12. In: *Jozef Ambruš*: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská. 1991.

36. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 104. 1827. július 25. Pest v.megyének, a Tettes kiküldöttségnek. Az eklézsia kinyilatkoztatása. Magyar nyelvű.
37. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 104. 1827. november 28. A német tagok felelete a Helytartótanács deputációjának.
38. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 106. 1822–23. 1823. 12/a.
39. Gako my tuto naši evangelicko-slowenskau Cjrkew rozmnožowati můžeme a máme? Kázeň při výročnj památce posvěcenj chrámu ewangelického pešťanského w druhau slawnost letnic roku 1833, od Jána Kollára kazatele téže cjrkwé.
40. 1825. december 26-án, Kollár meghívólevelén használtak először saját pecsétet. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye.
41. Památka bobrodincůw cirkwe ewang. slowenské a. w. w Pešti obsahující Řeči, Werše a životopisi. W Pešti, 1845.
42. Gako my tuto naši evangelicko-slowenskau Cjrkew rozmnožowati můžeme a máme? Kázeň při výročnj památce posvěcenj chrámu ewangelického pešťanského w druhau slawnost letnic roku 1833, od Jána Kollára kazatele téže cjrkwé. 16.

A BELGRÁDI KONVENCIÓ

1918. november 3-án délután 3 órakor Diaz tábornok és Weber tábornok a Padova melletti Villa Giustiban aláírta a történelemben padovai vagy Diaz-féle fegyverszünetként ismert egyezményt, ami megszüntette a hadiállapotot az Osztrák–Magyar Monarchia és a szövetséges hatalmak között. A fegyverszünet „szépséghibája” az volt, hogy egyik aláírója, az Osztrák–Magyar Monarchia gyakorlatilag már nem létezett, s ez ahhoz a furcsa helyzethez vezetett, hogy bár a fegyverszünetet a kettős monarchia írta alá, de rendelkezéseit már Magyarországnak és Ausztriának kellett végrehajtani. További hiányossága volt, hogy rendelkezései csak az olasz frontra vonatkoztak, és a balkánit, amely ekkor a Száva–Duna vonalán állt, figyelmen kívül hagyták. Előírta ugyan a háború kezdete óta Ausztria–Magyarország által fegyveres erővel megszállt területek kiürítését, de a Padovában megvont demarkációs vonal – Horvátország elszakadása után – nem érintette a történelmi Magyarország határait. A magyar kormány csak fél nappal az egyezmény aláírása után, november 3-án éjjel 11 órakor szerzett tudomást a harcok beszüntetése mellett az „ezeréves határokat” is biztosítani látszó fegyverszünetről. S bár az egyezmény pótjegyzőkönyve szerint a Monarchia és az antant között november 4-én délután 3 órakor kellett beszüntetni a harcokat, a fegyverszünettel Magyarország számára még korántsem ért véget a háború.¹ Minden jel arra utalt, hogy a Balkánon Franchet d’Esperey tábornok parancsnoksága alá tartozó szövetséges erők, mindenekelőtt a szerb hadsereg, nem tartják magukra nézve kötelezőnek a Diaz-féle fegyverszünetet, és átkelve a Dunán és a Szávan folytatni fogják előrenyomulásukat Magyarország irányában.

Franchet d’Esperey már október 30-án megparancsolta a szerb hadseregnek, hogy ahol lehetséges, dobjanak át néhány tíz főből álló egységet a Duna, a Száva és a Drina mögötti területekre, hogy e csapatok megjelenését Ausztria–Magyarország területén be lehessen venni a kiáltványukba.² Ennek megfelelően Mišić vajda másnap kiadta a parancsot az I. és II. szerb hadsereg parancsnokainak, de egyelőre megtiltotta a további előrenyomulást.³ Párizsból azonban a szerb katonai vezetés olyan tartalmú táviratokat kapott, amelyek a mielőbbi előrenyomulást tették indokolttá. Pašić november 2-i táviratában Párizsból arra ösztönözte a szerb hadvezetőséget, hogy igyekezzenek mielőbb bevonulni Boszniába, a Bánátba, a Szerémségbe és a Monarchia egyéb területeire, mivel hamarosan aláírják a fegyverszünetet.⁴ Vesnić, a párizsi szerb követ a szövetségesek október 31-i tanácskozásán elhangzottak alapján azt táviratozta, hogy bármit is határoznak az északi irányú terjeszkedést illetően, azt Párizsban jóváhagyják.⁵

A szerb csapatok fenyegető közelsége, valamint a velük szembeállítható csapatok elhanyagolható száma, illetve Kövess tábornagy jelentése, amelyben teljesen reménytelennek ítélt minden ellenállást, mert „mindössze tízezer puska állítható szembe az antant seregekkel”⁶, megerősítette Budapest elhatározását, hogy az ország határainak biztosítása érdekében mielőbb fel kell vennie a kapcsolatot az antant seregek parancsnokaival. Mivel Diaz tábornokkal szinte lehetetlen volt kapcsolatba kerülni, s egyébként is úgy tűnt, hogy a kérdésben Franchet d’Esperey az illetékes, a magyar kormány utasította Kövesst, lépjen érintkezésbe a francia tábornokkal, miközben elhatározta, hogy miniszteri szintű bizottságot küld a tárgyalások folytatása.⁷

A parlamenterként Belgrádba érkező Kozmovszky József és Dormándy Géza vezérkari alezredeknek,⁸ éppúgy mint a visegrádi 45. hadosztálytól a II. szerb hadsereghez érkezett tiszteknek⁹ Mišić vajda utasítására november 4-én dél körül átadták Franchet d'Esperey előzetes feltételeit.¹⁰ Ennek értelmében Magyarországnak hat pontot kellett teljesítenie: 1.) Azoknak az erőknek, amelyek 15 kilométerre voltak a román határtól, a Dunától és a Szávától északra, valamint a Drina mentén és a Crna Gora-i határnál, le kell tenni a fegyvert és egy kilométert északra, illetve nyugatra húzódnuk, megengedve ezzel e zónának szövetséges megszállását. 2.) A dunai hadiflottát, s a Dunán, Száván, Drinán és az Adria meghatározott zónájában található hajóparkot érintetlenül hadiszákmányként át kell adni a legközelebbi szövetséges erőknek, s ezzel együtt minden kommunikációs hálózatot. 3.) A feltételekre 24 órán belül választ kell küldeni Belgrádba. 4.) Ezt követően teljhatalmú megbízottakat küldeni a fegyverszüneti tárgyalások folytatására. 5.) E feltételek közlését követően be kell szüntetni a hadianyag szállítását és a csapatmozgásokat. 6.) A szövetséges erők parancsnokai és a „*Jugoszláv Nemzeti Tanács*” vezetői, a jugoszláv csapatok és a flotta parancsnokai között biztosítani a szabad kapcsolatot az ellenséges területeken keresztül is.¹¹ Dormándyék a feltételeket ismertették a magyar kormánnyal, majd Budapest rádiótávíráta alapján közzétették, hogy jogukban áll tárgyalásokat folytatni az összes magyar csapatról a balkáni fronton és magyar területen, s a Dunától és a Drávától északra lévő nem magyar csapatokról, de Orsovánál a Dunától délre tartózkodó német csapatok nem tartoznak sem a magyar kormány, sem Kövess tábornagy alá, akárcsak a második pontban foglaltak. Jelezték azonban: az adott technikai körülmények miatt nem biztos, hogy az előirányzott 24 órán belül megérkezik a válasz, és ugyanez érvényes a hadianyag-szállítás és a csapatmozgások tilalmára is. Kijelentették továbbá, hogy a magyar kormány a szabad kommunikációs kapcsolatra irányuló feltevélt illetően csak a magyar területre vállalhat felelősséget. A fenti megjegyzések figyelembevételével a parlamentereknek a budapesti kormánytól és Kövess parancsnokságától felhatalmazásuk volt elfogadni az egyes és a kettes pontot, a hármas, négyes és az ötös pontot az említett feltételekkel, és a hatos pontot a magyar területre vonatkozóan.¹²

A magyar kormány tehát egymásnak homlokegyenest ellenkező értesüléseket kapott a fegyverszünetről. Míg Padovából úgy értesült, hogy az ott megkötött fegyverszünet Magyarországra is érvényes, addig Franchet d'Esperey az előzetes feltételekkel világosan tudtára adta a magyar kormánynak, hogy a balkáni frontszakaszra vele kell szerződést kötnie.¹³ Nem csoda, ha a magyar kormány és Károlyi ezt az ellentmondásos helyzetet nem tudta értelmezni, ezért azt a megoldást választotta, amelyik jobban beleillett az elképzelésébe: a külön fegyverszünetet, amely Magyarország számára az előzetes feltételek ismeretében és egyre fokozódó fenyegetettségében több szempontból is szükségesnek látszott.¹⁴ Károlyi úgy vélte, hogy a padovai egyezményt, miután nem vonatkozott a Balkánra, ráadásul az Osztrák–Magyar Monarchia nevében írták alá, Magyarországnak nem kell elismernie. Helyette az új, független, antantbarát és demokratikus Magyarország önálló fellépését és az önálló államiság elismerését is meghozó külön fegyverszünet megkötését tartotta előnyösnek. A kormány Berinkey Dénes igazságügyminisztert bízta meg a Belgrádba induló delegáció vezetésével. Döntéséről november 5-én táviratban értesítette Belgrádot, egyben ajánlólevelet kért a zavartalan utazáshoz.¹⁵ A magyar küldöttség¹⁶ azonban november 6-án hajnalban mégsem Berinkey, hanem Károlyi és Jászi vezetésével in-

dult útnak, hogy a szövetséges keleti hadsereg parancsnokával, Franchet d'Espereyvel tárgyaljon.¹⁷ A magyar küldöttség Belgrádba érkezésekor¹⁸ Franchet d'Esperey Sándor régenssel és Mišić vajdával még Nišben tárgyalt a Magyarország irányában megvonandó demarkációs vonalról, és a szerb vezérkar hadműveleti osztálya vezetőjének, Daniel Kalafatović ezredes kíséretében csak november 7-én indult Belgrádba.¹⁹

Míg Franchet d'Esperey úton volt Belgrádba, megérkezett Nišbe, a szerb főparancsnokságra Párizs szigorú parancsa, hogy a magyar képviselőkkel megkezdett tárgyalásai csakis az olasz hadszíntéren megkötött fegyverszünet rendelkezéseinek végrehajtására vonatkozhatnak, amelyek érvényesek minden frontra, és kerülnie kell a politikai kérdéseket. Petar Pešić ezredes, a szerb vezérkari főnök helyettese továbbította a táviratot Belgrádba, de egy kísérő táviratot is küldött Kalafatović részére, amelyben a főparancsnokság nevében utasította, hogy Párizs parancsát csak a fegyverszüneti tárgyalások befejezte után tudassák Franchet d'Esperey-vel. Ha pedig a kísérő távirat megérkezése előtt Franchet d'Esperey már tudomást szerzett Párizs utasításáról, akkor Kalafatovićnak meg kellett kérnie a tábornokot, hogy tisztán katonai okokból követelje a Bánát és a Bácska kiürítését a Maros–Szabadka–Baja–Pécs vonalig.²⁰ Még aznap este 21.45-kor Pešić újabb táviratban ismertette a szerb vezérkar álláspontját arra az esetre, ha Franchet d'Esperey a fegyverszüneti tárgyalások alkalmával hajlana a Temesvár–Zombor városoktól délre eső vonalra. A távirat szerint Kalafatovićnak a legvégső esetben közölnie kellett volna a tábornokkal, hogy az Szerbia számára elfogadhatatlan, és továbbra is hadban állónak tekinti magát Ausztria–Magyarországgal.²¹ Erre a lépésre azonban nem került sor, mivel a Franchet d'Esperey szálláshelyén a november 7-én este 7 órakor megkezdett tárgyalásokon fel sem merült, hogy a tábornok a Pécs–Szabadka vonalnál délebbre eső demarkációs vonalat jelöljön meg.

A konvenció

A tárgyalásokon részt vevők visszaemlékezéseikben hasonlóan írták le a magyar küldöttséget az első pillanatban nem sok jóval biztató találkozót.²² A félreértések elkerülése végett memoranduma felolvasása előtt Károlyi még egyszer rákérdezett arra, hogy a két tábornok közül (Diaz, illetve Franchet d'Esperey) ki jogosult a fegyverszünet megkötésére. D'Esperey határozottan magát jelölte meg.²³ Valószínűleg ennek a kategorikus válasznak tudható be: memorandumában Károlyi egyáltalán nem hivatkozott arra, hogy Magyarország már elfogadta a padovai egyezményt.²⁴ Miután meggyőződött, hogy a fegyverszünet kérdésében d'Esperey az illetékes, Károlyi ismertette kormánya célkitűzéseit. Magyarországot, elsősorban Wilsonra és az általa meghirdetett elvekre hivatkozva, semleges országgént említette. Késznek mutatkozott elfogadni a cseh és a délszláv állam megalakulását, de a határok megszabásánál felmerülő vitás kérdések eldöntését a békekonferenciára kívánta bízni, ami egyébként megegyezett Anglia és az USA elképzelésével.²⁵ Kérte a tábornokot, hogy amennyiben elkerülhetetlen az ország megszállása, akkor az legalább francia, olasz, angol vagy amerikai csapatokkal, de a gyarmati csapatok mellőzésével történjen.²⁶ A gyarmati csapatok és Wilson említése, sőt az egész memorandum, nem nyerte el a tábornok tetszését. Válaszában Magyarországot nem semleges, hanem legyőzött országnak nevezte, amelyet egyetlen intésére megsemmisíthetnének a csehek, románok, jugosz-

lávok és a szlovákok.²⁷ A találkozó érdemi részében azonban már nem mutatkozott ennyire ellenségesnek. Kijelentette, hogy csak a liberális nézeteiről és antantbarátságáról Nyugat-Európában is ismert Károlyira való tekintettel volt hajlandó fogadni a küldöttséget, és felszólította tagjait: tömörüljenek Károlyi köré, mert egyedül ő tud enyhíteni a helyzetükön.²⁸ A megállapodás mielőbbi aláírása érdekében, s hogy megkönnyítse a magyar küldöttség helyzetét, kész volt engedményeket tenni, és a tárgyi követeléseket csak tájékoztató jellegűnek tekinteni, amelyekről későbbi tárgyalásokon is megegyezhetnek. A magyar küldöttség megnyugtatót szolgált az is, hogy amikor Károlyiék a német csapatok távozására adott 10 napot kevesellték (Mackensen tábornoknak az Ukrajnából és a Bánátról kivont és Románia területén állomásozó mintegy 170 000 főnyi felfegyverzett hadseregéről volt szó), akkor a tábornok kijelentette, hogy nekik csak fel kell szólítaniuk őket a távozásra, s ha nem távoznak, nem tartoznak őket erőszakkal eltávolítani, „*a többi az antant dolga*”.²⁹

A szerződés végleges szövegének elkészítéséig a magyar küldöttség rendelkezésre álló idő alatt Károlyi és Jászi úgy döntött, hogy aláírása előtt egy táviratot küldenek Párizsba az antant legfelsőbb haditanácsának. A táviratban, hogy a szerződésnek politikai karaktert adjanak, kéri a magyar állam határainak garانتálását – Horvát-Szlavónországot nem értve bele –, a magyar közigazgatást a demarkációs területeken a béketárgyalásokig, valamint a szövetségesek közbenjárását a prágai kormánynál a szénszállító szerelvények továbbengedéséhez.³⁰ Miután a tábornok hozzájárult a távirat továbbításához,³¹ aláírták a feltételes szerződést, amelyben a magyar kormány kötelezte magát, hogy amennyiben kéréseikre kedvező válasz érkezik Párizsból, akkor részükről megkötöttnek tekintik a szerződést.³²

A feltételes szerződés aláírásának ténye bizonyítja, hogy Károlyi a konvenció tervezetét nem tartotta kedvezőtlennek. Olyannyira nem, hogy amikor a tábornok a szerződés végleges szövegéből kihagyta a 17. pont kitételét, az úgynevezett „*rendklauzulái*”, amely előírta, hogy amennyiben az ország területén valahol zavargásokra kerül sor, akkor az antantnak jogában áll azokat a területeket a saját igazgatása alá vonni, az azonnali s végleges aláírására gondolt. Ehelyett Stielly vezérkari századost és a tolmácsot Clemenceau válaszána bevárására hátrahagyva, november 8-án éjjel 1.30-kor kíséretével visszautazott Budapestre, hogy kérje a Nemzeti Tanács jóváhagyását a konvenció aláírásához.³³

A Károlyi elutasítását követő napokban tovább romlott Magyarország egyébként sem kedvező helyzete. A szerb főparancsnokság, mint láthattuk, már a magyar küldöttség Belgrádba érkezése kapcsán, november 7-én kilátásba helyezte, hogy akár d'Esperey ellenében is megszállja a Marosig, Szabadkáig, Bajáig és Pécsig terjedő területeket. A küldöttség elutazása után azonban a szerb csapatok nem d'Esperey tiltása ellenében, hanem a tábornok beleegyezésével folytathatták előrenyomulásukat a Vajdaság területére.³⁴ November 8-án a cseh csapatok is támadásba lendültek a Felvidéken. Eközben folytak a tárgyalások a románok újbóli beléptetéséről a háborúba,³⁵ és miután megteremtődtek az ország hadba szállásának külső és belső feltételei, Románia a Mackensen tábornoknak átadott ultimátumával és a mozgósítás elrendelésével november 10-én ismét belépett a háborúba.³⁶ A Párizsba küldött távirat sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Károlyiék elég későn, november 10-én hajnalban értesültek Párizs válaszárol, amelyben Clemenceau a tábornokot szűkszavúan, de határozottan utasította, hogy minden más kérdés kizárásával csak katonai kérdésekről tárgyaljon, és parancsát tekintse véglegesnek.³⁷ A november 7-én Belgrádban aláírt

előzetes szerződés tehát nem lépett életbe. Károlyi ugyan pozitívként értékelte, hogy Clemenceau kizárólag katonai jellegű intézkedéseket hagyott jóvá, miáltal az aláírandó konvenció rendelkezései nem tekinthetők véglegeseknek. A válasznak ezzel az interpretálásával, csalódását leplezve, valójában a Nemzeti Tanácsot és önmagát kívánta megnyugtatni. Nyilvánvalóvá vált, hogy az ország helyzetének további romlását megakadályozandó mielőbb alá kell írnia a tábornokkal a konvenciót, amihez a Nemzeti Tanács november 10-én egyhangúan hozzájárult, jöllehet a feltételeket az országra mért kegyetlen csapásnak minősítette.³⁸

A kormány Linder Béla tárca nélküli minisztert jelölte ki az aláírásra, aki kíséretével 11-én reggel 6 órakor Újvidékre, majd még aznap Belgrádba érkezett.³⁹ Franchet d'Esperey Szalonikiben értesült a magyar kormány döntéséről, és úgy határozott, valószínűleg a szerbiai útviszonyokról szerzett friss élmények hatására, hogy ő maga nem utazik Belgrádba, hanem Henrys tábornokot és Mišić vajdát hatalmazza fel az egyezmény aláírására.⁴⁰ November 13-án éjjel 11.30-kor magyar részről Linder Béla tárca nélküli miniszter, szerb részről Živojin Mišić, a szerb hadsereg vezérkari főnöke, a francia Keleti Hadsereg nevében pedig Henrys tábornok aláírásával megkötötték az úgynevezett belgrádi konvenciót, hivatalos nevén: „*Katonai konvenció, amely az Ausztria–Magyarország és a Szövetségesek között aláírt fegyverszüneti szerződés pontjait Magyarországra nézve megszabja.*”

A konvenció Keleten és Délen kijelölte a demarkációs vonalat, amely a Beszterce–Maros–Szabadka–Baja–Pécs vonal mentén húzódott. Az ennek megfelelő területeket nyolc napon belül katonailag ki kellett üríteni, de a közigazgatás továbbra is magyar maradt.⁴¹ Magyarországnak jogában állt kijelölni azokat a stratégiai pontokat, amelyek francia megszállását kívánatosnak tartotta, és amelyekről a szövetséges hadseregek főparancsnokának kellett végleges döntést hoznia.⁴² A 18 pontból álló konvenció a demarkációs vonalak kijelölése mellett előírta a magyar hadsereg leszerelését, 6 gyalogos és 2 lovas hadosztályban maximálva létszámát. Előírta továbbá, hogy a magyar kormánynak kötelessége Mackensen tábornok csapatait lefegyverezni és internálni, ha a megadott időre, a padovai fegyverszünetről számított 15 napon belül nem hagyná el Magyarországot. A konvenció biztosította a szövetséges csapatoknak Magyarország egész területére az átvonulási és tartózkodási jogot, és kötelezte Magyarországot hozzájárulni élelmezésükhöz, illetve szállításukhoz. A főparancsnokság rendelkezésére kellett bocsátani 3000 főnyi vasúti munkáscsapatot a szerbiai vasútvonalak, továbbá felszerelt utász- és távíráscsapatokat a szerbiai telefon- és távíróhálózat helyreállítására. Végül az utolsó pont kimondta a szövetségesek és Magyarország között az ellenségeskedések megszűntét.⁴³

Végzetes hiba, vagy elkerülhetetlen végzet?

A belgrádi katonai konvenció megítélése mindmáig vita tárgyát képezi a magyar történetírásban. Károlyi ezzel megnyitotta Magyarország „*kapuit*” az utódállamok megszálló csapatai előtt – miként azt a két világháború között a teljes magyar történetírás és a közvélemény vélte –, vagy pedig elébement a dolgok alakulásának, megpróbálta elkerülni a legrosszabbat, és a körülményekhez képest még előnyöket is sikerült biztosítania Magyarországnak számára? Az igazság ezúttal is a két állítás között van. A tények ismeretében túlzás azt állítani, hogy Károlyi volt a felelős az ország nagy részének

megszállásáért, de az a vélemény sem állja meg a helyét, miszerint a fegyverszünet aláírásával sikerült előnyöket biztosítani az ország számára. Való igaz, hogy a konvenció megalapozta a szerb hadsereg előrenyomulását, Erdélyben pedig megszüntette az egyetlen védhető vonalat, a Kárpátokat,⁴⁴ de az is tény, hogy a szerb csapatok már a konvenció megkötése előtt megkezdték a Dunától északra fekvő területek megszállását. A szerb főparancsnokság ugyanis Franchet d'Esperey utasítása értelmében már november 5-én elrendelte a Bánát és a Bácska megszállását a Maros–Szabadka–Baja vonalig,⁴⁵ és a szerb csapatok még aznap bevonultak Zimonyba (Zemun) és Pancsovára (Pančevo), november 6-án pedig Fehértemplomba (Bela Crkva).⁴⁶

Ami azt a vádat illeti, hogy Károlyi a súlyosabb feltételeket tartalmazó fegyverszünetet választotta a kedvezőbb Diaz-féle helyett, egyet kell értenünk Károlyi, Jászi és Garami megállapításával. Eszerint nem az volt a gond a konvencióval, hogy feltételei túl szigorúak voltak, hanem az, hogy azok nem lettek betartva.⁴⁷ A belgrádi konvencióban ugyanis azzal, hogy a stratégiai pontok magyar kérésre francia megszállás alá kerültek volna, benne volt a status quo fenntartásának lehetősége. Alkalmasság látszott tehát arra, hogy Magyarország megakadályozza az utódállamok, mindenekelőtt Románia törekvését, hogy még a békekonferencia előtt fait accomplit teremtsenek. Károlyit a belgrádi katonai konvenció aláírásában legfeljebb azért lehet elmarasztalni – ha egyáltalán el lehet –, amiért nem írta alá azonnal. Az bizonyos, hogy az antant (szerb) csapatok akkor is tovább folytatták volna előrenyomulásukat, ha már november 7-én aláírják az egyezményt. Volt azonban egy lényeges momentum, ami valószínűleg elkerülte a minden bizalmát a békekonferenciába vető magyar küldöttség és Károlyi figyelmét, mégpedig a háborúban fegyverrel történő és az egyezmény alapján való megszállás közötti különbség. A szerb hadvezetés viszont úgy vélte, hogy ennek a különbségnek később – a békekonferencián – nagy jelentősége lesz, ezért mindent elkövetett annak érdekében, hogy a területeket elfoglalja és ne a fegyverszüneti egyezmény alapján szállja meg. Hogy mekkora jelentőséget tulajdonítottak ennek a Károlyiék által lényegtelennek tartott különbségnek, azt jól szemlélteti Mišićnek az a törekvése a konvenció aláírásakor, amellyel igyekezett elérni, hogy külön határozzák meg azt a vonalat, ameddig a szerb csapatok már fegyveresen előrenyomultak, és külön a demarkációs vonalat.⁴⁸

Azzal, hogy a konvenciót nem írták alá azonnal – hiába kötött a Monarchia fegyverszünetet Diazzal Padovában, és hiába hivatkozott a magyar kormány arra, hogy már november 1-jén elrendelte a teljes fegyverletételt –, továbbra sem szűnt meg a hadiállapot Magyarország és a szövetségesek között a balkáni fronton. A szerb csapatoknak d'Esperey-től felhatalmazásuk volt folytatni hadműveleteiket a Vajdaság elfoglalására, és miután Károlyi elutazott, a szerb főparancsnokság kiadta a parancsot, hogy minél mélyebbre kell hatolni a leendő Jugoszlávia területeire, különösen a Bácskában és a Bánátban.⁴⁹ A szerb csapatok ezt követően bevonultak Ópazovára (Stara Pazova), Mitrovicára (Sremska Mitrovica), Indijába, november 9-én Újvidékre (Novi Sad), 10-én Versecre (Vršac).⁵⁰ Az ellenségeskedések hivatalosan – immár másodszer – csak november 11-én, francia idő szerint 11-kor, Németország kapitulációja után szűntek meg. Foch marsall parancsa értelmében a szövetséges csapatok újabb parancsáig nem léphettek át a fenti időpontig már elért vonalat.⁵¹ A szerb vezérkar a már említett okból kifolyólag a tábornoknál rákérdezett, hogy a magyarokra is vonatkozik-e az ellenségeskedés megszűnte. A válasz igen volt. Ennek ellenére Marinković őrnagy azt táviratozta a szerb főparancsnokságra, hogy a parancsot nem kell túl ko-

molyan venni, és nem kell, hogy visszatartsa őket a területek megszállásában.⁵² A szerb főparancsnokság megbízott összekötő tisztje ítéletében, és csapataik az utolsó pillanatig folytatták az előrenyomulást. Az I. szerb hadsereg parancsnoka még november 13-án is arra utasította a Duna-hadosztály parancsnokát, hogy még aznap estig, de legkésőbb éjfélig ériék el a Szabadka–Baja vonalat, „*miáltal úgy lehetne tekinteni, hogy az egész Bácska el lett foglalva a fegyverszünet aláírása előtt*”.⁵³ Ezt sikerült is elérniük. November 13-án bevonultak Szabadkára és Bajára, majd már a konvenció aláírása után november 15-én Barcsot, Szigetvárt és Pécsét, végül december elején Pécsváradot szállták meg csapataikkal. A belgrádi katonai egyezmény tehát *nem kiváltotta, hanem csak szentesítette* a szerb csapatok délvidéki és dunántúli előrenyomulását.

Azzal, hogy a november 13-án aláírt dokumentumnak a konvenció elnevezést adta, Franciaország gyakorlatilag elismerte, hogy a padovai fegyverszünet Magyarországra is vonatkozott. Noha egy állammal jóformán ugyanabban az időpontban két fegyverszünetet kötni elég nagy diplomáciai hibának tűnhet, az adott pillanatban nemcsak magyar, de francia részről is előnyösnek tűnt a balkáni frontra vonatkozó fegyverszünet megkötése.⁵⁴ (A szövetségesek közül egyedül Franciaország vélekedett így.) Alapvető különbség volt természetesen az indítékok között, mert míg a magyar fél a status quo fenntartását akarta elérni a béketárgyalásokig, addig Franciaország a konvencióban háború utáni közép-európai dominanciájának előmozdítóját látta. E francia szándék felismerése és annak megakadályozása vezérelte a szövetséges hatalmakat – Anglia, Olaszország –, hogy megtorpedózzák a konvenciót, amely egészen más okokból az utódállamok helyeslésével sem találkozott.

Az egyezményt alig két héttel aláírása után már csak Magyarország tekintette teljes értékűnek. Elértéktelenedésének folyamata, ami már közvetlenül aláírása után elkezdődött, 1918 decemberében már ott tartott, hogy az a konvenció betartásának ellenőrzésére Magyarországra érkezett Vix alezredes értékelése szerint sem volt egyéb papírrongynál.⁵⁵ Magyarország természetszerűleg nem azon volt, hogy dezavualja a konvenció értékét, hiszen az beleillett külpolitikai elképzeléseibe.⁵⁶ Franciaország kezdetben úgyszintén elégedett volt az egyezménnyel, és úgy érezte, jó alkut kötött. Még azt sem lehet mondani, hogy a szerbek elégedetlenkedtek voltak a megvont demarkációs vonallal. Joggal vetődhet fel ezután a kérdés, mi volt az igazi probléma, ha tulajdonképpen mind a három aláíró fél elégedett volt az egyezménnyel. A válasz rendkívül egyszerű. Nem azok voltak elégedetlenek, akik részt vettek benne, hanem azok, akik kimaradtak belőle. Nyíltan kifogást emelt ellene Csehszlovákia, mert a magyar kormány elkezdte a magyar közigazgatás helyreállítását a Felvidéken, amihez a konvenció alapján joga volt.⁵⁷ Nemtetszést váltott ki Romániában, mivel a demarkációs vonal távolról sem esett egybe az egész Bánátot és határának a Tiszáig történő kiterjesztését ígérő bukaresti titkos szerződésben foglaltakkal.⁵⁸ Anglia látszólag nem a konvenció, hanem Budapest francia megszállása ellen tiltakozott, amibe a franciák állítólag angol csapatokat is be akartak vonni.⁵⁹ Mivel az angolok érdekei elsősorban a Közel-Keleten voltak, és mert a Balkánon csak korlátozott számban álltak rendelkezésre angol csapatok, nem kívánták azokat a franciák közép-európai politikájának szolgálatába állítani.⁶⁰ Olaszország azért tiltakozott a konvenció ellen, mert azt tudta és beleegyezése nélkül kötötték meg. Az angolokkal ellentétben nem azért támadta, mert a franciák számítottak csapatai részvételére, hanem ellenkezőleg, mert kihagyták őt az intervencióból.⁶¹ Főként azt sérelmezte, hogy egyezményt kötöttek egy el nem

ismert kormányral, és ezáltal gyakorlatilag elismerték azt. A francia kormány látván az általános tiltakozást, kénytelen volt visszakozni. Részben azzal mentegetőzött szövetségesi előtt, hogy az egyezmény voltaképpen nem más, mint egy tábornok, nevezetesen d'Esperey jóhiszemű tévedése, részben azzal, hogy a magyar kormány de facto elismerése csak Károlyi magyarázatában szerepel, és az nem esett egybe a francia szándékokkal, illetve azzal, hogy Budapest francia megszállása nem azért történt volna, hogy a magyar kormányt megerősítse, hanem ellenkezőleg, hogy megrendszabályozza és biztosítsa ellenőrzését.⁶²

Az utódállamok tiltakozása és Anglia, valamint Olaszország ellenkezése, de legfőképpen a rendelkezésére álló csekély és szétaprózott francia erők miatt⁶³ Franciaország végül is feladta Budapest megszállásának tervét és magát a konvenciót.⁶⁴ Megszálló hadsereg helyett – Budapesten már elő voltak készítve a kaszárnyák és a pénzváltó a Keleti pályaudvaron – csupán egy szövetséges katonai bizottság, az úgynevezett Vix-misszió érkezett Budapestre, hogy a konvenció betartását ellenőrizze.⁶⁵ Küldetése eleve kudarcra volt ítélve, mivel a belgrádi konvenciót már Franciaország sem támogatta és csak azért nem nyilvánította semmisnek, hogy elkerülje hibája nyilvános beismerését. Az említett okok miatt a konvenció nem válthatta be egyik aláíró félnél sem a hozzá fűzött reményeket, kivéve a szerbekét, akiknek kívánságait messzemenően kielégítette, és amelyek betartásáról már ők maguk gondoskodtak. A belgrádi konvenció egy, a még mindig az integritás büvkörében élő vesztes állam naivitásának és egy győztes nagyhatalom távlati, számító terveinek a dokumentuma volt, amelyet azonban a politikai realitás, a szövetségesek hatalmak és az utódállamok érdekei nem engedtek megvalósulni.

Jegyzetek

1. A Monarchia fegyverszüneti bizottsága az ellenségeskedések azonnali beszüntetését akarta, de az olaszok ragaszkodtak ahhoz, hogy az ellenségeskedések megszüntét csak a feltételek elfogadása után 24 órával mondják ki. *Nyékhegyi Ferenc: A Diaz-féle fegyverszüneti szerződés (A paduai fegyverszünet). Személyes tapasztalatok és hiteles okmányok alapján.* Budapest, 1922. 32. Nyékhegyi volt a fegyverszüneti bizottság egyetlen magyar tagja.
2. Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu (a továbbiakban AVII). Akta srpske Vrhovne komande, pop. 2, kut.124. Telegram 422. A dokumentumot közli *Dragoslav Janković–Bogdan Krizman: Grada o stvaranju Jugoslovenske države 01. I. 1918–20. XII. 1918.* Beograd, 1964. 423. (A továbbiakban Grada.)
3. Ennek indoka a felszerelés rendbe hozása, a pihenés és a szükséges eszközök beszerzése volt. A feladatra csak önként jelentkezőket lehetett használni, és figyelembe kell venni az ottani lakosság véleményét is. Kisebb egységeket pedig csak abban az esetben lehetett utánuk dobni, ha az ellenség már kiürítette a területet. AVII. Akta srpske Vrhovne komande, pop. 3, kut. 120. Obr. 31588. Grada. 342.
4. AVII. Akta srpske Vrhovne komande, pop. 3, kut. 139. Közli *Bogdan Krizman: Srpska Vrhovna komanda u danima raspada Austro-Ugarske 1918.* In: *Historijski zbornik. God. XIV, 1961.* 177.
5. E távirat alapja Clemenceau kijelentése volt, amelyben az esedékes padovai fegyverszünet negyedik cikkelyét, amely a stratégiai pontok megszállásáról kívánt intézkedni, úgy interpretálta Vesnićnek, hogy „az elégtételül kell, hogy szolgáljon nekik, mivel fenntartják a jogot minden terület elfoglalására, ami csak tetszik, és az átvonulásra, ahol csak tetszik”. *Ormos Mária: Padovától Trianonig.* Budapest, 1984. 53.
6. Kövess jelentése november 2-án. Idézi *Farkas Márton: Katonai összeomlás és forradalom 1918-ban.* Budapest, 1969. 396.
7. *Hajdu Tibor: A polgári demokrácia külpolitikája 1918–1919-ben.* In: *Századok.* 1967. 5. sz. 874.
8. Az I. hadsereg parancsnoka, Bojović tábornok a Duna-hadosztály parancsnokának jelentése alapján tájékoztatta a főparancsnokságot, hogy november 3-án a parancsnokságra a magyar királyi hadügyminiszter és a magyar állam parancsa alapján meghatalmazott Koszloványi (Kozmovszky – H. A.)

- József és Dormándy Géza magyar vezérkari alezredek érkeztek, hogy tárgyalásokat kezdjenek a fegyverszünetről. A meghatalmazást Kövess tábornagy írta alá. Kijelentették, hogy Ausztria–Magyarország már nem létezik, és helyén négy új állam létesült: Csehszlovákia, Jugoszlávia, Ausztria és Magyarország. AVII. Akta srpske Vrhovne komande, pop. 3, kut. 113. Obr. 19.142. Idézi *Bogdan Krizman*: Beogradsko primirje od 13. novembra 1918. In: Zbornik za društvene nauke Maticе Srpske 47. 1967. 114. (A továbbiakban Beogradsko primirje). Böhm Vilmos szerint Kozmovszky Józsefet és Dormándy Gézát mint a fegyverszüneti bizottság tagjait a badeni főparancsnokság küldte október 30-án Kövesshez, és az előzetes feltételeket már november 2-án, tehát még a padovai fegyverszünet aláírása előtt megkapták. *Böhm Vilmos*: Két forradalom tüzeiben. Októberi forradalom, proletárdiktatúra, ellenforradalom. Verlag für Kulturpolitik. München, 1923. Reprint, Budapest, 1990. 65.
9. Beogradsko primirje. 114.
 10. Franchet d'Esperey nevében Charpy tábornok Marinković őrnagyon keresztül küldte Mišićnek a feltételeket. AVII. Akta srpske Vrhovne komande, pop. 3, kut. 139. Pov. 464. Közli *Krizman*: Srpska Vrhovna komanda. 193. Mišić d'Esperey-nek küldött válaszában arra figyelmeztetett, hogy Sándor régens és a főparancsnokság ragaszkodik Ausztria Magyarország délszláv területeinek teljes evakuálásához, hogy a Monarchia délszláv területeinek kérdéséről egyfelől a szerb kormány és a délszlávok (a Nemzeti Tanács – H. Á.), másik oldalról pedig a szövetségesek döntsének. Franchet d'Esperey-től kérte, hogy a tábornok követelje: a szerb csapatok szállhassák meg az egész Bánátot és Bácskát a Maros–Baja–Szabadka–Pécs vonalig. AVII. Akta srpske Vrhovne komande, pop. 3, kut. 139. Obr. 317000. Građa. 467.
 11. AVII. Akta srpske Vrhovne komande, pop. 3, kut. 139. Pov. 464. Közli *Krizman*: Srpska Vrhovna komanda. 193–194.
 12. AVII. Akta srpske Vrhovne komande, pop. 3, kut. 139. Obr. 19174. *Krizman*: Beogradsko primirje. 117.
 13. *Ormos*: i. m. 60.
 14. A Duna-hadosztály parancsnoka a csehek, szlovákok és a magyarok közötti ellentétekről ír. Emiatt Magyarország teljesen el van vágva Európa más részeitől, ráadásul a németek is ellenségesen viszonyulnak hozzá. Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918. g. Beograd, 1937. Knj. 31. 59. (A továbbiakban VRS.)
 15. *Krizman* egy keltezés nélküli táviratot idéz, Lovászy és Berinkei aláírásával. Beogradsko primirje. 118. Hajdu viszont úgy tudja, hogy Linder Béla táviratozta meg a kormány döntését. *Hajdu*: i. m. 877.
 16. A kormány mellett képviselve volt a Nemzeti Tanács, a Munkástanács és a Katonatanács.
 17. *Károlyi Mihály*: Egy egész világ ellen. Károlyi 1921–1922-ben írt emlékiratainak kéziratban fennmaradt II. kötete. Szerkesztette: Litván György. Budapest, 1968. 416. Linder Béla Bogdan *Krizman*nak 1957. július 1-i belgrádi beszélgetésében a belgrádi konvenció előzményeiről elmondta, hogy amikor a Monarchia vezérkara Badenből elküldte a Weber tábornok által már elfogadott padovai fegyverszünet szövegét, ő azonnal azt válaszolta, hogy fogadják el az antant feltételeit, amennyiben elismerik függetlenségüket. Javasolta a kormánynak, hogy ő vezesse a küldöttséget, de nem kapott megbízást. Beogradsko primirje. 118.
 18. A küldöttség még aznap megérkezett Belgrádba, s Károlyiék a „Szerb Korona” Hotelben szálltak meg. AVII. Akta srpske Vrhovne komande. Pop. 3. Kut. 131. Obr. 19182. Beogradsko primirje. 119.
 19. *Daniel Kalafatović*: Naša primirja u 1918. godini. In: Srpski književni glasnik X–XII. 1923. Novi Sad. Knj. X. Broj. 7. 519.
 20. AVII. Akta srpske Vrhovne komande. Pop. 3. Kut. 136. Közli *Krizman*: Srpska Vrhovna komanda. 197.
 21. AVII. Akta srpske Vrhovne komande. Pop. 3. Kut. 139. Obr. 31877. Közli *Krizman*: Srpska Vrhovna komanda. 197.
 22. *Károlyi Mihály*: Hit illúziók nélkül. Budapest, 1977.; *Jászi Oszkár*: Magyar kálvária – magyar feltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. Budapest, 1989. Szerkesztette Veres András.; *Paul Azan*: Franchet d'Esperey. Paris, 1949.; *Daniel Kalafatović*: i. m.; *Hatvany Lajos*: Das verwundte Land. Leipzig, 1921.
 23. *Krizman*: Beogradsko primirje. 121.
 24. *Károlyi*: Egy egész világ ellen. 415.; *Böhm Vilmos*: i. m. 67.; *Juhász Nagy Sándor*: A magyar októberi forradalom története (1918. okt. 31–1919. márc. 21.). Budapest, 1945. 261. Lásd még *Krizman* interjúját Linder Bélával a 16. számú lábjegyzetben.

25. A belgrádi memorandum. In: *Károlyi Mihály: Az új Magyarországért. Válogatott írásk és beszédek 1908–1919.* Szerkesztette: Litván György. Budapest, 252.
26. Uo.
27. „A magyarok ebben a háborúban együtt mentek a németekkel, ezért együtt fognak lakolni velük, ugyan-az lesz a büntetésük.” *Bogdan Krizman: Pitanje granica Vojvodine na Pariškoj mirovnoj Konferenciji.* In: *Zbornik za društvene nauke Matice Srpske, Br. 24. (1956).* 31.
28. *Károlyi: Egy egész világ ellen.* 421.
29. Uo. 422.
30. Károlyi a táviratban kiemelte: amennyiben e feltételeket nem fogadják el, a magyar kormány nem érez magában kellő erkölcsi erőt a szerződés aláírásához. Károlyi táviratát és d'Esperey kísérő szövegét lásd: Károlyi Mihály levelezései. I. 1905–1920. Szerkesztette: Litván György. Budapest, 1978. 257–258.
31. Károlyi emlékiratai szerint a tábornok csak azután egyezett bele a távirat továbbításába, hogy Károlyi kormánya lemondásával fenyegetőzött. Hit illúziók nélkül. 175.
32. *Károlyi: Egy egész világ ellen.* 424. Károlyi az egyezmény előzetes aláírásáról csak itt tesz említést. A Nemzeti Tanácsnak november 10-én tartott beszámolójában sem említi.
33. Károlyi ezen a ponton ellentmondásba keveredik, hiszen ha a prelimináris szerződés a magyar kormány részéről Clemenceau kedvező válasza esetén automatikusan életbe lép, akkor ez azt jelenti, hogy az már a Nemzeti Tanács jóváhagyása előtt alá lett írva, függetlenül a Nemzeti Tanács véleményétől.
34. „*D'Esperey tábornok úgy véli, hogy a hadműveletek folytatódjanak a Vajdaság elfoglalásáig.*” Kalafatović november 7-i távirata a főparancsnokságnak. AVII. Akta srpske Vrhovne komande. Pop. 3. Kut. 139. Obr. 31616. Közli *Krizman: Srpska Vrhovna komanda. 197.;* *Kalafatović: i. m. 523.*
35. Az 1918. május 8-i bukaresti békével Románia különbékét kötött a központi hatalmakkal s kilépett a háborúból.
36. *Ormos: i. m. 74.* A francia hadsereg készen állt a dunai átkelésre, és lemondott a különbékét megkötő Marghiloman-kormány.
37. A magyar küldöttség Belgrádban tartózkodó két tagja, Zimonyból szerb hajón utazva, 9-ről 10-re virradó éjjel érkezett a válasszal Budapestre. Kalafatović elégedetten nyugtázta: „...*amíg a magyarok válasza nem érkezik meg, megszakítás nélkül folytatódhatnak a hadműveletek.*” AVII. Akta srpske Vrhovne komande. Pop. 3. Kut. 139. Közli *Krizman: Beogradsko primirje. 129.*
38. *Károlyi: Hit illúziók nélkül.* 177.
39. Stielly vezérkari százados Újvidékről táviratban értesítette Kalafatovićot, hogy a magyar kormány Clemenceau levelére válaszul elfogadja a fegyverszüneti feltételeket. Érkezésük várható időpontját 11-én délelőtt 10 és 11 óra között jelezte. AVII. Akta srpske Vrhovne komande. Pop. 3. Kut. 139. Közli *Krizman: Beogradsko primirje. 30.*
40. VRS. Knj. 31. 152.
41. Linder és Mišić vajda között vita alakult ki, mivel Mišić azt akarta, hogy a megszállási zónában a magyar tisztviselők helyébe szerbek lépjenek. Végül Henrys kijelentette, hogy katonai konvencionál nincs helye ilyen vitának, és úgy döntött, hogy a magyar tisztviselők a helyükön maradnak. *Károlyi: Egy egész világ ellen.* 428.
42. *Ormos: i. m. 73.*
43. Az utolsó ponttal kapcsolatban Kalafatović szerint volt némi vita, mert az eredeti tervezetben úgy szerepelt, hogy az ellenségeskedés az aláírást követő napon szűnik meg. Linder ezt nehezményezte, mivel Magyarország már régen (november 1-jén – H. Á.) beszüntette az ellenségeskedést, és ennek újbóli megerősítése annullálta volna Magyarország korábbi döntését. Javasolta, hogy a szövegben egyszerűen csak mondják ki, hogy az ellenségeskedések megszűntek. Miután javaslatát Henrys tábornok elfogadta, Mišić is beleegyezett. *Kalafatović: i. m. 523.*
44. *Ormos: i. m. 71.*
45. Franchet d' Esperey „különleges utasítása a Henrys tábornok parancsnoksága alatt álló csapatoknak és a szerb katonaságnak”, amelyben a megváltozott körülményekre, valamint az Ausztria–Magyarországon uralkodó zavaros viszonyokra hivatkozva szükségesnek ítélte bizonyos változtatásokat eszközölni az október 10-i és 18-i utasításokban foglaltakhoz képest, amelyek egy ideiglenes szilárd védelmi front kialakítását irányozták elő Észak-Szerbiában. AVII. Akta srpske Vrhovne komande. Pop. 3. Kut. 120. Obr. 31749. Grada. 484. Valószínű, hogy d'Esperey-nek ez az utasítása Clemenceau november 5-i táviratán alapszik, amelyben elküldte a Németország elleni hadművelet tervét, amelynek harmadik pontja, „A fegyverszünet végrehajtása Szerbiában” d'Esperey számára előirányozta a szerb

kormánnyal egyetértésben az érdekelt pontok megszállását Boszniában és Hercegovinában, továbbá a Dunától és Szávától északra, hogy így biztosítsák Szerbia katonai védelmét és politikai érdekeit. A megszállást a november 3-i fegyverszünet 4. pontjára hivatkozva kellett végrehajtani, amelyben – idő- és földrajzi határoktól függetlenül – elő volt írva a stratégiai pontok megszállása a rend fenntartása, illetve a katonai hadműveletek folytatása érdekében. Idézi *Krizman*: Srpska Vrhovna komanda. 189. Mišić vajda már 3-án elrendelte az I. szerb hadsereg parancsnokának, hogy „*mivel a románok igényt tartanak a Bánátra, mielőbb szükséges, hogy a szerb csapatok elérjék a Fehértemplom–Versec–Temesvár vonalat*”. AVII. Akta srpske Vrhovne komande. Pop. 3. Kut. 120. Obr. 31701. Közli *Krizman*: Srpska Vrhovna komanda. 178.

46. *Vuk Vinaver*: Jugoszlávia és Magyarország a Tanácsköztársaság idején. In: Századok. 1971. 6. sz. 1219.
47. *Károlyi*: Egy egész világ ellen. 433.; *Jászi*: i. m. 68.; *Garami Ernő*: Forrongó Magyarország. Emlékezések és tanulmányok. Leipzig–Wien, 1922. 44.
48. *Károlyi*: Egy egész világ ellen. 428.
49. AVII. Akta srpske Vrhovne komande. Pop. 3. Kut. 136. Obr. 31882. In: Građa. 517.
50. *Vinaver*: i. m. 1219.
51. Marinković távirata a főparancsnokságnak. AVII. Akta srpske Vrhovne komande. Pop. 3. Kut. 139. Közli *Krizman*: Beogradsko primirje. 130. Marinković volt a szövetségesek keleti főparancsnokságánál a szerb vezérkar összekötő csoportjának a vezetője.
52. A kibúvót a rendelkezés alól abban vélték megtalálni, hogy Párizsból még nem érkeztek meg a megkötött fegyverszünet feltételei. Uo.
53. VRS. Knj. 31. 164.
54. A konvenció megkötéséhez fűződő francia érdekekről bővebben lásd *Ormos*: i. m. 59–93.
55. *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Budapest, 1988. 20.
56. Károlyi mindenekelőtt az ország határainak biztosítását akarta elérni nagyhatalmi garanciával, elkerülni ezáltal az ország területeinek megszállását az utódállamok által, és így időt nyerve felkészülni a tárgyalásokra a békekonferencián.
57. *Ormos*: i. m. 78.
58. Csehszlovákia és Románia kifogásaival kapcsolatban érdekes következtetésre jut Gratz Gusztáv. Szerinte ugyanis, miként a padovai fegyverszünet olasz fegyverszünet volt, úgy a belgrádi konvenció is magán viselte keletkezése helyének jegyeit. Következtetesképpen szerb fegyverszünet volt, egyáltalán nem törődött a csehek óhajával, és a románokét is csak kis mértékben vette figyelembe. *Gratz Gusztáv*: Forradalmak kora. Magyarország 1918–1920. Reprint. Budapest 1992. 48.
59. *Ormos*: i. m. 84.
60. A fegyverszüneti szerződések területi rendezéseivel kapcsolatos brit álláspont határozott volt: a szerződések katonai jellegűek és semmilyen módon nem befolyásolhatják az államhatárok sorsát, amelyek tekintetében kizárólag az összeülő békekonferencia hivatott dönteni. Angliát ebben a kérdésben konkrétan csak egy ügy izgatta, mégpedig a dunai vízi út, amit sikerült is biztosítani. *Arday Lajos*: Térkép csata után. Magyarország a brit külpolitikában 1918–1919. Budapest, 1990. 74.
61. *Ormos*: i. m. 84.
62. *Ormos*: i. m. 85.
63. A megszállás egyebek mellett azért maradt el, mert két (!) zászlóaljnyi francia erőt Fiume térségébe kellett vezényelni, hogy megakadályozzák az olasz–szerb fegyveres összetűzést.
64. Anglia párizsi nagykövete november 27-én értesítette kormányát, hogy Foch és Clemenceau letettek korábbi tervükről és leállították a megszállás előkészületeit. *Arday*: i. m. 76.
65. Henrys tábornok vezérkarából Vix alezredes és 12 francia, illetve szerb tisztből álló szövetséges katonai bizottság és 45 főnyi személyzet érkezett Budapestre. A bizottság feladata volt ellenőrizni a katonai egyezmény pontjainak végrehajtását, továbbá szándékuk szerint a francia csapatok szállításával és elhelyezésével kapcsolatos kérdéseknek a magyar kormánnyal összhangban történő rendezése. Henrys tábornok levele Károlyihoz november 20-án. In: Károlyi levelezése. 284. A levélben a francia csapatokkal kapcsolatos kérdések koordinálásaként meghatározott második feladat azonban szinte a bizottság kiküldésével egy időben tárgytalanná vált.

JEGYZETEK, OLVASMÁNYOK TITKOSSZOLGÁLATI ÜGYEKRŐL

Nincs olyan politikai rendszer, nincs olyan polgári demokrácia, amely ne tartana fenn magának a nyilvánosság elől elzárt információkat, adatokat személyekről, ügyekről, a haza, a nagyvilág legkülönbözőbb dolgairól, mert enélkül az adott politikai rendszer saját működését tenné körülményesebbé, vagy legalábbis irányítási, politikacsinálási előnyeiről mondana le. Ebből a szempontból a titkosszolgálatok lényegét és természetét tekintve úgy fogalmazhatnánk, hogy nincs sok különbség diktatúra és demokrácia között, mindössze annyi – ami azonban mégis sokat nyom a latban –, hogy a demokráciában a titkosszolgálatok elé a jog, a törvény, a politikai rendszer pluralitása korlátokat emel, szabályozza működésüket, és nem hagyja kiszolgáltatott prédaként állampolgárait a szolgálatok kezében. A vonatkozó korlátokat és szabályozásokat törvények, végső fokon maga az alkotmány szavatolja. A politika nyilvánossága és nem nyilvánosságának határterületén tevékenykednek a titkosszolgálatok, amelyek ha túlzottan, úgyszólván nap mint nap a nyilvánosság reflektorfényébe kerülnek, akkor élni illik a feltételezéssel, hogy valami nincs rendjén.

Mikor kell feltétlenül kilépni a nyilvánosság elé, és akkor is mennyi információt, milyen minőségűt lehet közölni: ezek a szakma kényes kérdései, amelyekre feltehetően nincsenek minden helyzetre érvényes normatívák a titkosszolgálatok említett, sajátosan bizalmas, titkos, a mindenkori politikai hatalom használatára fenntartott tevékenysége miatt. Nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy a titkosszolgálati tevékenység jellegéből adódóan az esetek nagyobbik felében nem lehetséges az őszinte, mindenre kiterjedő információszolgáltatás. A közvélemény így elkerülhetetlenül féltájékoztatót kap, és innen csak egy lépés a manipulációkhoz vezető útvesztőbe, amiből már a közvélemény nem kérne; volt benne része épp elég.

A titkosszolgálatoknak az utóbbi időben tapasztalható nyilvánosság előtti hiperaktiválása és szerepeltetése, ugyanúgy a különféle homályos, hol titkosnak minősített, de megszellőztetett, a titkosszolgálatokkal összefüggésbe hozott ügyeknek a szivárogtatása, majd a hallgatás róluk egyrészt a probléma természetes titkossági jellegével és a belőle származó ellentmondásokkal él vissza, másrészt áttekinthetetlen manipulációs lehetőségeket teremt a felemás információszolgáltatással. Feltehető az elsődleges kérdés, hogy a jog, az alkotmány által szabályozott viszonyok, a pluralista többpártrendszer keretei között a köz szereplőinek miért kell közügyeket a politikai hatalom legbensőbb, intim szférájához tartozó szolgálatok segédlete mellett vitatni, és végül megoldatlanul hagyni.

A titkosszolgálatok felől közelítve a jelzett problémákhoz, valószínűleg olyan összefüggés is feltételezhető, hogy a rendszerváltás után – mint említettük – a titkosszolgálatok működésében általában bizonyos zavarok keletkezettek. Normális körülmények között – még politikai rendszerektől is szinte függetlenül, hacsak az antidemokratikus szisztéma nem aberrálódik és nem fordul teljesen a belső ellenzéke, ellenfelei, netán ellenségei ellen – a titkosszolgálatok munkájában a külső veszélyek felderítése és elhárítása, a külföldi eredetű bizalmas, titkos és egyéb információk beszerzése a meghatározó, nagyobb arányú „szolgáltatás”. A rendszerváltozás a titkosszolgálatoknál nyilvánvalóan megkeverte a „külső”, illetve „belső” frontvonal arányait. Azelőtt mindkét frontvonalon világosak voltak a feladatok, és nem volt

hiány belőlük, a rendszerváltozással viszont beszűkültek a dimenziók. Ezek anomáliák, zavarok. Igen, és ez talán nem is természetellenes.

Ezekhez a bevezető gondolatokhoz ötleteket adott Domenico Vecchioni két remek, a Rivista di Studi Politici Internazionali folyóirat 1998. október–decemberi és 1999. április–júniusi (260. 262.) számaiban közölt írása. (A szerző egyébként az olasz külügyminisztérium „felügyelője”, követségi tanácsos.) Vecchioni közlései kitűnő példák arra nézve, milyen kérdések titkosak, mivel foglalkoznak a titkosszolgálatok, milyen módszereket alkalmaznak, és milyen feladatokat oldanak meg – igaz: „normális” körülmények között, háború, illetve hidegháború idején.

1. olvasmány: A „minced meat” (darált hús) művelet

1943 elején vagyunk, a szövetségesek már bekvártélyozták magukat Észak-Afrikában, és Európa felszabadításán gondolkodtak. Hogy Szicília lesz a természetes hídfőállás, az még a „leghülyébbnek” (Winston Churchill) is nyilvánvaló volt. Mégis a Royal Navy titkosszolgálatára kieszelték a módját, miként lehetne megtéveszteni a németeket olyan értelemben, hogy a ténylegesen eltervezett szicíliai partraszállással egy időben Görögország és Szardínia partjainál is szövetséges részről tervezve volnának hadműveletek, elkerülendő a Szicíliát védő német eszközök és élő erők koncentrációját.

Ewen Montagu, a brit haditengerészet fiatal, briliáns elméjű tisztje dolgozta ki a sikeresen bevált tervet: egy kb. 30-35 éves férfi holttestét a Royal Navy tisztjének álcázva, légi baleset áldozata gyanánt a Földközi-tengeren elvesztve felszerelik olyan titkosított dokumentumokkal, amelyek szerint a szövetségesek tehát nem Szicélián, hanem a görög szigetvilágban és Szardínián szándékoznak partra szállni. Ennyi az ötlet, a megvalósításhoz apró ördögi részletek megmunkálása szükségeltetett. Mindenekelőtt a célnak megfelelő holttestet kellett találni. Ez sikerült. 1943. január 28-án Michael Glyndwyr 34 éves skót csavargó öngyilkosságot követett el. A Temzébe ugorva vízbe fojtotta magát. Nevezett fiatalember egy bányász házasságon kívüli fia, analfabéta, pszichotikus zavarokkal terhelt, nőtlen, jövő és perspektíva nélküli valaki volt, akit a társadalom szinte kivetett magából, mint olyat, akinek még a háborúban sem látni hasznát, holtan viszont közreműködött az angol hadisikerben. Tüdejében ott volt a folyadék, amiről a kor legnevesebb patológusa, Bernard Spilsbury magyarázta el Montagunak, hogy a tenger fölötti légi balesetknél a vízbefúlás okozza a legtöbb halált, és nincs az a kórboncnok, aki külön megvizsgálná a tüdőbe kerülő vizet, hogy az tengervíz-e vagy édesvíz. Az elhunyt hozzátartozóinak csak annyit mondtak, hogy „hazafias kezdeményezés” céljából kívánják felhasználni az öngyilkost, természetesen szigorúan titkosítva valódi személyazonosságát, ami a tényleges titkosszolgálati munkánál evidens is. Csak több mint 50 év után tárta föl Roger Morgen történész kutató, ki is volt valójában a brit tengerésztiisztnek álcázott halott, fedőnevén William Martin.

Alaposan átgondolták Martin kapitány vízre bocsátását: az andalúziai Huelva kikötőjének környékét választották, tudván, hogy a „semleges” Spanyolországban a német hírszerzés egyik rendkívül aktív ügynöke dolgozik, aki a spanyol kollégáktól meg fogja kapni az angol iratokat. Figyelembe vették a tengeráramlatokat, a térségben fújó szeleket, és áprilisban kiviteleztek a tervet, hogy a július elejére időzített tényleges szicíliai partraszállás időpontjáig a németeknek három hónapjuk legyen védelmi terveik módosítására.

A Seraph tengeralattjáró vitte el Huelva felé a holttestet. Egyedül Jewel, a hajó parancsnoka kapott instrukciókat a művelethez. Martin-Glyndwyr egy speciális szénhóval bélelt hengerbe csomagolták, hogy megóvják a tengeralattjáró melegétől. A kérdéses iratokat a derekára erősített – valamennyi légi bevetésben részt vevő szövetséges katona felszereléséhez tartozó – mentőövbe helyezték. Az iratok meggyőző jellege képezte a művelet legkényesebb részét, amit szintén mesterien oldottak meg Montaguék. A hamis dokumentumokat magas rangú katonatisztek leveleivel egészítették ki, amelyek tartalmilag, formailag, hangnemüket és stílusukat illetően nem hagyhattak kétséget.

A levelező partnereket Sir Archibald Nye brit birodalmi vezérkari főnök-helyettes és a közvetlenül Eisenhowernek alárendelt Harold Alexander tábornok, a Tuniszban állomásozó hadtest parancsnokának személyében találták meg. Maga Montague kérte fel Sir Nye-t, hogy ellenőrizze a titkosszolgálat által megfogalmazott szöveget. Az egyik állelél érthetően elnyerte Vecchioni tetszését is, teljes egészében – némileg kommentálva – közölte azt tanulmányában, kissé rövidítve mi is közreadjuk.

„Kedves Alexem, felhasználom Mountbatten egyik tisztjének útját, hogy a Földközi-tengeren készülő hadműveletekre és fedésükre vonatkozó táviratainak értelmét megmagyarázzam. Döntéseink talán önkényesnek tűnnek, de biztosítalak, hogy a Vezérkari Főnökök Bizottsága a legnagyobb figyelemmel tanulmányozta sugalmazásaidat, valamint Jumbóét [Sir Henry Wilson, a közel-keleti erők parancsnoka – P. J.]. A legfrissebb információk szerint a németek megerősítették védelmüket Görögországban és Krétán. A birodalmi vezérkari főnök becslése az, hogy erőink nem elegendők a támadásba való átlendülésre. Következésképpen a bizottság elhatározta, hogy megerősíti az 5. hadosztályt egy dandárral, tekintettel az Araxos-foktól délre eső partraszállásra, és hogy ugyanezt teszi az 56. hadosztállyal, amelynek Kalamatát kell támadnia. Most gyűjtjük össze a szükséges erőket és anyagot. Jumbo javasolta, válasszuk Sziciliát fedő célpontként Husky ellenében, de úgy döntöttünk, hogy a Brimston-hadműveletekre vonatkozóan vesszük ezt figyelembe. [Képzelt név a Szardínia elleni félrevezető támadás jelölésére. Jól látható a misztifikálás kicsiny remekműve: Nye a szicíliai invázió valódi kódolt fedőnevét hasznosította, Husky a Görögország elleni képzelt hadművelet, míg a hamis kódnév – Brimston – a Szardínia elleni cselből kitalált félrevezető támadás jelölését célozta. – P. J.] A Vezérkari Főnökök Bizottsága újból alaposan áttanulmányozta a kérdést. Figyelembe véve az algériai előkészületeket, a tuniszi partoknál a kétélűek hadgyakorlatait és a szicíliai repülőteret semlegesítő bombázást, úgy döntött, hogy Sziciliát használja Brimston fedésére. Valójában nagy a valószínűsége annak, hogy az ellenség elhiszi, mi Sziciliát fogjuk támadni. És ez evidens célpont, számukra neuralgikus pont. Másrésztől nehéz meggyőzni a németeket, hogy Szicília is intenzív előkészületeinknek a célpontja a Földközi-tenger keleti medencéjében. Íme, ezért mondtuk Wilsonnak, hogy szükség van egy közelebbi fedési tervre például Dodekanniszosznál. Miután jelentősen javultak a kapcsolataink Törökországgal, az olaszok meglehetősen aggódnak ezekért a szigetekért. Gondolom, ugyanezen a véleményen vagy. Tudom, sok a dolgod, és nem nagy a valószínűsége annak, hogy megvitathatod Eisenhowerrel a jövőbeni hadműveleteket, de ha úgy gondolod, hogy támogatom Wilson javaslatát, mielőbb tudasd velem, az idő sürget...”

Az állelél még tartalmazott néhány, a tárgyhoz nem szorosan kötődő apróságot előléptetésekről, az angol–amerikai feszültségek adminisztrálásáról, s hasonlók-

ról, azonban a csalétek az idézett részben volt elrejtve, amit olyannyira bevettek a németek, hogy Szicílián, a déli vonalaknál lebontották védelmi állásaikat, erőiket átcsoportosították északnyugatra, várva Szardínia felől az elterelő hadművelet hatását. Továbbá: Franciaországból hét nap alatt áttelepítettek Peloponnészoszra egy páncélos hadosztályt. Ezen túlmenően az 1945-ben zsákmányolt náci iratokban egyenesen Hitlertől eredő ama megállapításra bukkantak, hogy a Führer nem értett egyet a Ducéval a szicíliai partraszállást illetően, a szövetségesek támadását Szardínia és Peloponnészosz ellen várta. Ennek megfelelően a német flotta nagy része elhagyta Szicíliát, és áthajózott az Égei-tengerre. Az Araxos-foknál és Kalamata vizein nagy védelmi erőket vontak össze a feltételezett, fantomizált partraszállás ellensúlyozására. Ritkán adódik pillanat fiatal titkosszolgálati tiszt életében, hogy távirati jelentést küldhet miniszterelnökének, melynek csattanója ebben az esetben így szól: „A darált húst teljes egészében lenyelték.”

2. olvasmány: Klaus Fuchs különös esete

Klaus Fuchs német fizikusprofesszorra, különös esetére és személyiségére Vecchioni a „skizofrén” jelzőt használja, mivel kibontakozó pályájának teljében Angliából és az Egyesült Államokból felbecsülhetetlen értékű atomtitkokat adott át a Szovjetunióknak. Szerintem a „skizofrén” helyett elegendő a „különös”, amiben viszont teljesen egyetértek vele: a kor egyik legjellemzőbb története az övé, amint jellemzőek Vecchioni kérdésfeltevésai is Fuchs tettének okaira vonatkozóan. Miért tette, amit tett? Hogy valamilyen módon korlátozza az atomfegyver felhasználásának lehetőségét, átadván azt a potenciális ellenségnek egyfajta világos előrelátással annak jegyében, amit később a „terror egyensúlyának” fognak nevezni? Avagy azért, mert favorizálni kívánta a meggyőződésével azonos ideológiájú Szovjetuniót? Ebben a dilemmában áll Fuchs professzor különös története, amiben úgyszintén összefutnak az ellentétes érdekű titkosszolgálatok szövevényes műveletei.

Fuchs 1911-ben született a németországi Frankfurt am Mainban. Apja pacifista és szociáldemokrata nézeteket valló lutheránus pap, akitől szociális érzékenységet is örökölt. A marxizmushoz közeledik, és beiratkozik a Német Kommunista Pártba. A lipcsei egyetemen kitűnik rendkívüli képességével, miközben tovább folytatja a politizálást, nem hagy fel ezzel 1933-ban sem, Hitler hatalomra kerülésével, de persze menekülnie kell. Párizsba megy, ahol összehozza a sors egy angol kvéker családdal, és általuk Angliában köt ki, elválva szerelmétől, a kommunista Grétától, aki a Szovjetunióba távozott. Fuchs tudományos ambícióját követve, egyévi kitaró angol nyelvtanulás után, Bristolban 1934-ben újrakezdi egyetemi tanulmányait. Két éven belül diplomát és elismerést szerez rangos tudományos körökben. Szaklapokban publikál, fontos ösztöndíjakhoz jut, és látszólag felhagy a politizálással, csak a kutatásainak él. Brit állampolgárságot kér, és évek múltán meg is kapja. 1939-ben a német-angol ellenségeskedés kezdetén még Kanadába internálják több más német származású egyénnel együtt, de kollégái közbenjárnak érte, és visszakerül a fizikai kutatások területére, nem utolsósorban azért, mert már folyik a versenyfutás a német és angolszász tudomány emberei között, melyikük tesz szert előbb nukleáris fegyverekre, és a kiváló tehetségű Fuchsra is szükség van.

1941 januárjában helyet biztosítanak neki Rudolf Peierls professzor szupertitikos kutatócsoportjában, amely a Tube alloys projekten dolgozik; a 235-ös robbanó urán a 238-as mozdulatlantól elválasztó, egyenesen az atombomba felfedezéséhez

vezető projekt ez. Természetesen titoktartási nyilatkozatot íratnak vele alá. Ekkor kapja meg a brit állampolgárságot, és ekkor ébrednek benne a legnagyobb kételyek, a legmélyebből fakadó politikai reminiscenciák. Ha egyszer – a kikísérletezendő új fegyverrel – vereséget mérnek a náci Németországra, ki garantálhatja, hogy a nyugatiak nem használják fel a Szovjetunió fenyegetésére az atomfegyvert? „Hogyan lehet a háború eszközét a béke alkalmatosságává változtatni? Milyen módon lehet segíteni a kommunista hazát?” Ezek a kérdések kettőzték meg – Vecchioni szerint – Fuchs személyiségét, ezek vitték rá a szovjet hírszerzőkkel történő kapcsolatfelvételre, amit ő maga keresett. Szemjon Davidovics Kremerrel, a londoni szovjet nagykövetség katonai attaséjával találkozik a kor klasszikus kém-történeteinek sémái szerint. Zsúfolt metróállomáson ártatlanul cigarettával kínálják egymást, újságokat cserélnek, bennük a titkos információkkal. Az angol kémelhárítás szovjetellenes részlegének vezetője ekkor az ugyancsak szovjet szolgálatban álló, később világhíressé vált Kim Philby az esetlegesen öketetlenkedő nyomozók gyanújának eloszlatója...

1943 októberében Fuchs egy szűk körű brit tudóscsoport tagjaként Amerikába repül, hogy a Robert Oppenheimer-féle teammel összevessék kutatási eredményeiket; Fuchs részt vesz a Los Alamos-i kísérleti robbantásban is, minderről precíz információkat továbbít a Harry Gold nevű ügynökön keresztül Moszkvának. S Moszkva 1949-re – köszönhetően-e Fuchsnak és más atomkémeknek (Rosenberg házaspár?), vagy saját kutatói eredményeinek – megtörte az Egyesült Államok atommonopóliumát. Amerikában mindenesetre azt gondolják, hogy a tudósok között árulók vannak, valamennyi idegen származású kutató gyanússá válik: a zsidó Oppenheimer, Rosenbergek, az olasz Fermi és Pontecorvo, a német Fuchs. (Közülük a Rosenberg házaspár – mint ismert – a villamosszékekben végezte, gyermekeik rehabilitálásukért folytatják küzdelmüket.) Fuchs körül szorul a hurok, miután az 1940-es években az FBI megfejti az oroszok által használt rejtjelezést, és felfedeznek egy Charl'z fedőnevű figurát, aki a 235-ös és a 238-as urán különválasztásával érdemeket szerzett, és aki nem lehet más, mint ő.

Az FBI információját Kim Philby ezúttal már nem tüntetheti el, viszont Fuchs ellen nincs kézzelfogható bizonyíték, miközben kémtevékenységét kezdődő lelkiismereti krízisével párhuzamosan abbahagyta. A nyomozást azonban be kívánták fejezni, és megbízták ezzel William Skardon felügyelőt, aki a bizonyítékok problematikusnak tűnő beszerzése helyett érzelmi és pszichológiai síkon kísérli „megfogni” a tevékenysége és a Szovjetunió belső viszonyai miatt kétségtelen pszichológiai válságot átélő Fuchst. Megtörik, és bevallja tetteit. Vallomásai alapján másokat – így például Harry Goldot, Vecchioni szerint Rosenbergeket is – letartóztatnak. Fuchs, tekintettel a háborús politikai viszonyokra, a náciellenes orosz–angol szövetségre, az idevágó angol törvényekre – amelyek csak az ellenség javára történt kémtevékenységre helyezték kilátásba a halál kiszabását – megússza 14 évi börtönbüntetéssel. 1959-ben példás börtönbeli magatartását elismerve, öt évvel büntetésének letöltése előtt szabadon engedik, de kiutasítják az országból.

Hazatér Kelet-Berlinbe, ahol az NDK külügyminisztériumának funkcionáriusa, a még mindig vonzó Gréta várja. Hamarosan összeházasodtak, ő Rossendorfban a nukleáris fizika kérdéseivel foglalkozhatott tovább és boldogan élt, míg meg nem halt. Nem érte meg a berlini fal ledőlését, annak a rendszernek a felbomlását, amely „alibit adott neki árulásához”, egyben ahhoz a kettős személyiségre valló játékhoz, ami jól vagy rosszul hozzájárult a két vilárendszer közötti béke fennmaradásához.

3. olvasmány: A Cicerónak nevezett kém

Az egyik legismertebb, egyben nagyon vitatott és a legkülönfélébb spekulációkra alkalmas második világháborús kémhistória – Vecchioni harmadik közleménye szerint – egy jugoszláviai albán származású, Pristinában született török szélhámós, bizonyos Elyesa Bazna esete, aki amolyan kiségitő mindeneként az ankarai angol nagykövetség szolgálatában ügyködve és ügyeskedve a megszerzett információkat látszólag jó pénzért eladta a német hírszerzésnek.

A század világegésének nem mindennapi mellékszereplője származásától, génkódjaitól predestinálva tévedt bele a szélhámós kém sorsának labirintusába. Kora ifjúságában megismerte a törökön kívül a szerb, az albán és a francia nyelvet, később türethetően konyított a némethez és az angolhoz; hallatlan nagyravágyási és meggazdagodási vágy üzte-hajtotta ösztöneit, amit külön is mozgatott az első, majd második házasságában nemzett négy-négy, írd és mondd nyolc gyermekének eltartási terhe – nem szólva az elhagyott és a második feleségről. Becsületére legyen mondva, hogy gondjain eredetileg operaénekesi – állítólag egészen szép tenorja volt – vágyának kielésével próbált meg úrrá lenni, azonban a különösebb iskolázottsággal nem rendelkező Bazna pénzszerzési stratégiája végül praktikus irányba terelődött.

Törökországban – egy különös, de bevált hagyomány szerint az odarendelt külképviseletek jugoszláviai albán származású, több nyelven beszélő szolgálatkész egyénéből – az ún. kawassokból válogatták ki a kiségitő személyzet tagjait. Bazna gépkocsivezetőnek jelentkezett az isztambuli jugoszláv misszió megüresedő helyére, ahová fel is vették. Nem kevesebb mint hét évig, 1932-től 1939-ig dolgozott itt, átköltözve a misszióval együtt Ankarába, miután az nagykövetségi rangra emelkedett. A török főváros lázas diplomáciai tevékenység színhelye, ahol az értékes információk szövevényesen áramlottak és cseréltek gazdát a diplomaták és hírszerzők között, mivel Törökország mint afféle semleges terület ideálisnak bizonyult a nemzetközi érintkezés céljaira. (Lásd majdan az 1943. november 28.–december 1. között a Roosevelttel, Sztálinnal, Churchilltal találkozót és ennek előkészületeit ugyanitt.) Bazna tehát a jelzett körülmények között Ankarában „fogta ki a maga Amerikáját”.

A jugoszlávoktól az amerikaiakon keresztül a németekhez került, Jenke nagykövetségi első titkár (Ribbentrop sógora) sofőrje lett 1942-ben. Természetéből eközben kiütközött a nagyravágyási hajlammal együttjáró veleszületett kíváncsiszkodása, és bele-beleutakodott az első titkár irataiba, amit persze nem vettek tőle jó néven, elbocsátották. Vecchioni leírása szerint ekkor még nem fogant meg benne az információ megszerzésének és pénzzé tételének gondolata, pusztán kíváncsi volt és némi fontosságot akart felmutatni a soros feleség előtt bennfentességével, a „felső” körökben szerezhető, általa egyelőre anyagilag fel nem becsült jólérsétségeivel. Ami késett, nem múlt. A németek kiteszik a szűrét, ám mit ad isten: az angolok felveszik szintén sofőrnek és pincérnek, először az első titkár szolgálatába, majd egyenesen Sir Hugh Knatchbull-Hugessen nagykövet mellé. A két diplomata környezetében érlelődik meg benne az elhatározás, hogy a bizalmas és titkos angol dokumentumok tartalmával érdemes lehet üzletelni – mivel a kémkedés útjai kifürkészhetetlenek – az őt távozásra kényszerítő németeknél mint legalkalmasabb helyen. Már Bunk első titkár óvatlanul az asztalán hagyott különféle papírokat, amelyekbe Bazna betekintett, de az igazán értékes anyagok a nagykövet rezidenciáján raktározódtak egy vörös és egy fekete bőrborítású dobozban. A vöröset éjszakára elzárták (szabályszerűen) a nagykövetség

páncélszekrényébe, a feketét azonban az álmatlanságtól szenvedő nagykövet (szabálytalanul) esténként is magánál tartotta, tanulmányozgatva a benne őrzött iratokat, azután altatóadagját bevéve kulcsra zárta azt, álmában is magánál tartva a kulcsot, kivéve míg lefekvés előtt a fürdőszobában tartózkodott. Bazna ezt a pillanatot használja ki arra, hogy a kincset érő kulcsról másolatot készítsen, és a nagykövet altatókkal segített mély álma, valamint az éjszaka leple alatt behatoljon a hálószobába, lefényképezendő a jelentéseket, üzenetváltásokat stb.

1943. október 26-án este – írja Vecchioni – jelentkezik zsákmányának reális meséjével a német nagykövetségen, 20 ezer font sterlinget kérve a másolatokért, felajánlva újabb információkat további fizetség fejében. A németek részben gyanakodnak, de a hírszerzés vezetője, Ludwig Moyzisch úgy dönt, hogy az információk megérhetik a kért összeget. Von Papen nagykövet még aznap este sifírozott táviratot küld Ribbentrop személyes használatára, amelyben beszámol Bazna, „az angol nagykövet pincérének – korábban a mi első titkárunkat szolgáló egyén – ajánlatáról” és a kilátásba helyezett további fényképmásolatokról, az értük kért összegekről.

Ribbentrop válaszában a később Cicerónak nevezett művelethez hozzájárulását adta, és ezzel Bazna vállalkozása gyümölcsözően beindult: huszonhatszor fényképezte a nagykövet dokumentumait, amiért összesen 300 ezer font sterlinget bevételezett eladdig szűkös családi kasszájába. A másolatokban, többek között, szó volt az Egyesült Államokból a Szovjetunióba szállított hadianyagokról (4100 repülőgép, 2000 harckocsi, 15 000 gépfegyver, 4 millió pár csizma, 189 000 harctéri telefon, 45 000 tonna szögesdrót stb.), az Overlord hadműveletről, azaz az európai partraszállásról, tehát rendkívül lényeges, a német hadvezetést közvetlenül érdeklő, valós adatokról, amelyeket azonban német részről megkérdőjeleztek. Ez a tipikus kémvégzet: nem hisznek a kém információinak. Végül – a história csattanója és Bazna végzete szempontjából teljesen mindegy, hogy a német kételkedés miatt-e, vagy azért, mert a brit gazdaság destabilizálására óriási mennyiségű hamis pénzt halmoztak fel Berlinben – Banzának az első 20 ezres tételtől eltekintve hamis bankokkal fizettek, minek következtében a háború után a pénzt immár legális gazdasági vállalkozásba fektető exkém pórul járt. A török bankokban bemutatott font sterlingek hamisságára fény derült – Bazna ingóságait elkobozták, iszonyatos szegénység zuhant rá. A sajátágos csapdahelyzetből kiutat keresve először Adenauer kancellárnak írt levelében kért kártérítést a „Reichnek nyújtott szolgálataiért”, amit természetesen a külügyminisztérium udvariasan elhárított; ezután egy német újságíró segítségével megírta emlékiratait, sikert aratva velük Németországban, Olaszországban, Franciaországban és Ausztriában. Letelepszik Münchenben, ahol munkanélküli segélyért folyamodik, mivel változatlanul úgy érzi, hogy a németek tartoznak neki. A sors akaratából megkapja a segélyt, és haláláig (1970) igénybe is veszi azt.

A Cicero-művelet meglehetősen egyedi körülményei, pikantériája miatt magára vonta szakértők, kutatók, sőt a filmrendező Mankiewicz érdeklődését (a *The five fingers* címen az 1950-es években ismertté vált film főszereplői James Mason és Danielle Darrieux voltak). Antony Cave Brown, a háborús időszak kémügyleteinek jeles angol kutatója szerint Cicero London szolgálatában állt, és London manőverezte volna a munkáját, mint annyi más megtévesztő akciót. Mások – így például a német kémelhárítás vezetője, Walter Schellenberg – állítják, hogy Bazna fényképmásolatainak másodpéldányai a török titkosszolgálatához kerültek.

Vecchioni kétségbevonja ezeket a feltételezéseket, mondván, hogy miért folyamodott Cicero-Bazna kártérítésért Adenauerhez, miért a brit külügyminiszter,

Ernest Bevin dörgedelmes utasítása 1950 októberében a nagykövetségi dokumentumok biztonságos őrzésének megszigorításáról, hivatkozva a tárgyban Ankarában bekövetkezett balesetre. A feltételezések mutatják azonban, hogy manipulációkra, félrevezetésre és megtévesztésre alkalmasabb alapanyag nem létezik a kémtevékenységnél és titokügyeknél, gyakorta áldozatul véve magát az ügynököt, a titkosszolgálat gépezetének apró csavarját, amit a nagyobb csavarok és fogaskerekek egyszerűen fölfalnak.

SZEMLE

J. LEE THOMPSON

NORTHCLIFFE. PRESS BARON IN POLITICS, 1865–1922

(*Northcliffe. Sajtócézár a politikában, 1865–1922*)

London, 2000. 462 p.

Tudvalevően a Fleet Street volt hosszú ideig Londonban a szerkesztőségek otthona. Egy időben Lord Northcliffe volt a Fleet Street legjelentősebb szerkesztője, laptulajdonosa, jelentősebb, mint Beaverbrook, Rothermere vagy a jelenben Murdoch. Korai, tragikus halála idején – 57 évesen hunyt el – a Daily Mail, a Daily Mirror, a The Times és a heti The Observer tulajdonosa volt.

Northcliffe a tízgyerekes családban a legidősebb fiú volt, apja iszákos tanító, majd ügyvéd, anyja erőlelkű protestáns ír. Eredeti neve: Alfred Harmsworth. Már 15 éves korában kiadott egy iskolai folyóiratot, majd később szabadúszó lett, azután egy kis példányszámú időszaki újsággal („Válaszok levelezőknek a nap alatt bármilyen elképzelhető tárgykörben” címmel) nevet és helyet szerzett a Fleet Streeten.

Northcliffe előtt világos volt, hogy Gladstone reformja, az újságokra kivetett adók visszavonása, az állami elemi iskola bevezetése és az erősödő birodalmi öntudat együttesen alapot teremthet a hírlapok növekvő forgalma számára a késői viktoriánus időszakban. Ezt felismerve olyan anyagokat tett közzé lapjaiban, amelyek biztosították a széles körű olvasottságot, így helyet kaptak a rejtvények, a néket érdeklő témák, a humor. Esti, olcsóbb kiadások kerültek utcára frissebb hírekkel, kisebb terjedelemben, féláron. A The Times árát három pennyről egy pennyre csökkentette az első világháború, az ún. Nagy Háború előtt, s így a lap példányszáma 38 ezerről a hihetetlen 318 ezerre emelkedett.

Northcliffe eredményeit további sikerek koronázták, vagyon után hatalom és nemesség jutott osztályrészül. Nagy szerepet játszott abban, hogy 1916 decemberében a bűverejű Lloyd George került hatalomra, amelyet azzal fizettek vissza neki, hogy nem hívták meg két évvel utóbb a versailles-i konferenciára.

Thompson sokoldalú munkáját a brit történészek jól fogadták, dicsérik hőse bemutatását, mint olyan jelentős politikai személyiséget, aki sokat tett a brit birodalom fejlődéséért. Northcliffe véleménye, ítéletei a politikusokról elsődlegesen azon alapultak, hogy azok mennyiben szolgálták a brit birodalmat, és tettek-e eleget erősítése érdekében. Kétségtelenül ő volt a modern brit sajtó megteremtője, az általa lefektetett, majd megszokott szabályok máig is nagyjából érvényesek. Bár élete végén eluralkodott rajta megalomániája és üldözési mániája, zsenialitását senki nem vonta kétségbe. Egy másik sajtócézár, Lord Beaverbrook, akit nem lehetett Northcliffe barátjának nevezni, mondta róla, hogy „Anglia legnagyobb újságírója volt”.

H. Haraszti Éva

BÁTONYI GÁBOR

BRITAIN AND CENTRAL EUROPE 1918–33

(*Nagy-Britannia és Közép-Európa 1918–33*)

Oxford, University Press, 1999. 240 p.

A magyar származású szerző 1996 óta tanítja Európa 20. századi történetét a Bradfordi Egyetemen. Fő kutatási területe a Közép-Európával kapcsolatos brit külpolitika és hírszerzés a két világháború között. Az 1999 júniusában megjelent monográfiája – a cseh származású Zbyněk Zeman oxfordi professzor támogatásával írt – doktori disszertációjának átdolgozott és bővített változata, amely eddigi kutatásainak első összefoglalása. Bátonyi Gábor főiskolai diplomáját az ELTE Tanárképző Karán szerezte 1985-ben, majd 1991-ig külpolitikai újságíróként dolgozott a Magyar Televíziónál. 1991–92-ben a Johns Hopkins Egyetem bolognai intézetében tanult nemzetközi kapcsolatok történetét, majd Oxfordba került, ahol 1995-ben szerzett PhD fokozatot. Magyarországon egyetlen – a Duna-konföderációról szóló – tanulmánya 1985-ben az Alföld című folyóiratban jelent meg.

A monográfia három részből, három nagyobb, átlagosan 60-70 oldal felölő tanulmányból áll, melyek az Ausztriával, Magyarországgal és Csehszlovákiával kapcsolatos brit külpolitikát vizsgálják az 1918 és 1933 közötti periódusban. Csehszlovákia esetében 1938-ig kitekint a szerző az eseményekre, 1933-at mégis korszakhatárnak tekint. Véleménye szerint ugyan a brit külpolitika Közép-Európa iránti érdeklődése 1933-ra végleg lezárult: 1918 végétől 1922-ig – kétségkívül rövid ideig – fokozott angol érdeklődést,

1922-től kezdve lassú eltávolodást, majd nagyjából 1925-től teljes érdektelenséget mutat ki. Az 1925. októberi locarnói szerződéssel induló utolsó szakaszban – mint a szerző helyesen állapítja meg – a Foreign Office feladja minden addigi Közép-Európát érintő politikai és gazdasági rekonstrukcióra irányuló tervét, s fokozatosan teret enged a német expanzióknak.

Nagy-Britannia közép-európai politikáját a két világháború közti időszakban egy monográfiában feldolgozni, talán túl nagy vállalkozásnak tűnik. Ez persze attól is függ, mely államokat tekintjük Közép-Európa részének. Bátonyi Gábor bevezetőjében áttekinti a korszak brit politikusainak e kérdésre vonatkozó elképzeléseit. Megállapítja, hogy a brit kormány részéről két, egy tágabban és egy szűkebben értelmezett Közép-Európa létezett. Az előbbi szerint Németország, Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia és általában Olaszország és Jugoszlávia alkotta a térséget, amelybe időnként Romániát és Bulgáriát is beleértették. A másik értelmezés szerint Közép-Európa mindössze három államból, Ausztriából, Magyarországból és Csehszlovákiából tevődött össze. Lengyelország tekintetében megállapítja, hogy azt elsősorban az orosz, német és francia ellenállás, másodsorban a lengyel–cseh antagonizmus következtében nem lehetett integrálni egy britek által szponzorált közép-európai tervbe. A lényeg, hogy a szerző ez utóbbi, tehát a szűkebben értelmezett Közép-Európát veszi alapul vizsgálódásaihoz. Ez a választás nem véletlenszerű. Szorosan kötődik a szerzőnek ahhoz a hangsúlyos gondolatához, hogy Nagy-Britannia érdeklődése az említett három államhoz kapcsolódott, pontosabban a három állam politikai, gazdasági szövetségének gondolatához.

A könyv struktúrája – a három nagy szerkezeti egység – is tükrözi ezt a felfogást. Az egyes részek párhuzamosan tekintik át a Bécshez, Budapesthez és Prágához fűződő brit elképzeléseket, terveket. Ezzel a módszerrel elkerüli a szerző azt a veszélyt, hogy az események bemutatása kizárólag egy nézőpontból történjen. Éppen ezért a három rész kikerekíti egymást, tehát nem ajánlott a „csehszlovák kérdés” iránt érdeklődő olvasónak kizárólag a harmadik részt elolvasnia.

Mivel Bátonyi Gábor a brit külpolitika elképzeléseit, terveit mutatja be, ezért primer forrásai angol levéltárakból kerültek ki. A Foreign Office iratai és a kabinetpapírok mellett 16 brit politikus személyes anyagát használta fel kutatásaihoz. Emellett publikált dokumentumokat, memoárokat, önéletrajzi írásokat és naplókat hívott segítségül Anglia közép-európai politikájának felvázolásához. A bibliográfia nagy mennyiségű angol, magyar és német nyelvű feldolgozást is tartalmaz. Cseh és szlovák nyelvű irodalmat nem használ.

Bátonyi Gábor kiforrott elmélettel dolgozik. Eszerint Nagy-Britannia politikusainak jelentős része Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia részvételével egy dunai gazdasági és politikai szövetség kialakításán fáradozott. E koncepció kedvéért a szerző helyenként sommásan tárgyalja az eseményeket. Az elgondolása tekintetében kulcsszerepet betöltő helyzetekben azonban főként a brit álláspontok terén árnyalja, gazdagítja a szakirodalom alapján ismert képet.

A monográfia konklúziója, hogy a brit politikusoknak kulcsszerepe volt mind az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában, mind az utódállamok megteremtésében. A Foreign Office Ausztria–Magyarországot annak ellenére sem próbálta megőrizni, hogy korábban a brit külpolitikái alapul, vagyis az európai erőegyensúly fontos alkotóeleme volt. Ez egyrészt Seton-Watson és a New Europe hatásának, másrészt annak a háború vége felé kikristályosodó brit szakértői véleménynek volt köszönhető, mely szerint a Monarchia ellenséges népek ősdi, szánalmas és abszurd intézménye, s hogy gazdasági és katonai gyengeségénél fogva a német hegemónia megakadályozására alkalmatlan. Ezzel szemben egy nyugat-európai támogatót élvező dunai régióban – Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia szövetségével – alternatívát láttak mind a német, mind a bolsevik veszély feltartóztatására. Végeredményben – Bátonyi Gábor megállapítja – a Foreign Office 1919-es elkötelezettségét a három dunai állam iránt a politikai körülmények, a bolsevik és a német veszélytől való félelem motiválták.

A témával kapcsolatban felvetődő kérdések közül az egyik kétségtől mentes a brit érdeklődést motiváló körülményekkel áll kapcsolatban. A hagyományos válaszok között szerepel Bátonyi Gábor felelete is, ám újabban eltérő kerületek kerültek további magyarázatok is. Ezek elsősorban angol pénzügyi, gazdasági elképzelésekkel állnak kapcsolatban. Berend T. Iván és Ránki György vetette fel először azt a gondolatot, hogy Nagy-Britannia saját prosperitását elválaszthatatlannak tartotta Európa egészének egységes és átfogó stabilizációjától. Közép-Európa talpra állítását az európai helyreállítás szerves részének tekintette, amely mindenféle hegemonia kizárásával valósulhat csak meg. Bár néhány helyen a szerző is érinti e problémát, a kérdés nem kerül mérlegelésre.

A másik alapvető kérdés abban áll, mikor és miért fordult el Nagy-Britannia a térségtől. A szerző a kérdés mindkét részére válaszol. Az angol külpolitikában bekövetkező drámai fordulatot az 1920-as évek közepe tájára helyezi. Ebben a tekintetben osztja azok nézetét, akik szerint a német és brit erőviszonyok közti eltolódás, nevezetesen Németország megerősödése vezetett az angol külpolitikai irányváltáshoz. Ennek következtében Bátonyi Gábor az 1930-as évek helyett egy nagyjából 5 évvel korábbi időpontra teszi a brit érdeklődés megszűnését a térség iránt. A „miért”-re a szerző azt feleli, hogy – Montagu Norman gyakran emlegetett szlogenje ellenére, miszerint „*a mi alapunk gazdasági, míg a franciáké politikai*” – a britek egyértelműen politikai okokból fordítottak hátat Bécsnek, Budapestnek és Prágának. Lényegében

azért, mert a három állam közt fennálló ellenségeskedés következtében se stabil gazdasági, se szilárd politikai szövetséget nem lehetett létrehozni. Emellett számos egyéb enyhébb és erősebb korlátozó tényezőjét vette sorra a szövetségnek. Ezek között szintén politikai természetű indokok szerepeltek: az angol–francia rivalizáció, a kibékíthetetlen csehszlovák–magyar ellentétek, az erősen konzervatív magyar politika, az osztrák–csehszlovák konfliktus a szudétánemek kérdésében, az Anschluss-probléma Ausztria tekintetében, a magyar revizionizmus, a kisantant formálódása.

Bátyoni Gábor monográfiájában rendkívül összetett problémát boncolgat. Sok ezer apró összefüggésre reflektál, s egyéni elméletet alkot, amelyet nagyrészt az angol külpolitika újabb részleteinek feltárára alapoz. Legfőbb erénye azontúl, hogy árnyaltabbá tette eddig ismert képzetét Nagy-Britannia Közép-Európával kapcsolatos terveiről az, hogy ösztönzőleg hat a további kutatásokra és valószínűleg szakmai vitát is kivált.

Rab Virág

PÉTERI GYÖRGY

REVOLUTIONARY TWENTIES. ESSAYS ON INTERNATIONAL MONETARY AND FINANCIAL RELATIONS AFTER WORLD WAR I (*A forradalmi jelentőségű 1920-as évek. Tanulmányok az első világháborút követő nemzetközi valuta- és pénzügyi kapcsolatok alakulásáról*)

Department of History, University of Trondheim, Norway, 1995. 204 p.

Az 1995-ben Ránki György emlékének szentelt tanulmánykötet a hatalmas forrás- és statisztikai anyag felsorakoztatásával nemcsak a gazdaságtörténészek számára izgalmas, hanem azok számára is, akik az 1920-as évek külpolitikájával foglalkoznak.

A kötetet alkotó tanulmányok – a harmadik fejezet bevezető gondolatait leszámítva – kivétel nélkül már megjelent írások, melyek közül jó néhány ez idáig csak külföldön volt elérhető.¹ Ezért örömmel üdvözljük az egy évtizedes kutatómunka eredményeinek egy kötetben való közzétételét, mivel az olvasó így ízelítőt kaphat Péteri György elmélyült, aprólékos, primer forrásokra alapozott elemző munkájából. A szerző a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem elvégzését követően csak néhány évig dolgozott Magyarországon. 1976 és 1980 között az MTA Történettudományi Intézetének munkatársaként tanulmányozta a nemzetközi monetáris rendszer működését a két világháború között. Elsősorban Magyarország helyzetét vizsgálta, csakúgy mint 1979-ben megjelent monográfiájában, amelyben a magyar Tanácsköztársaság iparirányítási rendszerét mutatta be, kitékintve a nemzetközi viszonyokra. Majd Svédországban folytatta kutatásait, s a finn Uppsala Egyetem és a norvég Trondheim Egyetem gazdaságtörténeti tanszékeivel alakított ki szorosabb szakmai kapcsolatot, mely – ahogy a bevezetőjében írja – hozzájárul a téma szélesebb kontextusban való elhelyezéséhez.

A szerző egyik célja, hogy a tanulmányokat sértetlenül, teljes terjedelmükben közölje, még akkor is, ha így néhány központi gondolat újra és újra megismétlődik. Annak ellenére, hogy Péteri György tudatosan nem törekedett a különálló esszék közti közvetlen összefüggés megteremtésére, az említett „ismétlések” általános rendezőelvként funkcionálnak. Így az olvasó egy központi szál segítségével követheti nyomon a két meghatározó gazdasági és politikai faktor, London és New York rivalizálását a pénzügyi stabilizációban való vezető pozícióért. Az egymástól független tanulmányokból álló munka ennek következtében egy monográfiát is helyettesít.

Péteri György svéd, holland, angol és amerikai banklevéltárak nagy mennyiségű forrását használta fel a magyar levéltári iratok és feldolgozások mellett. Az átlagosan 30 oldalt felölelő tanulmányok három nagy szerkezeti egységet képeznek. A szerző forráskezelése sajátos. Péteri György primer források elemzésén keresztül rajzolja meg az események vonalát, melyek minden esetben jól átlátható, világos következtetésekbe torkollnak. A kötet első része – „A központi bankok vezetőinek nemzetközi politikája” – három tanulmányt foglal magában. Mindhárom a centrál bankok és azok vezetőinek nemzetközi elképzeléseit vizsgálja az első világháborút követő gazdasági és pénzügyi stabilizációban.

Az első tanulmány címe „Az inflációmentes aranyalap”. Ebben Victor Mollnak, a svéd központi bank – Riksbank – igazgatójának koncepcióját kísérhetjük nyomon Svédország monetáris politikájának

¹ Péteri György a kötetben közzétett tanulmányokat eredetileg a következő folyóiratokban publikálta: The Journal of European Economic History, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, továbbá a Review of Bank-Industry Relations és a Revue Internationale D'Histoire de la Banque. Utóbbi kettő Magyarországon nem hozzáférhető.

kacsaringós útján, melyet lépten-nyomon egy-egy „párbeszéd” szegélyez a svéd és az angol központi bank vezetője – Moll és Montagu Norman – között, helyenként a New York-i bankár, Paul Warburg hozzászólásaival fűszerezve. A központi kérdés – csakúgy, mint a többi tanulmányban – a háború utáni világgazdasági vérkeringésbe való bekapcsolódás és a háború utáni rekonstrukció mikéntje, melynek háttérében a pénz értékének állandósítása állt.

A fejezet második tanulmánya svéd nyelvű, s szintén az 1920-as évek forradalmi jelentőségét ecseteli a bankszférában. A harmadik tanulmány – „Központi bankdiplomácia: Montagu Norman és Közép-Európa első világháborút követő monetáris rekonstrukciójáról” címmel – a Bank of England kormányzójának pénzügyi stabilizációs politikáját követi nyomon. A szerző Norman személyének rendkívüli figyelmet szentel, s a Bank of England politikáját a kormányzó elképzeléseivel, meggyőződésével azonosítja. Célja e kivételes nézőpontból egy új interpretációs alternatíva felvázolása a húszas évek külgazdaság-politikai stratégiájának kutatása számára. Ennek eredményeképpen Péteri György túlhaladta a saját korábbi munkáiban kicsit egyoldalúan kidomborított magyarázatot, miszerint Közép-Európa gazdasági-pénzügyi rekonstrukciója ki volt szolgáltatva a sterlingdeviza-rendszer minél szélesebb körben való terjesztését célul kitűző politikának, melynek legfőbb igyekezete a font sterling helyzetének megszilárdítása volt az amerikai dollárral szemben. Jelen kötetben egy átfogóbb, valamelyest „önzetlenebb” brit koncepciót mutat be, melynek lényege, hogy Nagy-Britannia szemében az angol gazdaság prosperitása és az európai helyzet normalizálása egymástól elválaszthatatlan. A szerző mindkettő sikerét a nemzetközi munkamegosztásra alapozott, jól működő kereskedelmi kapcsolatokban látja. Álláspontja szerint ennek legfőbb akadálya a leggyengébb alkotóelem: Közép-Európa. Ezért szükséges annak mielőbbi és minél eredményesebb rekonstrukciója.

A második rész statisztikai adatokhoz fűzött magyarázatokból tevődik össze, a bank- és ipari sfera különleges szerepét hangsúlyozza a magyarországi pénzügyi stabilizációban. Különleges figyelmet szentel az 1924. évi kölcsön előzményeinek és a stabilizációban játszott szerepének. A nagy mennyiségű adatközlés ellenére csak érintőlegesen beszél arról – s ez az olvasóban hiányérzetet kelt –, mi a magyarázata az 1924–31 között végbement – a statisztikák által oly jól körvonalozott – változásoknak, vagyis a brit érdeklődés elapadásának.

A harmadik rész Magyarország nemzetközi helyreállítását s a monetáris politika és a tőkeimport kapcsolatrendszerét taglalja. Címe a jól ismert szabály: „A koldusok nem válogathatnak”. Ebben Harry A. Siepmann, a Népszövetség – Közép-Európában tevékenykedő – pénzügyi szakemberének éleslátó megjegyzései hangolják rá az olvasót a magyar pénzügyi és a normani feltételek viszonyára. A szerző szerint bármennyire kemény megszorításokkal élt is a Bank of England kormányzója, a magyar politikának nem volt más választási lehetősége, mint ennek elfogadása. A nyitó tanulmány a nemzetközi likviditást és nemzetgazdaságot a magyar monetáris politika 1924–31 közötti időszakának egyik leglényegesebb tényezőjeként tárja elének. A következő esszé a brit külgazdasági stratégia szerepét ecseteli a magyar pénzügyi stabilizációban, míg a harmadik tanulmány az állam és a piac funkcióját vizsgálja a tőkeimport szabályozásában.

A szerző tehát alapos statisztikai elemzésekkel, az angol és amerikai rivalizálás keretében rajzolt képet a háborút követő gazdasági stabilizációról. Főleg levéltári kutatások révén imponáns keretekben bontotta ki a nemzetközi bankok és az általuk képviselt tőke összefüggésrendszerét. Mivel beható kutatásokat folytatott az angol, amerikai, magyar, svéd és holland központi bankok és nagyobb iparvállalatok levéltári anyagában, s mert áttekintette a kérdésre vonatkozó nemzetközi és magyar szakirodalmat, a korábbiaknál jóval nagyobb részletességgel és pontossággal tudta felrajzolni a bankok kapcsolatait, a tőke ipari szerepét a nemzetközi piacon és a bank- és iparügy stabilizációban való jelentőségét; ezért Péteri György munkája egyedülálló a gazdaságtörténet szakirodalmában.

A kötet fő mondanivalója – még egyszer hangsúlyozva –, hogy a központi bankok és bankárok elképzelései döntő szerepet játszottak a világháború utáni stabilizációban. Péteri György gondolatai a nagy mennyiségű dokumentumanyag révén feltárak eddig homályban maradt összefüggéseket s ezzel ösztönzőleg hatnak a további kutatásokra, melyek néhány ponton továbbvihetik az elvarratlan szálakat.

Végül idézzük fel a Berend T. Iván által gyakran emlegetett, kissé megfordított és átalakított metaforát, mely önkéntlenül jut eszünkbe Péteri György könyvét olvasva: a külkereskedelem, pénzügy- és hitelpolitika nemcsak összekapcsolódik a nemzetközi politikai folyamatokkal, de bizonyos történelmi helyzetekben már úgyszólván a „hadviselés” részét képezi. Vajon kinek miért volt fontos a gazdasági és politikai „hadviselés”, s mennyiben változtak az évek folyamán az ezzel párhuzamos elképzelések? Nagy-Britannia számára épp annyira jelentett – az érintett régióhoz való – politikai kötődést is, mint gazdaságot. Az 1920-as évek közepétől megerősödő s egyre inkább monopóliuszba kerülő USA számára azonban a kérdés egyoldalúvá válik, a pénz- és gazdaságpolitikai érdeklődésen túl más törekvésekkel nem szembesülünk. Annak a kérdésnek a megválaszolása – mely egy Közép-Európában élő olvasóban önkéntlenül merül fel –, milyen következményekkel járt a térség külpolitikai mozgásterére, lehetőségeire a Péteri György által oly világosan felrajzolt kép, már egy új monográfia feladata.

G. KOVÁCS LÁSZLÓ–IVAN KAMENEC

JOZEF TISO

Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 1997. 174 p.

Az Arcképek kettős tükörben című, két nyelven, magyarul és szlovákul is kiadott sorozatban jelent meg a szlovák történelem egyik legvitatottabb alakjának életrajza. A sorozat sajátossága, hogy két különböző nemzetiségű történész ugyanazon személyről szóló munkáját tartalmazza. Jozef Tiso szülőházájában a legismertebb történelmi személyiségek közé tartozik, s alakja Magyarországon távolról sem ismeretlen. Szlovákiában hosszú évtizedeken keresztül, 1945-től a kommunista rendszer 1989-ben bekövetkezett bukásáig természetesen csak elítélni lehetett. Ennek ellenére a Tiso-mítosz nagyon sok ember tudatában mindvégig elevenen élt Szlovákiában. A hivatalos történetírás képviselőinek népes csapata munkálkodott a korszaknak a feltárásán, melyben Tiso tevékenykedett, de portréjának, pályaképének megrajzolásával adós maradt a történettudomány. Az emigráns szlovák történészek a Jozef Tiso névvel fémjelzett köztársaságot a szlovák történelem csúcspontjának tartják, a kort nagyszerűnek, fényesnek és hősiességnek írják le. Vannak köztük, akik belátják, hogy előfordultak hibák és tévedések, de az ő írásaikat is áthatja az igazolás és felmentés szándéka.

Objektív, csak a tudományosság és igazságosság követelményeit szem előtt tartó Tiso-portré kidolgozására tesz kísérletet G. Kovács László és Ivan Kamenec. G. Kovács László Pozsonyban végzett, Magyarországon élő történész, akinek fő kutatási területe a szlovák állam 1938–1945 közötti időszaka, amelyről több tanulmánya is megjelent az elmúlt években. Ivan Kamenec a pozsonyi Történettudományi Intézet munkatársa, aki a téma elismert szakértője hazájában. A korszak iránt érdeklődő magyar olvasók számára neve nem ismeretlen, hiszen egyik műve, a „Trauma” magyarul is megjelent.

A szerzők munkájukban Jozef Tiso életének eseménytörténetét kívánják az olvasó kezébe adni, amelyben nagy hangsúlyt helyeztek az események ok-okozati összefüggésének elmélyültebb bemutatására és elemzésére. Több helyen a mellékszereplők rövid, de igen találó jellemzésére is súlyt fektettek. A kötet szerkezetileg két főrészből áll, az elsőben kapott helyet G. Kovács László tanulmánya (7–77. p.), amelyben Tiso életútját mutatja be ifjúkorától 1938-ig, majd a szlovák állam élén folytatott tevékenységére tér ki részletesebben 1945-ig. A második rész Ivan Kamenec tanulmánya (81–173. p.), ebben az 1887–1918 közötti politikai szerepvállalását, majd a Csehszlovák Köztársaság alatt végzett munkáját követhetjük nyomon. Végezetül a politikai felelősség szemszögéből vizsgálja a szerző az 1938–1945 közötti időszakot. Kamenec a belpolitikai kérdésekre és a zsidókérdésre koncentrálna, a részletekben jobban elmélyed, mint szerzőtársa. A kötet Szarka László utószavával zárul, majd ezt követi a Jozef Tiso életének és pályafutásának főbb eseményeit rögzítő, részletes kronológia.

A szerzők művükben arra a kérdésre próbálnak választ keresni: miképp lett a morálteológia professzorából befolyásos politikus, egy nemzet „példaképe és vezére”, törvényszerű volt-e, hogy életútja az akasztófán ért véget, mire hivatkozhatnak az őt kiátkozók, s mire az emléktől kegyetelleg ápolók.

G. Kovács László bemutatja, hogy Tiso politikai népszerűsége akkor nőtt meg a szlovákok körében, amikor az 1920 évek első felében egy báni nagygyűlésen elítélően szólt a csehekről, s megjegyzései miatt néhány hétre börtönbe került. 1925-ben a Szlovák Néppárt képviselőjeként a prágai parlament tagja lett. Az 1930-as évek második felétől a Hlinka Párt berkeiben Tiso állásfoglalása egyre nagyobb mértékben befolyásolták a követett irányvonalat, és Hlinka utódjaként kezdte emlegetni. Amikor 1936-ban T. G. Masaryk lemondott, két elnökjelölt, Edvard Beneš és Bohumil Nemeč között lehetett választani, Beneš és Tiso között tárgyalások kezdődtek, amelyekben Beneš széles körű autonómiát ígért Szlovákiának, cserében Tiso pártja támogatását ígerte. Így alapvető szerepet játszott abban, hogy a konok csehszlovakizmusáról ismert Beneš valóban Masaryk utódja lett az elnöki székben. A szlovák nacionalista történetírás ezt a mai napig sajnálatos tévedésként rója fel Tisonak.

A tanulmányból megtudhatjuk, hogy Prága csak a felelősséget kívánta áthárítani Tisóra, amikor 1938 októberében őt küldte a magyarokkal tárgyalni Komáromba. Ez utóbbi vélekedés korántsem tűnik megalapozottnak, de Tiso kinevezésben nem csupán az játszott szerepet, hogy Prágában nem voltak jelentkezők erre a sikertelenséggel kecsegtető feladatra, hanem az is, hogy a magyarokat és szándékaikat ismerő, tárgyalóképes politikusot láttak benne. Tiso a tárgyalásokon azt remélte, hogy Szlovákia csak minimális területi engedményekre kényszerül, és a magyarok megelégszenek az általa felkínált önkormányzati jogokkal. A tárgyalások azonban eredménytelenül záródtak, és az 1938. november 2-i első bécsi döntést Tiso lesújtó vereségként élte meg. Tagadta, hogy a döntéshozók az etnikai határokat figyelembe véve ítélték, a területek elcsatolását igazságtalannak tekintette. A döntéssel kapcsolatos állásfoglalását, amelyet a szlovákok nagy része is osztozott, jól tükrözik az autonóm szlovák kormány november 3-i ülésén elhangzott szavai: „Most az igazi szlovák irredentizmus következik”, ami azt jelentette, hogy az elcsatolt földekről nem mondott le. és a németek segítségével visszaszerzésükben reménykedett.

1938 végén Tiso a Hlinka Párt eredeti célkitűzéseire hűven úgy vélte, hogy az autonómia kivívása jelenti a szlovák politikai törekvések maximumát, és a továbbiakban az autonómia kiszélesítése, a Csehszlovák Köztársaság federalizálása lesz a feladat. A szlovák állam létrejöttét elvben nem utasította el, de úgy vélte, hogy ez csak a távolabbi jövőben, egyfajta evolúciós fejlődés eredményeként lehetséges. Késégtelen tény, hogy a két rossz, a komünizmus és a náciizmus közül az utóbbit látta kevésbé veszedelmesnek.

1939. március 13-án Hitler a Tisóval folytatott tanácskozáson hangsúlyozta, hogy a szlovákoknak két lehetőség közül kell választaniuk: vagy megalakítják önálló államukat, vagy Magyarország és Lengyelország zsákmányává válnak. Ezért Ribbentrop azt tanácsolta Tisónak, hogy még Berlinben kiáltja ki az önállóságot, amit a szlovák politikus elutasított. Tiso mindenáron meg akarta őrizni a legalitást és a szuverenitást, végül a németek nyomására a parlament mondta ki a függetlenséget.

Tiso államelnökké történő kinevezésére XII. Pius pápa üdvözlő táviratot küldött, amelyben a Szent-szék támogatásáról biztosította. Ma már tudjuk, hogy a pápa Buzalka szlovák püspökkel folytatott beszélgetése során megfogalmazta aggályait is. Attól tartott, ha az egyházi személy által irányított állam keptelennek bizonyul a lakosság jólétének és megelégedettségének biztosítására, s a politikai rendszer kedvezőtlen változásokon megy át, akkor a felelősség visszahárul az egyházra, s ártani fog tekintélyének és hitelének. Ivan Kamenec megállapítja, hogy a katolicizmus hű védelmezőjének tekintett elnök-plébános minden jel szerint különösebb aggályok nélkül együttműködött azzal a diktátorral, aki a történelmi egyházak szétverését, felszámolását és a zsidók kiirtását is céljának tekintette.

A szerzők szerint Tiso felelősségének megítélése esetében csupán arról lehet vitatkozni, tett-e lépéseket annak érdekében, hogy valóban mindig csak a „kisebbik rossz” következzen be, avagy ellenkezőleg: a szükségesnél is több engedményt téve és többször megalkudva a helyzet súlyosbodását, a veszteségek növekedését idézte elő. Az első Szlovák Köztársaság történetének krónikája ez utóbbit bizonyítja. Tiso a szövetségi hűség jegyében, s legfőképpen a németek kegyének és pártfogásának elnyerése érdekében többet vállalt a „kisebbik rossznál”, nem használta ki azokat a korlátozott lehetőségeket sem, amelyek késékvül léteztek. Nem tett lépéseket például a szlovákiai zsidók megmentésére vagy elszállításuk késleltetésére. Hitler 1942-ben meg is dicsérte Tisót a zsidókérdés gyors megoldása miatt.

Szemére vetik Tisónak, hogy a külpolitika terén nem volt semmiféle eredeti, a pillanatnyi lehetőségek igencsak szűk horizontján túlmutató koncepciója. A szlovák bábáram látszatönállóságának mindenáron való megőrzése mindig csak a németek iránti hűséggel összekapcsolva kapott hangsúlyt, és az átállás gondolata a győztesek táborába föl nem merült benne. Tiso és hívei felelősségét Ivan Kamenec szerint csak növeli az a tény, hogy 1944 őszén a szlovák nemzeti felkelés ellen foglaltak állást. 1944. május 12-én Klessheimben Tiso Hitlertől azzal búcsúzott, hogy „ő és a szlovák nép tudja, mi a hűség”. Nem tagadható, hogy Tiso valóban megőrizte a németek iránti hűségét, amivel csak azt bizonyította, hogy teljesen elvesztette realitásérzékét. A könyvből kiderül, hogy a németek iránti szervilis magatartásának köszönhetően 1944-ben a németek szabadon engedték a lefegyverzett szlovák hadsereg magas katonáját és a felkelés kapcsán letartóztatott személyek egy részét.

A sorozat koncepciójából adódik, hogy a szerzők nem hangolták össze teljes mértékben munkájukat, ezért gyakorlatilag két önálló tanulmány született, így sok ismétlés és átfedés található a könyvben. Hiányosságul róható fel, hogy az idézeteket nem látták el lábjegyzetekkel. Mondandójának a végére érve a recenzens elmondhatja, hogy olyan könyv született, mely méltán tarthat számot széles körű érdeklődésre mind a történelem iránt érdeklődő közönség, mind pedig a történész szakma művelői, illetve az arra készülő körében. A jó pár évvel a rendszerváltás után megjelent könyvet szemléletében újszerűnek tartom, mivel egyfajta választ jelent a nacionalista és Tisót rehabilitálni igyekvő munkákra.

Janek István

M. V. LATŰS

„PRAZSSZKAJA VESZNA” 1968 G. I REAKCIJA KREMLJA

(Az 1968-as „prágai tavasz” és a Kreml reakciója)

Moszkva, 1998. 384 p.

Az 1968. tavaszi–nyári csehszlovák próbálkozás, hogy megreformálják a létező szocializmust, illetve a szövetségese elvesztésének lehetőségétől megriadt Moszkva válasza, amely végül a 20. század második felének egyik legjelentősebb társadalmi kísérletének vetett véget, az 1970–90-es években a történetírás tárgyává vált. A témáról kiadott bibliográfiák több száz tételt tartalmaznak. Skilling és Dawisha maguk idejében klasszikusnak számító kutatásai ma már nem tartoznak a történettudomány élvonalába (H. G. Skilling: *Czechoslovakia's interrupted revolution*. New York, 1976; K. Dawisa: *The Kremlin and the*

Prague Spring. London, 1984). Ezek a művek, mint sok nyugati munka, azokban az években íródtak, amikor a legfontosabb dokumentumokat, amelyek megvilágítják a Szovjetunió szerepét, hétpécsetes titokként őrizték a moszkvai levéltárakban.

A források hiányát spekulatív hipotézisekkel kellett pótolni, amelyek közül jó néhányat a későbbiekben a levéltári anyagok nem erősítettek meg. Az SZKP KB és szovjet külügyminisztérium levéltárának kutathatóvá tétele 1991 után lehetőséget nyújtott a történészeknek, hogy kutatásaikat újabb területekre kiterjesszék. Igaz viszont, hogy most az eseménysor egészét nem ismerő kutatók új dokumentumokat feltárva időnként olyan koncepciókat vezetnek elő, amelyek szélesebb körének figyelembevételkor nem állják meg a helyüket. Így például – annak ellenére, hogy a történetírásban szilárdan él az a nézet, miszerint Kádár János a Csehszlovákia elleni közös akcióban részt vevő országok vezetőivel ellentétben sokáig ellenezte a katonai megoldást, és szívósan kiállt a politikai megoldás mellett – Rudolf Pihoja azt állítja, hogy éppen a magyar vezető ösztönözte különösen hevesen Moszkvát a határozott cselekvésre, amit az mutat, hogy már a katonai invázió megindításáról határozó elvi döntés előtt részleges mozgósítást rendelt el Magyarországon (Ocenki proslogo dolzsnü szootnoszityszja sz realijami proslogo. In: Szegodnyja, 1996. augusztus 23.). Pihoja a dokumentumok ismeretét első pillantásra logikus, tökéletes kombinációval helyettesíti. Elmélete szerint Kádár 1968-ban a többi vezetőhöz képest sokkal inkább volt érdekelt az 1956-os magyar forradalmat alkalmazásban, mivel „forradalmi” kormány létrehozása magyar mintára Csehszlovákiában a legitimitáció legjobb módja lehetett volna számára – hadd lássa az eseményekben saját szemével az egész világ – de elsősorban a magyarok – a történelem kegyetlen logikáját: bárki, aki nem engedelmeskedik Moszkva akaratának, azt azonnal megbüntetik, éppen ezért az állami bölcsesség legfőbb megnyilvánulása a kompromisszum. A konfrontáció elkerülése a nagy keleti szomszédal. Először meg kell szerezni a Kreml bizalmát, majd fokozatosan, a főbb nemzetközi politikai kérdésekben való alkalmazkodásért cserében egyre nagyobb mozgástérre szert tenni az önálló belpolitikai cselekvés számára, valamint viszonylagos szabad kezdet kapni a reformok bevezetéséért érdekében. A források tükrében azonban nem ilyen egyszerű a kép.

Az utóbbi évek már nem is olyan kisszámú oroszországi publikációi közül kiemelkedik Mihail Latius könyve, amely sok forrást elsőként tár fel, és von be a tudományos elemzésbe. A munka kitűnik a problémák felvetésének magas színvonalával is. A kötetben található hatalmas tényanyag nemcsak egy sor konkrét kérdésre ad választ, hanem gazdag anyagot szolgáltat ahhoz, hogy elgondolkozhassunk a prágai tavasz lényegéről, meg nem valósult lehetőségeiről.

A szerző véleménye szerint az 1960-as évek közepére enyhülő politikai-ideológiai elnyomás lehetővé tette a polgári társadalom elnyomott, de meg nem semmisített hagyományainak imételt feleledését, amivel már a hatalomnak is számolnia kellett. A prágai tavasz egyáltalán nem a legapróbb részletekig kidolgozott terv megvalósítása volt, hanem sokkal inkább – az egyik aktív résztvevő, Antonín Lima kifejezésével élve – „időben elhúzó improvizáció” a pluralizmus és a racionális gazdaság elemeit magában hordozó társadalomért küzdő, szabad és spontán reformmozgalom. Sok eszméje a rövid idő alatt nem csupán a „cégtáblák átfestésére” szolgált. Bár az emberarcú szocializmus kifejezés elsősorban nem a belső fejlődés és célok megfogalmazására keletkezett, sokkal inkább a külföldi tudósítók felvilágosítására szolgált, akik megpróbálták megmagyarázni, mi történik Csehszlovákiában. A prágai tavasznak megvolt a maga stratégiája, és megvoltak a saját korlátai is. „A csehszlovák reformmozgalom miközben sok mindent igyekezett visszaállítani abból, ami elveszett a kommunista egyeduralom bevezetésével és megszilárdításával, sohasem törekedett ennek a monopóliumnak mint olyannak a megszüntetésére, a reformok hívei pártvezetői mivoltukból következően is igyekeztek megtalálni a pártjukat megillető helyet a társadalomban.” (81. p.)

Dübek és harcostársai a felülről végrehajtott forradalom során igyekeztek elkerülni mind az 1956-os magyar fejlődés útját, amikor is az események kicsúsztak az uralkodó párt kezéből, mind a lengyel reformmozgalom hibáit is: felismerték az intézményi változások szükségszerűségét, amelyek biztosítják a fejlemények visszafordíthatatlanságát. „Nem körvonalazták pontosan, miként kell megváltoztatni a párt vezető szerepének lenini elvén és a túlzott államközpontság sztálini koncepcióján nyugvó rendszert, de mindegyik felmerült gondolat a demokrácia szélesítése, az állami, társadalmi és gazdasági szervezeteknek a párt szorításából való kiszabadítása és ennek megfelelően az önálló kezdeményezések erősítése irányában mutatott.” Tudatában voltak annak is, hogy a reformmozgalomnak csak akkor van esélye a sikerre, amennyiben a széles nyilvánosság támogatja, és annak megéltékült politikai tevékenysége a fokozatos fejlődés garanciája lehet. Noha az óvatos reformok óvatos „atyjai” gyakran nem tartottak lépést az egyre radikálisuló társadalommal, népszerűségük a tömegek körében megkérdőjelezhetetlen maradt.

A prágai „reformátorokról” megrajzolt kép a könyv egyik jól sikerült része. A szerző elismeri hősei érdemeit, ugyanakkor nem idealizálja őket. Szemmel látható például Dübek politikai éretlensége: hiába várta a Kremltől, hogy „megértse a prágai fundamentalizmus mély értelmét: a marxista tanok hosszú időre való megtisztítását a későbbi rávakódásoktól” (7. p.); valamint bizalma „jutalmául” őrizetben vitték Moszkvába, hogy akkor ültessék tárgyalóasztalhoz, amikor azt a szovjet fél szükségesnek tartja.

A prágai reformerek illúzióinak volt bizonyos alapja, hiszen akkoriban a szovjet politikától sem volt idegen a korlátozott kísérletezés, igaz, csak a gazdaság területén. Prágában az a benyomás alakult ki, hogy a szovjet vezetés pragmatikusabb, felvilágosultabb elemei a neosztálinisták fölé kerekedhetnek, és ők megbékülnek a prágai kísérlettel, a maguk szempontjából is hasznosnak, tanulságosnak tartják, annál is inkább, mivel Csehszlovákia szövetségi kötelezettségvállalásait nem kérdőjelezték meg. (213. p.) Az illúziók azonban illúziók maradtak. Még a legfőbb szovjet reformer, a pragmatistának és technokratának tartott Alekszej Koszigin sem tanúsított semmiféle megértést, amennyiben a hatalomról volt szó. Amikor Čestmír Cicař arról próbálta meggyőzni, hogy a párt vezető szerepének nép általi önkéntes elismerése csak megerősíti a hegemoniáját, a szovjet miniszterelnök hideg értelemmel kijelentette: „Az Önök »demokráciája« azzal végződik, hogy a kommunista reformereket elsöprik a radikálisabb hullámok.” (117. p.) Vajon tényleg ilyen könnyen kiengedték volna-e a hatalmat a kezükből? Független szociológusok felmérései 1968-ban nemcsak a hatalom iránt meglévő bizalomról tanúskodnak, hanem a szocializmus megreformálhatóságába vetett hit meglétéről is.

A szerző széles körben felhasználta az SZKP PB üléseiről, illetve a csehszlovák problémát megvitató, a baráti országok vezetőivel folytatott megbeszélésekről készült jegyzőkönyveket és feljegyzéseket, amelyek segítenek megvilágítani a szovjet vezetés egyes tagjainak állásfoglalását. A végső döntéseiben személytelen, anonim legfőbb pártvezetés tagjai így individuális vonásokat kapnak. Szemben a nyugati történészek egy részével, akik a priori indulnak ki a „héják” és a „galambok” közti meglévő nézeteltérésekből, valamint az ismert érdekülönbségekből, Latús azt állítja, hogy a PB-n belül a főbb kérdéseket tekintve nem voltak eltérések, csak bizonyos részletekben. A katonai megoldás hosszas halogatótását nem a viták okozták, hanem mindenekelőtt az abban az évben a minden tekintetben első számú vezetővé váló Brezsnyev belső kételyeinek leküzdése. A természeténél fogva határozatlan, ingadozásra hajlamos Brezsnyev csak a vitathatatlan körülmények nyomására volt hajlandó a legszükségesebb megoldásra. A nyugati szovjetológusok csalódása és a csehszlovák történészek nehezeltése ellenére a végzetes döntésre a legkisebb vita nélkül került sor. (219. p.)

Ezzel együtt a csehszlovák kérdés megvitatása során más alkalommal felszínre kerültek a PB-tagok közötti személyes súrlódások. A valamikor az első számú vezető posztjára aspiráló, majd később visszazorított Alekszandr Selepin július elején azt javasolta Brezsnyevnek, Podrognijnak és Kosziginnek, hogy utazzanak el Prágába rendet teremteni. A szerző ebben a hatalmi harc rosszul leplezett formáját látja. „A társadalmi aktivitás megerősödése közepette bármelyik moszkvai megbízott, aki szovjet forгатókönyv szerint kívánt volna plénumot vagy kongresszust rendezni, kitérte volna a nyakát, teljességgel elvesztette volna politikai presztízsét.” (156. p.)

A katonai erő alkalmazásáról hozott döntésben az ideológiai okok mellett (félelem attól, hogy a szovjet társadalmat megfertőzik az „emberibb szocializmus” eszméi) jelentős szerepet játszottak a geopolitikai elképzelések, majd végül ez utóbbiak domináltak. Csehszlovákia határait mint a szovjet birodalom határait fogtál fel. „Brezsnyev – emlékezik Mlynáf a moszkvai tárgyalásokra – igazából hasznos leckét adott nekünk, reformkommunistáknak: mi, fantaszták a szocializmus valamiféle modelljéről vitatkozzunk, amelyik megfelelné Európának, többek között a Nyugatnak. Ő, a realista tudja, hogy ennek már ötven éve nincs értelme. Miért? Azért mert a szocializmus határa, vagyis a Szovjetunió határa az Elbáig nyúlik. Az amerikai elnök beleegyezett ebbe, és ez vagy ötven évig nem változik meg. Hogy ott valamilyen Berlinguer elvtárs... Őn reménykedik a nyugat-európai kommunista mozgalomban? Annak ötven éve már semmilyen jelentősége nincs.” (Z. Mlynáf: Tot avgszjt sesztygyeszjat voszmozo. In: Junoszty, 1990/1. 66–73. p.)

Hozzá lehet ehhez fűzni: az egész csehszlovák válság ideje alatt az amerikai kormány – attól tartva, hogy az események magyar minta szerint fejlődnek tovább – nem kívánt konfrontálódni Moszkvával, demonstratívan kifejezésre juttatta, nincsenek érdekei a kelet-európai blokk belső ügyeit illetően. Másrészt, ha Moszkva nem állt volna készen befolyási övezetének megvédésére, az a világ más részein azt a benyomást keltette volna, gyengék a pozíciói. „Ha lemondunk Csehszlovákiáról – jegyezte meg Gromiko –, az a többiek számára nagy csábítás.” Jellemző, hogy a nyugati megfigyelők többsége nem lelkesedett a szovjet akcióért, de felismerte annak alapvetően „védekező” jellegét: a törekvést, hogy a Szovjetunió ne veszítsen a jaltai-potsdami megállapodásokon megszerzett pozícióiból.

A szovjet kormány rövid távon megvédte pozícióit Csehszlovákiában, a történelmi perspektíva szempontjából viszont összehasonlíthatatlanul többet veszített: milliók veszítették el hitüket az egész világon, hogy megreformálható a szocializmus. 1968 augusztusában indult meg sok baloldali értelmiségi szellemi fejlődése mind Nyugat-, mind Kelet-Európában megfordíthatatlanul abba az irányba, amely végső soron a szocialista eszme teljes elvetéséhez vezetett.

Latús könyve nemcsak a hatalmas tényanyag összegyűjtése, hanem alapos elemzése miatt is méltó helyet érdemel az orosz történetírásban.

MARXISM AND STRUGGLE. TOWARDS THE MILLENNIUM

ED.: MARY DAVIS – MAJ MAYO

(Marxizmus és harc. A millennium felé)

London, Praxis Press, 1998. 142 p.

Rendkívül izgalmas könyvet tarthat az olvasó a kezében. A tanulmánykötet zömét angol egyetemi oktatók írták, de a szerzők között vannak brit szakszervezeti és munkáspárti vezetők, valamint egykori miniszterek is. A közös találkozási pont, hogy egyikük sem teszi a marxizmust a „múlt skatulyájába”, és nem írnak szégyenkezve arról, hogy ők marxisták. Abban a korban – amelyet Tony Benn, a brit Munkáspárt sok évig mérvadó vezetője, jelenlegi parlamenti képviselője úgy jellemez a kötet utószavában, hogy „ellenforradalmi korszak” –, amelyben az eufemisztikusan globalizációnak nevezett folyamatok alatt nem történik más, mint a nagytőke és még inkább a nemzetközi nagy „multik” érdekeinek érvényesülése, valamint a demokrácia szűkülése, amikor régen kiharcolt jogok – legyenek azok szociális eredmények avagy politikaiak – vagy visszavonásra kerülnek, vagy tartalmatlaná válnak.

A kötet amolyan tiszteletbeli ajánlásában az egyik szerző egy napjainkban elhunyt szakszervezeti vezetőnek állít emléket. A szakszervezeti vezetőt Peter Haggernek hívták. Egykor londoni taxis volt, az egyik legnagyobb brit szakszervezeti szövetségben ívelt fel a pályája, noha nem titkoltan kommunista volt. Az 1980-as években a TUC (a brit szakszervezeti szövetség) vezető szervébe, a Főtanácsba is beválasztották mint a szállítómunkások szakszervezetének alelnökét. Hagger „hitvallóan” marxista volt, munkásságáról a TUC jelenlegi, a liberálisok felől érkezett főtitkára, Peter Monks is nagy elismeréssel szólt. Hagger két lábbal a valóság talaján állt, látta a thatcheri korszak restriktív politikáját, a gazdasági élet új kihívásait – és ezekre reagálva kínált alternatívákat.

Még egy pillanattig az utószónál maradván: Benn mint hajdani ipari, majd energiaügyi miniszter alá húzza, hogy a jelenlegi világban a nagy multinacionális vállalatok sok esetben erősebbek, mint az egyes nemzeti államok kormányai. Véleménye szerint az elmúlt időszakban az IMF az egészségügyi hálózat, az oktatás, a szociális kiadások rovására avatkozott be a pénzügyi stabilitás érdekében az egyes országok életébe. Mindez tarthatatlan, elfogadhatatlan, s nem lehet egyszerű gazdasági érveléssel alátámasztani, hiszen a nem pénzügyi szféra leromlása óhatatlanul visszahat a szűken vett gazdaságra is.

Érzékeltetve a könyv szerkezetét: az első részben két írást találunk, amelyek a „Mi is a marxizmus?” közös cím alatt jelentek meg. A második rész címe: „A marxizmus kritikásai”. Ebben ugyancsak két szerző tanulmányát találjuk. Az egyik „a történelem vége” pszichózissal foglalkozik, a másik a már nagyon elterjedt posztmodernitás jelenségeit és felfogását elemzi. A harmadik részt a marxista elmélet fejlődésének szentelték a szerkesztők. E részben szintén két írás található, az egyik az elnyomás új jelenségeit, a másik az imperializmus jegyeit, megnyilvánulásait veszi számba az új korszakban. Ezt egy újszerű részt követi: „Viták a marxizmuson belül” címmel. Itt három dolgozatot találhatunk, és a központi kérdés láthatólag a szocializmus és marxizmus fejlődése a posztetatikus formációk és elképzelések után.

A sok írás közül feltétlenül ki kell térni a kötet egyik szerkesztőjének, Mary Davisnek, a londoni South Bank University előadójának bevezetőjére. Davis fő tevékenységi területe a munkásmozgalom oktatása, ezen belül pedig nagy súllyal a szakszervezeti mozgalomé. Davis a kötet bevezetőjét a következő kihívó mondatokkal kezdi: „Releváns-e még ma is a marxizmus. Élő elmélet-e még a marxizmus, amely segít megérteni a jelenlegi társadalmi valóságot, és ad-e segítséget a változtatásokhoz?” Számára ezek „költői kérdések”, s így fogalmazta meg válaszáat: „a marxizmus elméletileg és módszertanilag is a legalkalmasabb keretet nyújtja korunk jelenségeinek megértéséhez”.

Persze Davis is utal arra, sokan szeretnék, hogy a marxizmus kötetét vastag por lepje be, s hogy Nagy-Britanniában a thatcheri években igyekeztek a fiatal nemzedéket immunissá tenni a marxi gondolatokkal szemben. Mind Davis, mind Benn, mind a többi szerző kitér arra, hogy a New Labour irányadóinak törekvései miként esnek egybe ezzel a tendenciával. A kötet szerzői szerint azonban ezek a szándékok mégsem érték el a céljukat, amit az egyes írások és az egész kötet hangsúlyosan, konkrétan bizonyít.

Jennitz János

E számunk szerzői

Bíró László, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete

H. Haraszti Éva, a történettudomány doktora, London

Hornyák Árpád, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem

Illés Valér, középiskolai tanár, PhD-hallgató, Budapest

Janek István, tudományos kutató, MTA Kisebbségkutató Műhely

Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete

Matus László, egyetemi hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba

Molnár Péter, középiskolai tanár, PhD-hallgató, Budapest

Pankovits József, kandidátus, főiskolai tanár, Nyíregyházi Főiskola

Rab Virág, tudományos kutató, MTA–PTE Magyarország és Európa Kutatócsoport

Szilágyi Ágnes Judit, PhD, egyetemi adjunktus, ELTE

Sztikalin, Alekszandr, kandidátus, tudományos munkatárs, Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete, Moszkva

